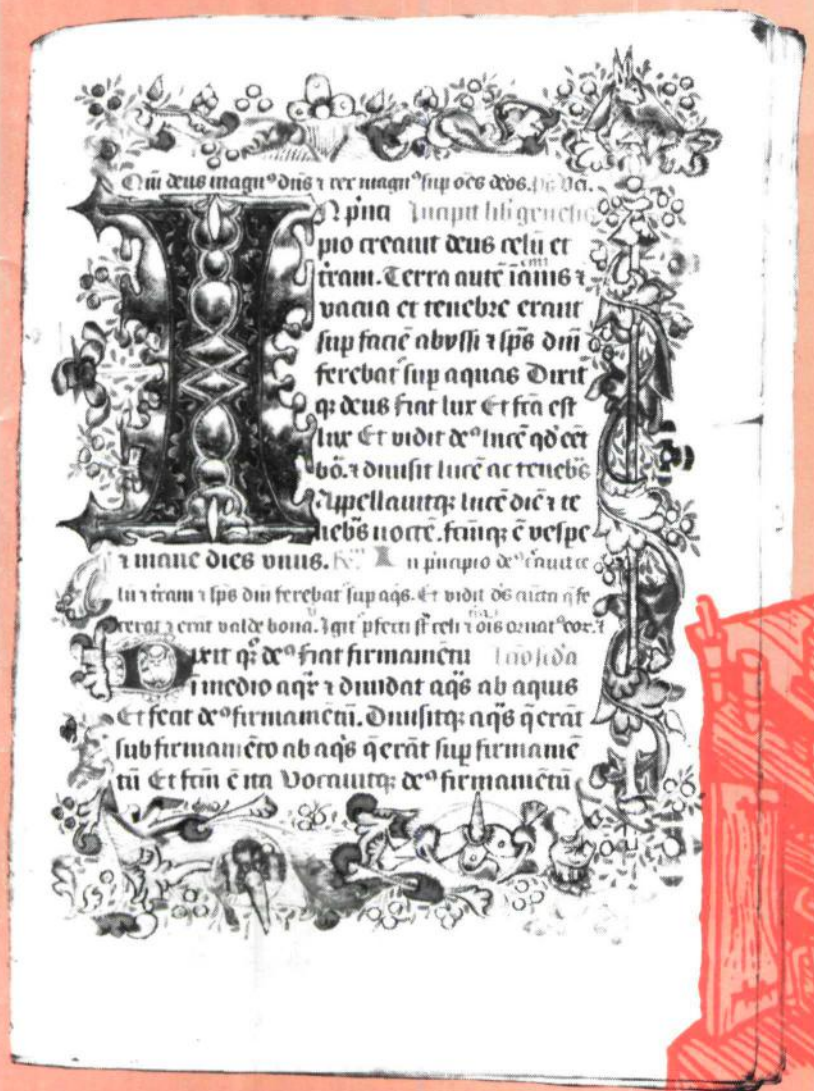
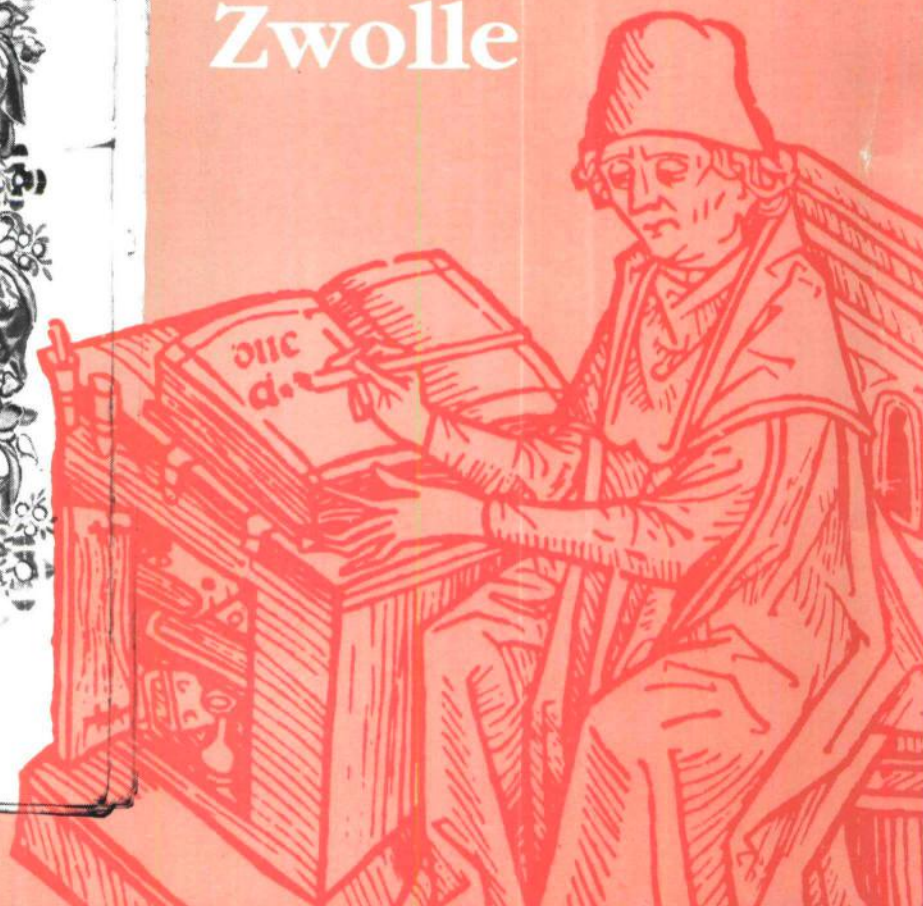
Zwols Historisch Tijdschrift

7e jaargang
1990, nr. 1
f 9,50

uitgave van de Zwolse Historische Vereniging

Middeleeuwse handschriften terug in Zwolle

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt vier maal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift:
J.H. Drentje, H. Halbertsma, W.A. Huijsmans, N. Lettinck, I. Wormgoor, H.C.J. Wullinck, A. van der Wurff.

Redactie-adres:
Westerstraat 17, 8011 CD Zwolle.

typewerk en vormgeving: Marinus Prins (bNO).
druk: drukkerij Werktuig.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging:
voorzitter:
J. Hagedoorn, Tyassenbelt 28, 8014 NW Zwolle.

secretaris:
E. Tijssen, Tichelmeesterlaan 37, Zwolle.

penningmeester:
Henk Brassien, Brederostraat 76, 8023 AV Zwolle.

leden:
P.J. Berends, R.T. Oost, R. Salet, I. Wormgoor.

Secretariaat/ledenadministratie:
Postbus 1448, 8001 BK Zwolle.
(telefoon: 038 – 539 625)

Financiën:
girorekening Postbank: 5570775, t.n.v. Zwolse Historische Vereniging.

tarieven lidmaatschap:
jeugdleden, studenten, 65+ *f* 25,00/jaar
leden tussen 21 en 65 jaar.. *f* 35,00/jaar
huisleden..... *f* 7,50/jaar

19902

Redactioneel

Een nieuw decennium, een nieuw redactielid, een nieuwe vormgeving en een nieuwe opzet: dit alles samen genomen betekent heel wat veranderingen voor het Zwols Historisch Tijdschrift. Voor de lezers is de vormgeving en opzet uiteraard het meest opvallende verschil. Nu al blijkt dat het tijdschrift groter en dikker is en dat de vormgeving verbeterd is. Aan het eind van het jaar zal tevens blijken dat het jaarboek verdwenen is. Daarvoor in de plaats verschijnen er nu vier (in plaats van drie) tijdschriften. Deze tijdschriften zijn dikker, zodat het aantal artikelen niet vermindert.
De redactie hoopt op deze wijze een gelijkmatiger spreiding over het hele jaar te bereiken: elk tijdschrift zal bestaan uit korte en langere bijdragen. De langere artikelen worden dus niet meer 'opgespaard' voor een Jaarboek. Een ander verschil is dat er meer foto's en tekeningen afgebeeld zullen worden in de hoop dat het tijdschrift daarmee een (nog) aantrekkelijker uiterlijk krijgt. Tenslotte zal er ook meer aandacht besteed worden aan recente ontwikkelingen in Zwolle – uiteraard voor zover die betrekking hebben op het verleden van de stad-.
Wij hopen dat deze nieuwe opzet u bevalt en wensen u veel leesplezier bij dit eerste tijdschrift 'nieuwe stijl'.

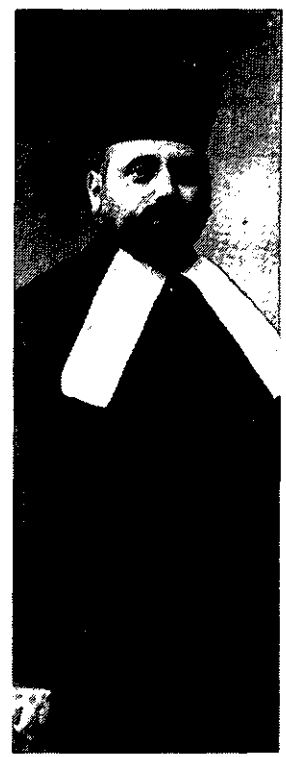
4 De collectie middeleeuwse handschriften van de Stichting Emmanuelshuizen

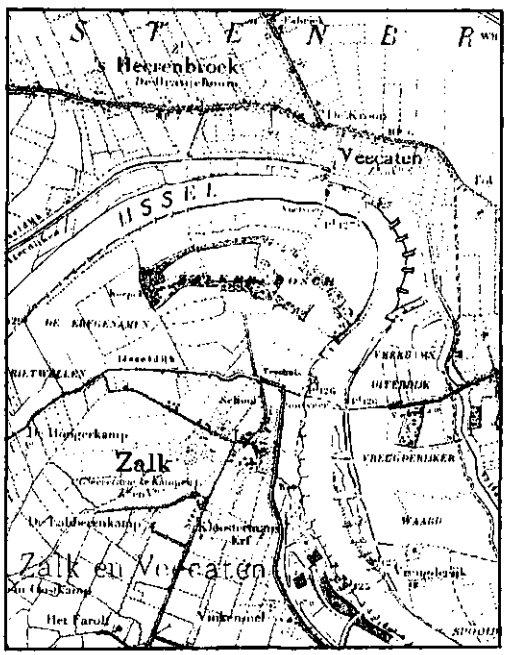
12 Twee belangrijke aanwinsten voor Zwolle

17 Bij de vernoeming van de Samuel Hirschstraat

20 De Cathentol bij Zwolle

28 Een tabouret als pillegift

2 Colofon
2 Redaktioneel
3 Inhoudsopgave
30 Literatuur
32 Mededelingen
34 Agenda

De collectie middeleeuwse handschriften van de Stichting Emmanuelshuizen

Aafje Lem

De Stichting Emmanuelshuizen, wier handschriften het onderwerp vormen van het navolgende artikel, is haar geschiedenis begonnen in 1639, toen het hofje werd gesticht, dat later bekend is geworden onder de naam Emmanuelshuizen. Het hofje bestaat sinds 1964 niet meer en de Stichting houdt zich tegenwoordig voornamelijk bezig met de ondersteuning van activiteiten op pastoraal en maatschappelijk terrein. Haar collectie wordt tegenwoordig deels in het Provinciaal Overijssels Museum en deels in het Gemeentearchief te Zwolle bewaard.

In dit artikel zal ik achtereenvolgens de geschiedenis van de Stichting Emmanuelshuizen nader belichten, aandacht schenken aan enkele aspecten van de boekproduktie (met name binnen de beweging van de Moderne Devotie) en tenslotte een aantal handschriften uit de collectie naar aanleiding van de genoemde aspecten bespreken.

De Emmanuelshuizen

Wanneer in Zwolle aan het eind van de zestiende eeuw na jarenlange godsdienstige woelingen de nieuw ingestelde, staatsgezinde magistraat de religievrede bevestigt en openbaar maakt, luidt dit een nieuw tijdperk in voor de katholieken in de stad. De beoefening van het katholieke geloof wordt niet lang daarna officieel verboden, de geestelijken worden uit de stad verdreven en op overtreding van de door de magistraat uitgevaardigde verboden worden hoge boetes gezet. Ook in de tijd daarna worden nog regelmatig nieuwe maatregelen tegen katholieken uitgevaardigd en het wordt de in het begin van de zeventiende eeuw naar Zwolle teruggekeerde pastoor Waeyer nog lange tijd zeer moeilijk gemaakt zijn ambt uit te oefenen.

Het is in deze tijd dat Anna van Haerst, dochter uit een voornaam Zwols geslacht en weduwe van Emanuel van Twenhuizen, eveneens uit een patriciërsfamilie, een hofje sticht voor oude dames. Zij koopt hiertoe twee panden in de Praubstraat en de Goudsteeg. In haar testament bepaalt zij dat haar laatste wil ten uitvoer moet worden gebracht door haar beide erfgenamen, Johan van der Marsch en Cornelis van Twenhuizen, die zij daarmee als de eerste twee collatoren van het hofje aanstelt.[1]

Hoewel noch uit het testament noch uit de statuten blijkt dat we hier te maken hebben met een stichting voor katholieke vrouwen is dit wel het geval. Dit kon echter gezien het verbod op het praktiseren van het katholieke geloof niet expliciet in het testament en de statuten opgenomen worden. Dat de stichting haar katholieke overtuiging ook niet merkbaar uitdroeg, mag blijken uit de geschriften van Arnold Waeyer, die in diezelfde tijd pastoor te Zwolle was. Hoewel hij vrij veel te maken heeft gehad met een van de latere collatoren, Emanuel van Twenhuizen en samen met hem menige geheime samenkomst organiseerde, spreekt hij nimmer van het 'van Twenhuisen's Armenhuis', zoals het in het begin van haar bestaan ook wel genoemd werd.[2]

Deze Emanuel van Twenhuizen, die van 1665 tot 1703 collator was van het hofje,

wordt wel als verzamelaar van kunstvoorwerpen en dergelijke genoemd. [3] Zijn verzamelwoede zou een verklaring kunnen zijn voor het feit dat in een hofje voor oude, katholieke dames een grote verzameling van kerkschatten, archieven van kloosters en kerken, handschriften en oude drukken is overgebleven. Een andere zeer aannemelijke veronderstelling is, dat de katholieken in een tijd van onderdrukking hun kerkschatten en cultuurgoed op een onverdachte plaats in veiligheid wilden brengen om ze zo te onttrekken aan het oog van de schout, die regelmatig speurtochten ondernam, op zoek naar 'paapsche superstitiën'.

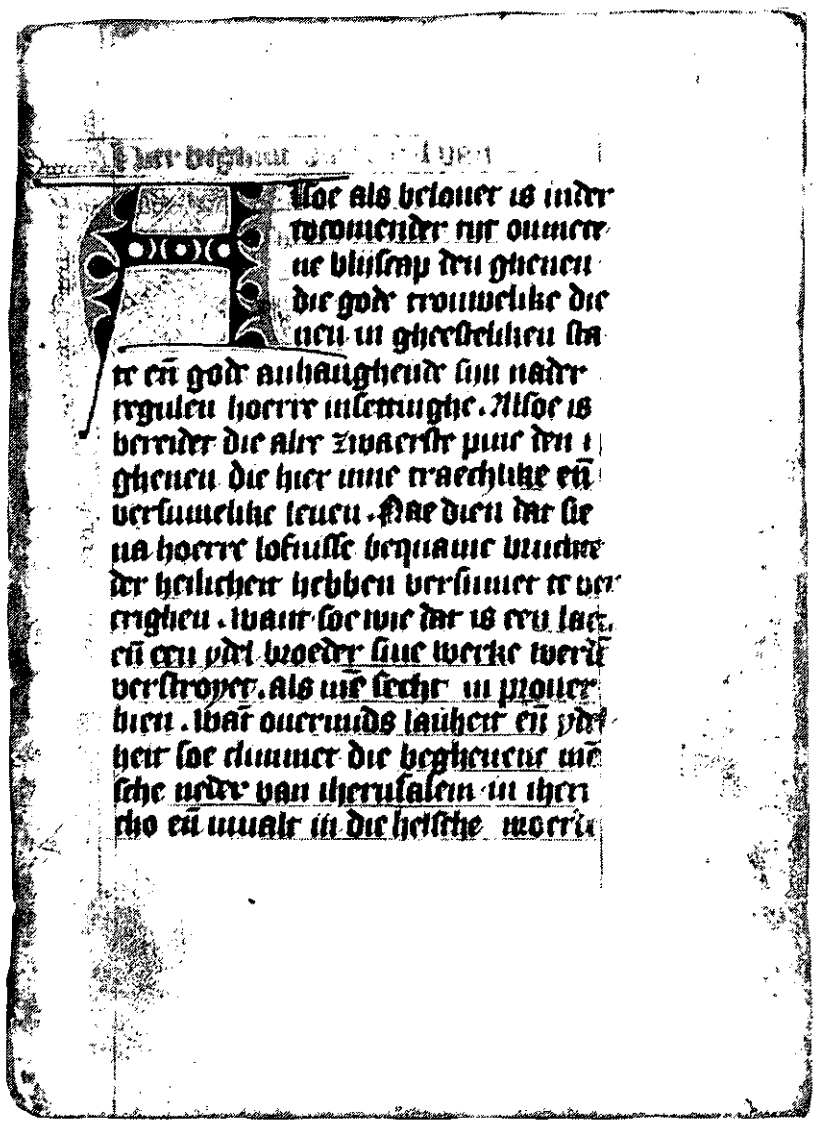
De Moderne Devotie en het boek

In de collectie die de Stichting Emmanuelshuizen rijk is, bevindt zich naast een verzameling middeleeuwse beelden en archieven van geestelijke instellingen, een grote collectie boeken. Deze collectie bestaat uit negentien handschriften, de belangrijke en interessante groep van zestien incunabelen en oude drukken – waar ik alleen zijdelings op in zal gaan – uitgezonderd. [4] Opvallend aan deze handschriften is dat zij vrijwel allemaal uit de regio stammen en dat een groot aantal van hen geschreven is binnen het milieu van de Moderne Devotie. Deze religieuze beweging, die tegen het eind van de veertiende eeuw in Deventer ontstond rond Geert Grote, breidde zich al snel uit in de IJsselstreek en later ook daarbuiten. Zwolle werd een belangrijk centrum van de Moderne Devotie; er werd een groot aantal huizen gesticht waar een groep vrouwen of een groep mannen samenleefde: de zogenaamde broeders en zusters van het gemene leven. Bovendien kwamen er in en om de stad een aantal kloosters van de Windesheimse Congregatie, de kloostertak van de beweging. [5]

De moderne devoten waren zich, naar het voorbeeld van hun grondlegger Geert Grote, ten zeerste bewust van het belang van boeken voor hun geestelijk leven. Zij beijverden zich bovendien om hun liturgische teksten in een zo betrouwbaar mogelijke copie te bezitten, zodat zij veel teksten bestudeerden, verbeterden en opnieuw afschreven. Ook schreven zij veel boeken af om op deze wijze in hun levensonderhoud te voorzien.

Vooral het Zwolse fraterhuis, naar z'n patroonheilige ook wel Gregoriushuis genoemd, heeft grote bekendheid genoten en is van aanzienlijk belang geweest, onder andere bij het stichten van nieuwe huizen. Uit de kroniek van dit fraterhuis weten we bovendien dat het huis een groot schrijfatelier had; een prachtig voorbeeld van de schrijf- en verluchtingskunst van de fraters is de zesdelige Bijbel die zij in opdracht van de Utrechtse kanunnik Herman Droem schreven en die nu in Utrecht wordt bewaard. [6]

Maar behalve in dit zeer bekende fraterhuis – waarvan zich ook in de collectie

afb. 1. Emm 8, fol. 4r. Oostnederlands penwerk.

Emmanuelshuizen nog een aantal incunabelen en oude drukken bevindt – werd er ook in andere stichtingen van de Moderne Devotie in en rond Zwolle geschreven. Een aantal van de handschriften van deze huizen is terecht gekomen in de collectie van de Stichting Emmanuelshuizen. Alvorens in te gaan op de afzonderlijke handschriften, zal ik eerst in het algemeen een en ander vertellen over het produceren van handschriften en nader ingaan op de elementen die kenmerkend zijn voor een bepaalde regio en die dan ook gebruikt kunnen worden om een handschrift te lokaliseren.

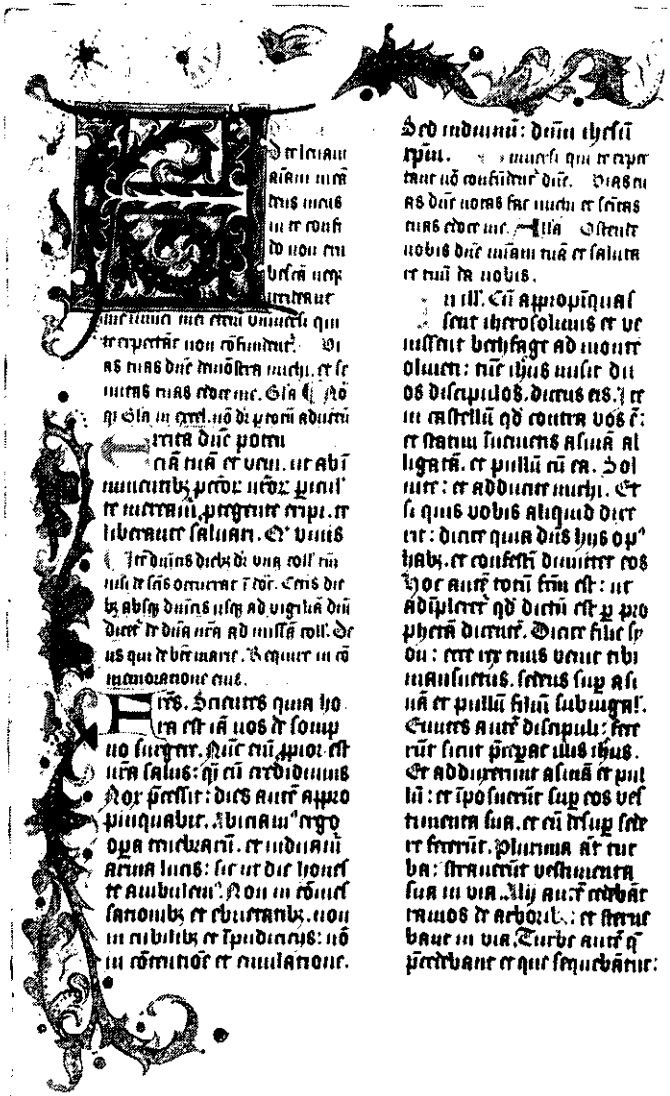
Voor het schrijven van boeken wordt in de middeleeuwen gebruik gemaakt van twee soorten materiaal, namelijk papier of perkament. Perkament – bewerkte dierenhuid – ondergaat een lang bewerkingsproces voordat het beschreven kan worden: de dierenhuid, meestal schape- of geitehuid, moet namelijk ontdaan worden van haren en vlees door middel van een rottingsproces. Als de zogenaamde schriftdrager op een dergelijke wijze bewerkt is, kan het op formaat gesneden, geliniëerd en voorgevouwen worden, waarna het beschreven en eventueel geïllumineerd wordt. De andere schriftdrager, papier, wordt gemaakt van stofvezels. De natgemaakte en daardoor verweekte vezels worden met een schepraam – een zeef met dicht naast elkaar gespannen draden van messing of koper – uit het water gezeefd en tussen vilt gelegd, waarna de rest van het water er in een pers wordt uitgeperst.
De inkt die voor het schrijven werd gebruikt, werd meestal door de schrijver zelf geprepareerd met water en een 'zwartstof', in deze streken veelal een ijzer-galnootoplossing. Deze inkt werd dan bewaard in een inktpotje dat over het algemeen gemaakt was van een runderhoorn. Bij opgravingen in het Domus Parva, het eerste huis van de moderne devoten in Zwolle in de huidige Praubstraat, is naast zo'n inktpotje ook een schrijfstift gevonden. [7]
Nadat de tekst is afgeschreven, wordt er gerubriceerd , dat wil zeggen dat er met rode inkt (Latijn: rubrum) rubrieken aangebracht worden om de tekst in te delen. Naast deze rubricatie wordt er over het algemeen ook decoratie aangebracht bij de grote beginletters (initialen). Soms is dit alleen penwerk, maar bij de meer kostbare handschriften ook wel grotere, geschilderde voorstellingen (miniaturen).
Wanneer het boek zover klaar is, moet het ingebonden worden. Hiertoe worden de bladen perkament of papier tot katernen (Latijn: quaternio = 4) gevouwen. Deze katernen worden vervolgens op een aantal riemen genaaid, waarna de riemen door twee van gaten voorziene, platte stukken hout ter grootte van het boekblok (platten) getrokken worden. Daarna worden de riemen met een klein stukje hout vastgezet en worden de platten met leer bekleed. Tenslotte wordt het leer vaak nog bewerkt met stempels. Ook op basis van de banddecoratie en de wijze van inbinden, kan het een en ander geconcludeerd worden over de ontstaansplaats. Ook hier is echter voorzichtigheid geboden want met name in de late middeleeuwen reisden professionele boekbinders rond om boeken te binden. Zij namen dan hun eigen stempels mee, zodat deze stempels soms terug te vinden zijn op banden die uit zeer uiteenlopende streken stammen. [8]
Het penwerk of de verluchting kan een heel goede indicatie zijn voor de ontstaansplaats of -regio van een handschrift. Veel van de handschriften die zich in de collectie Emmanuelshuizen bevinden kunnen mede op basis van hun penwerkdecoratie met enige voorzichtigheid toegeschreven worden aan kloosters uit deze streek.
Kenmerken van Oostnederlands penwerk zijn, dat er rond de hoofdletters kettingen van bolletjes, de zgn. 'parellijsten' zijn getekend; lijnen die uit de voet van de letter naar beneden lopen en die rond of in punten of – in de meest uitgewerkte vorm – in krullen eindigen terwijl op de lijnen soms ook een kleine rij 'parels' getekend is. Aan de voet van de letter is bovendien vaak een consôle te zien. In het oog van de initiaal komen veelal symmetrisch gevormde blad- of bloemmotieven voor (afb. 1). [9]

Enkele handschriften uit de collectie Emmanuelshuizen

In deze paragraaf zal ik een aantal handschriften uit de collectie Emmanuelshuizen bespreken, aan de hand waarvan de hierboven besproken aspecten van de boekproduktie nog worden geïllustreerd en

verduidelijkt. De handschriften, die in het Gemeentearchief te Zwolle in de collectie Emmanuelshuizen bewaard worden, zullen steeds genoemd worden met hun volgnummer, voorafgegaan door de afkorting 'Emm'. Allereerst zal ik aandacht schenken aan een handschrift dat uit een Zwols klooster komt. Daarna volgen enkele handschriften die in meerdere of mindere mate gedecoreerd zijn en tenslotte bespreek ik een tweetal handschriften dat, naast de hierboven besproken aspecten, ook om andere redenen interessant is.

Het eerste handschrift (Emm 9), dat preken bevat van de Augustijn Jordanus van Quedlinburg (ca 1299 – 1380), hoorde blijkens het eigendomsmerk in een klooster in Zwolle thuis: 'Dit boec hoert toe den susteren toe witenhuys bi Zwolle buten vorster poerten'. De poort waarvan in dit eigendomsmerk sprake is, is de Kamperpoort. Witte van Windesheim kocht in 1404 een huis in de Muschenhage buiten de Kamperpoort en bestemde het vijf jaar later voor de zusters van het gemene leven. Zij stelden zich al snel onder leiding van het fraterhuis. De eigenlijke stichtingsoorkonde stamt pas uit 1462. Degene die in deze oorkonde als stichter van het Wittenhuis genoemd wordt, is Dirc (Theodoricus) van Herxen, de beroemde tweede rector van het fraterhuis uit Zwolle. In 1524 verhuisden de zusters naar de stad en betrokken een huis in de Bitterstraat.
Het perkament waarop het handschrift geschreven is, is niet van een bijzondere kwaliteit. Het heeft een duidelijke tekening, wat wil zeggen dat de tekening van het beest waarvan het perkament gemaakt is, nog steeds te zien is. Bovendien is het hier en daar erg dun, anderzijds soms erg stijf en er zitten 'vlooien' in. Deze 'vlooien' zijn plekken in het perkament waar de inkt op uitvloeit. Van goed perkament wordt dan ook gezegd dat het 'zonder gaat, zonder naad en zonder vlooi' moet zijn. De decoratie van dit handschrift is ook niet van bijzondere waarde: het is erg eenvoudig, maar met duidelijk oostnederlandse kenmerken. Het meest opvallende aan dit handschrift is de band. De houten platten zijn bekleed met donker leer en in het leer is een zestiende-eeuws renaissance-vignet geperst. Rond dit paneelstempel zijn rolstempels aangebracht; dit zijn stempels die in het leer aangebracht worden door een stempel-'wieltje' over de band te rollen. Het leer waarmee de platten bekleed zijn, is van later datum dan het boekblok, dat uit de vijftiende eeuw stamt. Wat echter het meeste opvalt is het gat dat aan de benedenzijde van het boek in de achterplat is gemaakt. Dit gat is in de plat gemaakt om er een kettingklamp in te bevestigen zodat het boek vervolgens aan een ketting in een bibliotheek bewaard kon worden. Kettingklampen vinden we voornamelijk aan boeken die een vaste

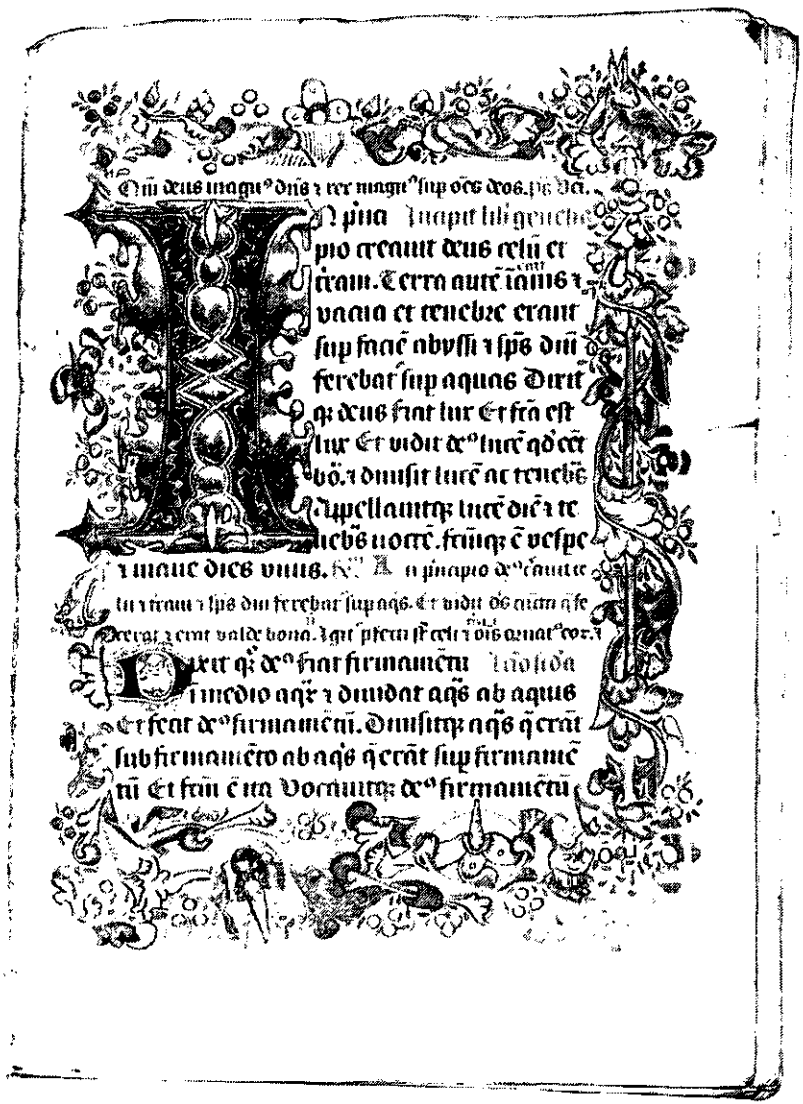

afb. 2. Emm 15, fol. 13r. Decoratie met acanthusranken, verwant met Oostnederlandse verluchting.

plaats in de bibliotheek hadden en niet meegenomen mochten worden. Een voorzichtige conclusie zou kunnen zijn dat de boeken in het Wittenhuis aan de ketting lagen, ofwel dat het boek in een latere bewaarplaats aan de ketting is gelegd.

De navolgende handschriften uit de collectie zijn opvallend vanwege hun bijzondere decoratie. Het eerste hiervan (Emm 15) is een missaal. Dat is een liturgisch boek met teksten die gebruikt worden bij het vieren van de mis. Het bevat slechts één gedecoreerd blad (fol. 13r.). Op dit blad begint het Tijdeigen, het gedeelte uit het missaal dat alle teksten voor de dagen van het jaar en de feesten van Christus bevat. Het blad bevat een initiaal met bladmotieven in het oog, omgeven door acanthusranken, waarbij vooral de hard-blauwe kleur zeer in het oog springt. Daarnaast komen ook de kleuren groen, bruin-rose en oranje-rood voor en is er ook bladgoud in verwerkt (afb. 2). Voorts is het handschrift rijk gedecoreerd met veel, zeer fijn uitgevoerd penwerk in rood en blauw, met oostelijke kenmerken. De herkomst van het handschrift is onbekend.

afb. 3. Emm 19, p. 263. Initiaal I aan het begin van het boek Genesis (In principio creavit ..) met Keulse (?) decoratie-elementen.

Het rijkst verluchte handschrift uit de collectie (Emm 19) is eveneens een liturgisch handschrift, namelijk een brevier. In dit boek zijn alle teksten bijeengebracht die gebruikt worden bij het koorgebed of officie, een cyclus van gebeden die op vaste tijden van de dag gebeden worden. Dit handschrift bevat teksten die gebeden worden van advent tot pinksteren en wordt daarom een winterdeel genoemd. Het brevier is bestemd geweest voor gebruik in een cisterciënzerklooster.
Het handschrift is op heel veel bladen zeer rijk verlucht. Ook komt een aantal gehistorieerde initialen voor, onder andere bij het begin van de getijden die gewijd zijn aan bepaalde heiligen. Zo zijn er bijvoorbeeld afbeeldingen van Andreas, Stephanus en Barbara. Rond de tekstspiegel zijn vaak 'baguettes' geschilderd waaromheen zich acanthusranken slingeren, uitgevoerd in goud en blauw. Zij worden omgeven door driebladige bloempjes in blauw, hard-rose of oranje-rood, bloemen met ver uitstekende vruchtbeginsels, gouden bolletjes en kleine, groene blaadjes. Hier doorheen zijn parallel lopende, gouden strepen 'gevlochten'. In de marges zijn bovendien vaak figuratieve voorstellingen aangebracht. Aan het begin van boek Genesis bijvoorbeeld, wordt in de rechterbenedenmarge een centaurus afgebeeld die een pijl afschiet naar een hert dat in de rechterbovenmarge is getekend (afb. 3).
Over de herkomst van het handschrift zijn (nog) geen definitieve uitspraken te doen. Op de band is een stempeltje van de heilige Severinus aangebracht. Op basis daarvan is het handschrift wel aan het Keulse Severinusklooster toegeschreven, maar dit

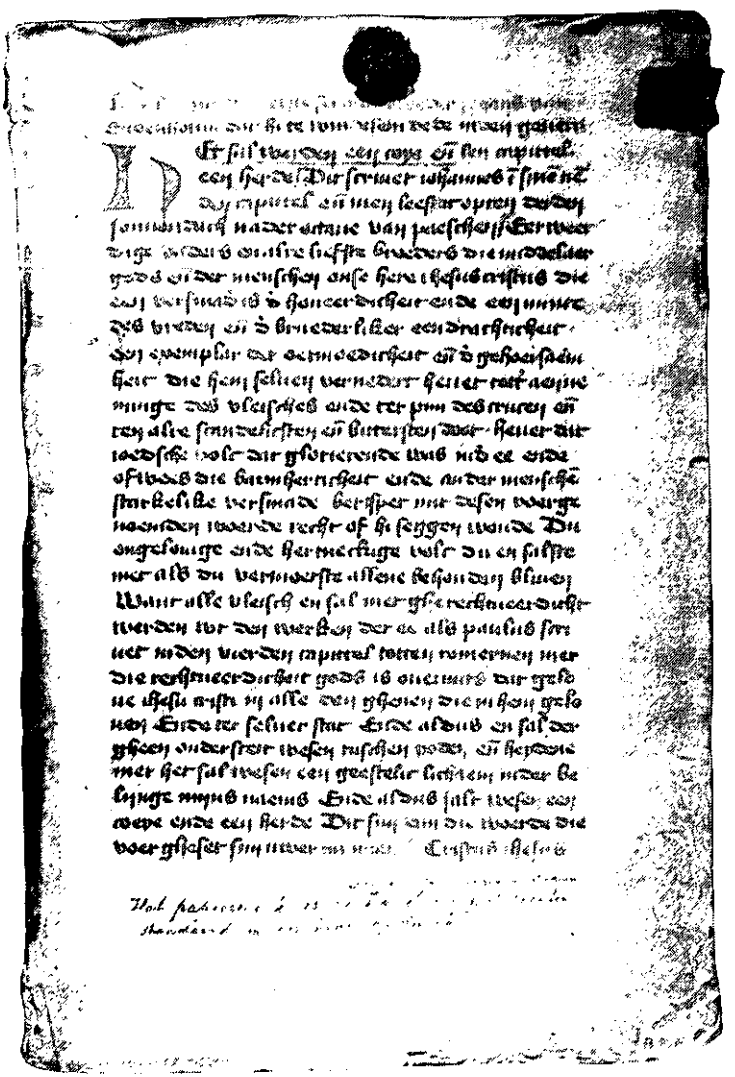
klooster had in de vijftiende eeuw geen eigen binderij. Bovendien is het klooster niet van de cisterciënzer orde. Ook hier moet gedacht worden aan een rondreizende Keulse binder, die, zoals zovelen in de vijftiende en zestiende eeuw, rondreisde in Westfalen en de Nederlanden om overal zijn diensten aan te bieden.

De laatste twee handschriften uit de collectie zijn, naast enkele hierboven besproken aspecten, interessant om andere redenen.
Handschrift Emm 6 is geschreven in het moederklooster van de monastieke tak van de Moderne Devotie, het klooster te Windesheim.
Het handschrift is geschreven op papier en er hebben twee schrijvers aan gewerkt. De decoratie is eenvoudig, met Oostnederlandse kenmerken. De platten zijn bekleed met lichtgekleurd schapeleer, dat daarna gesausd is, waardoor het glanst.
Op fol 2v. is op verschillende tijdstippen een aantal eigendomsmerken geschreven. Bovenaan het blad staat het eigendomsmerk van het klooster: 'Dit boec hoert int cloester to Windesem'. Omdat het eigendomsmerk in de volkstaal is geschreven, is het vermoeden gewettigd dat het boek een plaats vond in de bibliotheek met de boeken in de volkstaal. De bibliotheek van het klooster Windesheim bestond namelijk uit twee afdelingen met elk een eigen bibliothecaris. In de ene bibliotheek vonden de boeken die in het Latijn geschreven waren een plaats; in de andere de boeken in de volkstaal. Deze laatste bibliotheek was met name bedoeld voor de leken en de fraters die het latijn niet machtig waren. Onder deze eigendomsaantekening is een inhoudsopgave geschreven. Daar weer onder staat een latere bezittersaantekening: 'hoort nu Johannes Krul anno 1638', waarna waarschijnlijk het bedrag volgt waarvoor deze persoon het boek heeft aangeschaft. Op het tegenoverliggende blad heeft deze zelfde Johannes Krul vlak boven de tekst zijn zegel aangebracht met rode lak (afb. 4). Dit zegel, dat van rond 1638 zal dateren, is het oudst bekende zegel van deze man, van wie we weten dat hij in 1658 schepen te Zwolle was. De afbeelding op het zegel dat hij dan gebruikt, is enigszins veranderd en het zegel is ook groter dan dat uit 1638.
Dat kloostereigendommen aan het begin van de zeventiende eeuw in handen van particulieren komen, kan verklaard worden uit het feit dat de Staten van Overijssel de kloostergoederen na de invoering van de reformatie confisceerden en onderbrachten in het 'fonds stadsgeestelijkheid'. Goederen uit dit fonds werden vervolgens verkocht om er de nieuw benoemde predikanten van te betalen.

In de collectie worden twee handschriften bewaard die wat de tekst betreft op elkaar aansluiten. Handschrift Emm 16 en 18 bevatten achtereenvolgens het winter- en zomerdeel van de sermoenen van Bernardus van Clairvaux (ca. 1090-1153). De handschriften vormen echter geen stel: terwijl handschrift Emm 18 sober uitgevoerd en slechts met penwerk gedecoreerd is, bevat Emm 16 een mooi verlucht eerste blad en veel penwerk, uitgevoerd in rood, blauw en paars.
Het eerste tekstblad van Emm 16 begint met een initiaal D, waarin in het oog een zogenaamd schaakbordmotief is aangebracht met blauw, roestbruin en bladgoud. De initiaal is geplaatst in een vierkant van lijnen. Uit de benedenlijn van dit vierkant loopt een baguette langs de tekst die onder de tekstspiegel uitmondt in een rank met vele vertakkingen waaruit blaadjes, driebladige bloempjes en bolletjes groeien, allemaal uitgevoerd in goud. Ook aan de linker- en bovenzijde van de initiaal ontspruiten dergelijke ranken. Aan de rechterkant van de tekstspiegel is eveneens een baguette aangebracht, uitgevoerd in roestbruin en blauw en opgehoogd met wit filigraan. Uit deze baguette ontspruiten aan boven- en benedenzijde dezelfde soort ranken (afb. 5).
Deze wijze van decoreren vertoont verwantschap met een bijbel (thans Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek 324) die geschreven en verlucht is op de Agnietenberg bij Zwolle, een klooster van de Moderne Devotie (zie noot 8). Deze Bijbel, bestaande uit vijf delen is geschreven door Thomas van Kempen tussen 1427 en 1439. De verluchting in de verschillende delen van de bijbel kan qua stijl ingedeeld worden in drie groepen. De decoratie van Emm 16 komt het meest overeen met de decoratie zoals deze voorkomt in de delen III en V van de Bijbel. De verwantschap in de decoratie van de beide handschriften verdient

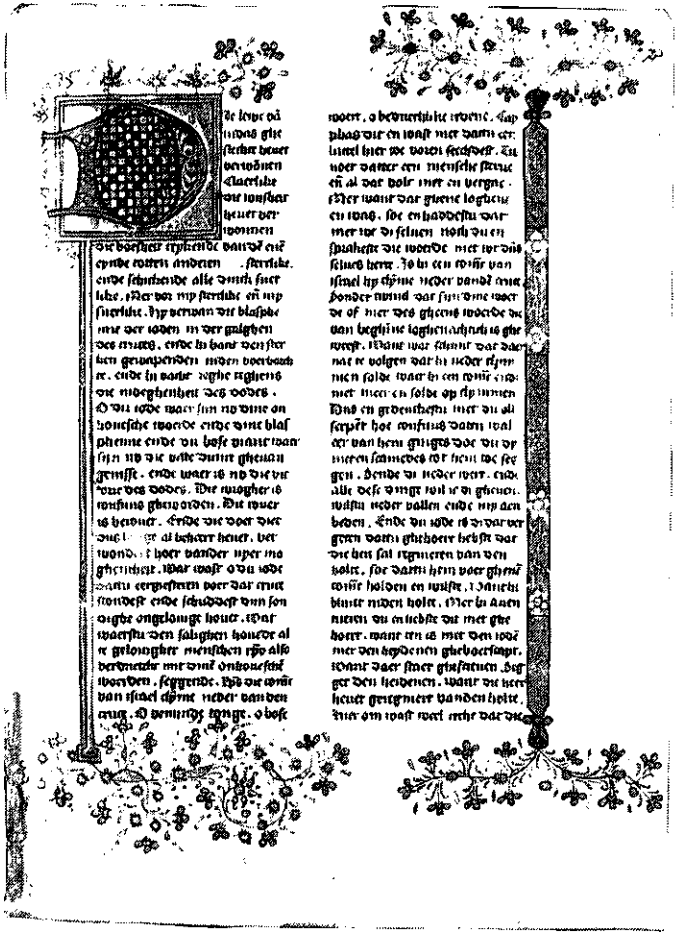
beslist nader onderzoek.
Naast de decoratie trekt ook iets anders de aandacht. Tussen de bladen van dit handschrift ligt een bladwijzer, een zogenaamde 'clavicilla'. Deze bladwijzer is gemaakt van een stukje dubbelgevouwen perkament, waartussen een rond stukje perkament is aangebracht dat kan draaien en dan de Romeinse cijfers I t/m IV te zien geeft. Dit draaimechaniekje is bevestigd aan een lange reep perkament, waarover het heen en weer geschoven kan worden. Door het mechaniekje te draaien en te schuiven kon men aangeven bij welke kolom en bij welke regel men was gebleven met lezen of afschrijven van de tekst. De clavicilla is bovendien gedecoreerd: aan de ene kant is een stermotief aangebracht, aan de andere kant zijn enkele eikels geschilderd. Deze leeswijzers komen slechts zelden voor, terwijl er in deze collectie twee teruggevonden zijn; ook in de groep gedrukte werken werd er één aangetroffen (Emm VIII).

afb. 4. Emm 6, fol. 3r. Het zegel van Johannes Krul, schepen te Zwolle (1638).

Afsluiting

De collectie Emmanuelshuizen herbergt een grote schat aan informatie, zowel waar het de handschriftenproduktie als het geestelijk erfgoed van de beweging van de Moderne Devotie betreft. De handschriften bevatten teksten die binnen deze beweging zeer veel gelezen en overgeschreven werden en deze teksten kunnen bij nader onderzoek een goed inzicht geven in het geestelijk leven van de moderne devoten.
Bovendien moet, na bestudering van deze collectie, nogmaals het belang van de stad Zwolle als boekproduktiecentrum in de late middeleeuwen onderstreept worden. Hierboven is al gememoreerd dat het Fraterhuis een groot en belangrijk scriptorium had, waar de fraters zowel voor hun eigen bibliotheek als op verzoek van derden schreven. Maar ook aangaande de andere stichtingen in Zwolle, waar mogelijk geschreven werd, is nader onderzoek zeer gewenst. Het hierboven genoemde cisterciënzer brevier bijvoorbeeld vertoont verwantschap met een bijbelhandschrift, – dat thans in het 'Museum of Arts' te Boston bewaard wordt – dat in Zwolle geschreven is, maar duidelijk Keulse verluchtingselementen vertoont (zie noot 8). Nader onderzoek naar deze verwantschappen zou licht kunnen werpen op de betrekkingen tussen Keulen en Zwolle en aan een definitieve bepaling van de herkomst van dit specifieke handschrift kunnen bijdragen. Ditzelfde geldt natuurlijk ook voor de overeenkomsten in decoratie van Emm 16 en de bijbel van Thomas van Kempen, waarvan vastgesteld is, dat die geschreven is op de Agnietenberg.
Tenslotte mag duidelijk zijn dat met de bespreking van slechts enkele handschriften geen recht is gedaan aan het belang van de collectie van de Stichting Emmanuelshuizen. Ook de hier niet besproken handschriften herbergen nog veel informatie en nader onderzoek is dan ook gewenst.

afb. 5. Emm 16, fol. 3r. Oostnederlandse boekdecoratie, verwant met de Bijbel van Thomas van Kempen.

Noten:

1. G.A. Meyer, 'De Emmanuelshuizen te Zwolle' in: **Verslagen en Mededeelingen van de vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis** 35 (1918) 13-30.
2. A. Waeyer, 'Nopende het Aerts-Priesterschap van Swolle naer de beroerten deser Nederlanden mitsgaders van eenige gedenckweerdige voorvallen.' Uitgegeven door G.A. Meyer in: **Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht** 45 (1920), 3-193 en 46 (1921), 193-361.
3. Mededeling van P.G. Nijkamp in: **Inventaris van de Emmanuelshuizen te Zwolle 1638-1901.** (Zwolle 1974) (klapper 1a diversen).
4. Jos.M.M. Hermans en Aafje Lem, **Middeleeuwse handschriften en oude drukken in de collectie Emmanuelshuizen te Zwolle.** (Zwolle 1989).
5. Literatuur:
   Moderne Devotie. Figuren en Facetten. Tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote (1384-1984). (Nijmegen 1984).
   J. Andriessen e.a. (red.), **Geert Grote en de Moderne Devotie.** (Nijmegen 1985).
   W. Kohl, E. Persoons en A.G. Weiler, **Monasticon Windeshemense.** deel III: Niederlande. (Brussel 1984).
6. K. van der Horst, 'The long arm of coincidence: the missing initials of the Zwolle Bible' in: T. Croiset van Uchelen e.a. (red.), **Theatrum orbis librorum. Liber Amicorum presented to Nico Israel [...]** (Utrecht 1989) 193-223.
7. Literatuur:
   J. Hagedoom (red.), **Domus Parva. Het eerste huis van de Moderne Devoten te Zwolle.** (Zwolle 1987) 39-41.
8. L.S. Wierda, 'Handschriftenproductie op de Agnietenberg? Herwaardering van betekenis en omvang van een Oostnederlands scriptorium.' in: **Zwols Historisch Jaarboek** (1988) 7-34.
9. Het fotografisch materiaal werd verzorgd door J.P. de Koning van de Gemeentelijke Fotodienst Zwolle.

Twee belangrijke aanwinsten voor Zwolle

F.C. Berkenvelder

Eén van de parels aan de kroon van een archief in een oude stad is de collectie handschriften en vroege drukken. Het Zwolse gemeente archief heeft onlangs de hand gelegd op twee fraaie exemplaren. Beide boeken zijn vervaardigd in Zwolle.

Het zal duidelijk zijn dat in die tijd niet veel boeken werden geschreven. Behalve de geestelijken konden slechts enkele mensen lezen en schrijven. Eigenlijk was dat alleen het geval met de kooplieden: zij konden boekhouden en brieven schrijven. Aan boeken lezen, laat staan schrijven, kwamen zij echter doorgaans niet toe. In de kloosters, de toenmalige centra van wetenschap, werd daarentegen wél veel aandacht besteed aan het lezen, bestuderen en schrijven van boeken. Hierdoor stond de wetenschap in de middeleeuwen voor een groot deel ten dienste van de godsdienst en werden er vooral theologische boeken geschreven. Meestal waren dat geen oorspronkelijke werken. De meeste geschriften werden gemaakt om dienst te doen tijdens de eredienst en werden daarom fraai versierd. De weinige andere boeken werden overgeschreven en werden zo sober en eenvoudig mogelijk gehouden. Bij dit alles gaat het om uiterst kleine aantallen boeken. In het middeleeuwse Zwolle met zo'n 3000 inwoners zal het totale aantal geschreven werken eerder enkele tientallen dan honderden bedragen hebben.

Het hangt van tal van factoren af of deze handgeschreven boeken bewaard zijn gebleven. Voor de hand liggende oorzaken voor het verloren gaan van dit soort werken zijn slijtage, nonchalance en rampen zoals brand, overstromingen en oorlogen. De boeken konden echter ook het slachtoffer worden van doelbewuste vernietiging, bijvoorbeeld omdat men het met de inhoud en strekking niet meer eens was. Daarnaast was de periode waarin deze manuscripten ontstonden betrekkelijk kort. Voor Zwolle moet men dan vooral denken aan de jaren 1400-1475. De IJsselvallei met zijn welvarende Hanzesteden kende toen een belangrijke religieuze stroming, de Moderne Devotie. Dat was een beweging die binnen de kerk streefde naar de oorspronkelijke bijbelse eenvoud en soberheid. De aanhangers leefden als kloosterlingen en leidden een gemeenschappelijk leven in de zogenaamde frater- of zusterhuizen. Zij verdienden de kost door onderdak te geven aan leerlingen die van buiten Zwolle kwamen en de Latijnse school bezochten, én door schrijfwerk te verrichten. Zij werden daarom ook wel Broeders van de penne genoemd. Zo verrichtten zij bijvoorbeeld veel schrijfwerk voor het stadsbestuur en in opdracht schreven zij ook wel boeken over. De broeders schreven niet in groepsverband maar in hun eigen cel. Wanneer zij godsdienstige werken afschreven, sneed het mes aan twee kanten: men verdiende er aan én de broeders werden tegelijkertijd gesticht. Daarom werden bij voorkeur handschriften die gebruikt konden worden in de eredienst en getijdenboeken overgeschreven. (In een getijdenboek staan de gebeden van het kerkelijk bre-

vier, die op bepaalde tijden gezongen of gebeden worden.)

Helaas weten we van veel handschriften van de Moderne Devoten niet waar en door wie ze geschreven zijn. De broeders werkten immers vaak in opdracht van derden en dus anoniem. Ook is de anonimiteit voor een deel te verklaren vanuit hun nederige levenshouding. Toch zijn er soms uit kronieken (en heel zelden uit de handschriften zelf) namen van schrijvers, schrijfsters en illuminatoren bekend. Zo worden in de kroniek van het klooster Windesheim enkele namen van illuminatoren genoemd, maar er wordt niet vermeld welke handschriften zij hebben versierd. Overigens blijkt hieruit dat het schrijven van boeken in de vijftiende eeuw niet beperkt bleef tot de fraterhuizen en zusterhuizen in de stad. Ook in de kloosters die tot de Moderne Devotie behoorden, zoals het Agnietenbergklooster en het klooster Windesheim, gebeurde dat. Bij de kloosterlingen was de boekproductie echter meer gericht op de uitbreiding van de eigen bibliotheek dan op het schrijven in opdracht.
Door te letten op het gebruik van bepaalde versieringskenmerken en de gebruikte schriftsoorten is het mogelijk gebleken om van sommige boeken toch de plaats van ontstaan vast te stellen. Zo beperkten de Moderne Devoten hun versieringen tot de initiaal (de beginletter van een hoofdstuk), randversieringen en penwerk. Verder kan ook de bindwijze van de perkamenten bladen helpen bij het identificeren van handschriften. De huizen en kloosters van de Moderne Devoten hadden namelijk bijna allemaal een eigen binderij. Men gebruikte voor de banden veelal eikenhouten borden, overtrokken met leer. Het boek werd tevens voorzien van één of meer sloten. Aanvankelijk werd op de voor- en achterplat een sobere versiering van enkelvoudige, dubbele of driedubbele lijnen aangebracht. Deze lijnen vormden meestal een aantal ruiten of driehoeken. Al snel gebruikten de kloosterlingen van het Agnietenbergklooster naast deze lijnversiering ook een aantal kleine stempeltjes. Geleidelijk werden deze stempels steeds groter en na de grootste bloei ging men over op rolstempels.
Door dit soort uiterlijke kenmerken weten we dat in het Agnietenbergklooster in de tweede helft van de vijftiende eeuw enkele zeer fraai verluchte handschriften tot stand zijn gekomen. Ook het Zwolse Fraterhuis heeft enkele fraaie handschriften nagelaten.

De bloeitijd van de Zwolse handschriften eindigde omstreeks 1475. Dit hangt ongetwijfeld samen met het verschijnen van de eerste drukpers in Nederland in het jaar 1473. Het oudst bekende boek dat in Overijssel werd gedrukt verscheen in 1477 in Deventer. In Zwolle begon men mogelijk al in 1478, maar in ieder geval in 1479 met het drukken van boeken. Zwolle en Deventer hebben zich gedurende respectievelijk dertig en veertig jaar gehandhaafd als belangrijke drukkerscentra. Deventer was zelfs tot omstreeks 1500 veruit de belangrijkste drukkersstad van de Nederlanden en Zwolle stond tussen 1481 en 1490 met ongeveer veertig bekende boektitels op de zesde plaats na Deventer, Gouda, Delft, Leuven en Antwerpen. Kort na de eeuwwisseling steeg Zwolle zelfs tot de derde plaats na Antwerpen en Deventer. Tussen 1501 en 1510 werden in Zwolle tenminste 65 verschillende boeken gedrukt.
Een tweede korte maar krachtige bloeiperiode duurde van 1519 tot 1522. De erfgenamen van Pieter van Os, Zwolle 's eerste en belangrijkste drukker, verpandden zijn gereedschap in 1516 aan het Zwolse Fraterhuis. De Moderne Devoten hadden namelijk besloten de bakens te verzetten en ze gingen behalve in Zwolle ook in Gouda, Brussel en Leuven over op een meer moderne manier van boekproductie, te weten het drukken. In 1519 trokken de Zwolse broeders Simon Corver aan om hen daarbij te helpen. Deze Simon Corver had wegens zijn Lutherse geloofsovertuiging Amsterdam moeten verlaten. (Overigens blijkt hieruit hoe belangrijk de drukpers was voor een snelle verbreiding van de Hervorming. Het was immers pas op 31 oktober 1517 dat Maarten Luther zijn 95 stellingen aangebracht had op de deuren van de slotkapel in Wittenberg.) Samen met de Zwolse fraters en hun huisgenoot, de beroemde Gerard Listrius die in contact stond met Maarten Luther en rector was van de Latijnse school, zette Simon Corver nu de oude drukkerij van Pieter van Os voort. Het is duidelijk dat hier sprake is van een 'ketterse' drukkerij: men bracht

werken van Erasmus, Luther, Wessel Gansfort en van Listrius zelf op de markt. Aanvankelijk werden deze activiteiten blijkbaar door het Zwolse stadsbestuur oogluikend toegestaan. Omstreeks 1522 werd Simon Corver de grond in Zwolle echter te heet onder de voeten en vluchtte hij uit de stad weg.
Het is geen wonder dat de ideeën van Luther en andere hervormers zo snel bekend werden in de IJsselsteden. De Latijnse scholen en hun geleerden stonden in nauw contact met Duitsland evenals de kooplieden via het Hanzeverbond. Er zijn echter buitengewoon weinig van deze vroegste 'ketterse' boeken bewaard gebleven omdat in opdracht van Karel V, die vanaf 1528 landsheer in Overijssel was, zeer fel tegen het Lutheranisme werd opgetreden. Het opduiken van een tot dusver onbekend exemplaar van een door Simon Corver gedrukt boek, iets wat in het voorjaar van 1989 gebeurde, geldt daarom als heel bijzonder. In het kader van een Wessel Gansfort-herdenking en -tentoonstelling ontdekte Dr. J.M.M. Hermans, docent westerse handschriftkunde te Groningen, bij antiquariaat Forum te Utrecht een zeer gaaf exemplaar van het werk van Wessel Gansfort, getiteld *De causis incarnationis et de magnitudine et amaritudine dominice passionis* (Over de redenen van de vleeswording en over de grootheid en bitterheid van het lijden des Heren).

Nu heeft het gemeente-archief onder andere als taak te proberen alle vóór 1850 in Zwolle gedrukte boeken te verwerven. In dit geval is echter bovendien ook de schrijver voor Zwolle van belang.
Wie was Wessel Gansfort en wat heeft hij met Zwolle te maken? Wessel Gansfort werd omstreeks 1419 als zoon van een bakker in de Herestraat te Groningen geboren. Dankzij de vrijgevigheid van zijn tante Oda Jarghes, de vrouw van een Groninger burgemeester, kon hij aan de beroemde Latijnse school te Zwolle studeren. Een aantal schenkingen van land in Groningen van zijn 'sponsor', worden nog altijd in het gemeente-archief van Zwolle bewaard. [1] Wessel Gansfort was bij de Broeders des gemenen levens in de kost en werd daar later repetitor voor andere kostschoolleerlingen. Ook staat vast dat hij meermalen Thomas a Kempis in het Agnietenbergklooster heeft bezocht. In 1449 liet Gansfort zich als student inschrijven aan de universiteit van Keulen waar hij in 1452 magister aan de faculteit der kunsten werd. Na die tijd trok hij als geleerde door Europa. Hij verbleef afwisselend aan de universiteiten van Parijs, Heidelberg, Keulen en Leuven en reisde tweemaal naar Rome. Hij had zich niet alleen verdiept in het Grieks en Hebreeuws, maar hij was ook medicus. Daarnaast was hij beroemd om zijn slagvaardigheid in openbare disputen wat hem de bijnaam *magister contradictionis* opleverde. Inmiddels was Wessel Gansfort Zwolle niet vergeten. In ieder geval in 1458 en 1477 bezocht hij zijn studiestad. In 1479 maakte hij zelfs deel uit van een Zwolse delegatie die naar de bisschop van Utrecht in Wijk bij Duurstede gezonden werd. [2] Nadat Wessel Gansfort in 1471 voor de tweede maal in Rome was geweest, keerde hij in 1475 naar de Nederlanden terug en trok tot aan zijn dood in 1489 tussen klooster Aduard, Zwolle, Groningen en het Agnietenbergklooster heen en weer.
Zijn theologische- en filosofische geschriften bezorgden Wessel Gansfort al bij zijn leven de bijnaam *Lux mundi* (licht der wereld). Hoewel hij de beschermeling en lijfarts van David van Bourgondië, bisschop van Utrecht, was, accepteerde hij niet alle ideeën van de kerk. Zo bestreed hij de pauselijke onfeilbaarheid. Ook stond hij sceptisch tegenover de biecht en de aflaatpraktijken. Hij hekelde de Mariaverering en het vasten en als zodanig was hij duidelijk een bijbels humanist. Geen wonder dat een Lutherse drukker als Simon Corver zijn tractaten ging drukken.
Het is daarom wel bijzonder gelukkig dat het gemeente-archief een van de drukken van deze Simon Corver en nog wel één van de bekendste werken van Wessel Gansfort heeft verworven. Het betreffende boekje, het eerdergenoemde *De causis incarnationis* is het enige gave exemplaar in Nederland. Tot dusver was er één ander exemplaar bekend. Dat wordt in de universiteitsbibliotheek van Groningen bewaard en is incompleet en zwaar beschadigd. De door Zwolle aangekochte druk bevindt zich samen met twee andere zestiende eeuwse drukken in één Franse band uit het eind van de achttiende eeuw. Het is waarschijnlijk om die reden nooit opgevallen. Overigens staat de naam van

Simon Corver – ongetwijfeld uit veiligheidsoverwegingen – niet op de titelpagina vermeld. Alleen door het drukkersmerk aan het eind van het boekje, waar omheen Latijnse en Griekse spreuken zijn weergegeven, is het als een werk van Simon Corver te herkennen. Het moet omstreeks 1521 zijn gedrukt.

Door antiquariaat Forum werd tegelijkertijd een getijdenboek uit het eind van de vijftiende eeuw te koop aangeboden aan de gemeente-archivaris van Zwolle. L.S. Wierda heeft dit manuscript, dat reeds door J. Deschamps beschreven was, aan het Agnietenbergklooster kunnen toeschrijven. Het handgeschreven boek bestaat uit 195 perkamenten bladen van ieder 19 met bruinzwarte inkt beschreven regels. Het is thans gebonden in een negentiende eeuwse bruin gemarmerde kartonnen band. Het handschrift is niet groot: 99 x 135 mm. De tekst is in het middelnederlands geschreven en wel in het soort dat in noordoost-Nederland werd gebruikt. Bij het begin van nieuwe getijden neemt de initiaal vier regels in. Deze zijn bijzonder fraai versierd met bladgoud en roze en blauw. Aan het begin van elke nieuwe getijdentekst staan nog weer grotere donkerblauwe initialen van 9 tot 11 regels hoog. Daarbinnen zijn figuren geschilderd tegen een achtergrond van bladgoud. De initiaal H bij het begin van de getijden van Maria is bijvoorbeeld 10 regels hoog. Daarbinnen staat Maria met het Christuskind, omwikkeld met haar mantel, op haar rechterarm. Maria is gekleed is een roze jurk en een donkerblauwe mantel die aan de hals bijeengehouden wordt door een gouden mantelspel. Maria heeft lang, losvallend haar, een gouden kroon op het hoofd en een nimbus (gouden stralenkrans) achter haar hoofd. Het Christuskind heeft een kruisnimbus achter Zijn hoofd en kijkt omhoog naar Maria.
De marge naast de tekst op hetzelfde blad perkament is ook nog versierd. Deze versiering bestaat hoofdzakelijk uit acanthusbladeren, maar rechtsboven en rechtsonder zijn ook engelen te ontwaren. Ze zijn als zodanig herkenbaar aan een gouden aureool achter hun hoofd en vleugels op hun rug. De bovenste engel draagt een blauw, de onderste engel een bruinrood kleed. Voor de voeten van de onderste engel is een gestileerde robijn of edelsteen te zien, ook wek karbonkel genoemd. Dit achtstralige karbonkeltje met gouden kern lijkt een nietig detail, maar het vormt juist één van de kenmerken voor een boek dat is geschreven en gedecoreerd in het Agnietenbergklooster. Overigens moet men bij dergelijke stijlkenmerken wel oppassen en niet elk geschrift dat slechts één kenmerk vertoont, als Agnietenbergs bestempelen. Men dient ook te letten op andere kenmerken zoals de kwaliteit van de schrijfhand, de aflijning, de liniëring en de versiering van de meer eenvoudige initialen, het zogenaamde penwerk. Daarnaast is ook inhoudelijk onderzoek nodig,

Initiaal uit het Agnietenbergs getijdenboek (foto: Gemeentelijke fotodienst Zwolle, J.P. de Koning)

bijvoorbeeld naar de in de tekst gebruikte aanspreekvorm of de gebruikte teksten zelf. Pas wanneer alle denkbare kenmerken of herkenningspunten in dezelfde richting wijzen, kan men omtrent de herkomst van een handschrift zekere uitspraken doen. Dit nu, is het geval met het bovenbeschreven getijdenboekje.

Dat was dan ook de reden waarom het gemeente-archief dit handschrift graag wilde verwerven. Het archief beschikt immers al over een verzameling handschriften die afkomstig zijn van diverse Zwolse kloosters, fraterhuizen en begijnenconventen. Deze collectie is in de ogen van codicologen zeer waardevol, juist omdat van vrijwel elke plaatselijke geestelijke instelling nog een handschrift aanwezig is. Tot nog toe was van het Agnietenbergklooster echter alleen het cartularium in Zwolle aanwezig. Nu is een cartularium een register waarin akten staan afgeschreven die betrekking hebben op de vermogenspositie van de betreffende instelling. Uit de aard der zaak is zo'n manuscript zeer sober uitgevoerd en niet zo fraai versierd als een voor de eredienst bestemd getijdenboek. Het Agnietenbergs getijdenboek zou dus een waardevolle aanvulling zijn voor de verzameling van het gemeente-archief van Zwolle.
Na een lange procedure die begon op 26 juni 1989 met een bespreking tussen de gemeente-archivaris en de burgemeester als portefeuillehouder archiefzaken, en die voortgezet werd met overleg in het college van burgemeester en wethouders en

overleg in de commissie openbare orde en juridische zaken, besloot de gemeenteraad op 26 september tot aankoop van het Agnietenbergs getijdenboek en het werk van Wessel Gansfort.
Het was al met al niet een moeizame, maar wel een lange weg. Gelukkig ondervond Zwolle gedurende deze periode medewerking van de verkoper, die ook van mening was dat de beide boeken in Zwolle het meest op hun plaats waren en die daarom een redelijk lange optie-tijd toestond. De beide boeken zijn nu beschikbaar voor bestudering en zijn al tentoongesteld geweest in het gemeentehuis en in het archiefgebouw.

Literatuur:

A. Haga, 'Officiële bescheiden over Zwolse drukkers in de vijftiende en het begin der zestiende eeuw', in: **Boek** 26 (1940-1942) 91-106.

A. Haga, 'Nieuws over Simon Corver', in: **Boek** 37 (1965-1966) 209-211.

G.C. Huisman en C. Santing, **Wessel Gansfort en het noordelijk Humanisme.** (Groningen 1989).

M.E. Kronenberg, **Verboden boeken en opstandige drukkers in de Hervormingstijd.** (Amsterdam 1948).

M.E. Kronenberg, 'Simon Corver in de gevangenis (1536)', in: **Boek** 30 (1949-1951) 313-317.

G.I. Lieftinck, 'Windesheim, Agnietenberg en Mariënborn en hun aandeel in de Noordnederlandse boekverluchting', in: **Dancwerc, opstellen aangeboden aan prof. dr D.Th. Enklaar.** (Groningen 1959) 188-207.

A.L. de Vreese, 'Agnietenbergse verluchtkunst', in: **Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond.** 6e serie, 10 (1957) 21-42.

L.S. Wierda, 'Handschriftenproductie op de Agnietenberg? Herwaardering van betekenis en omvang van een oostnederlands scriptorium' in: **Zwols Historisch Jaarboek** 5 (1988) 7-34.

Noten:

1. Gemeente archief Zwolle (GAZ), Charters d.d. 28 oktober 1450, 3 april 1456, 23 april 1457, 20 oktober en 3 november 1464, 19 september 1468, 21 juni 1469, 1 maart 1470 en 26 augustus 1476.
2. GAZ, Maandrekening 1458 (AAZ01-01867), 1477 (AAZ01-1886) en 1479 (AAZ01-01887).

Bij de vernoeming van de Samuel Hirschstraat

Jaap Hagedoorn

afb. 1. Opperrabijn S.J. Hirsch (1872-1941) (foto: Nederlands Israelitische Gemeente Zwolle)

Tegelijk met de herinwijding van de Zwolse synagoge werd op 20 september jl. ook de straat die naar de synagoge leidt – voorheen Nieuwe Markt geheten – omgedoopt en vernoemd naar Samuel Juda Hirsch, de laatste opperrabbijn van Overijssel. Hij gaf bijna 40 jaar leiding aan de joodse gemeenschap van Overijssel en hij nam een belangrijke positie in in het Nederlandse en internationale traditionele Jodendom. Hirsch overleed na een lang ziekbed te Zwolle op 11 augustus 1941. Op 13 augustus volgde zijn begrafenis.

Zoals gebruikelijk is bij een begrafenis van een opperrabbijn, droegen zijn collega's de baar van zijn woonhuis in de Bloemendalstraat naar de synagoge in de Schoutenstraat. Na zeven omgangen rond de bima (verhoging) sprak opperrabbijn S. Dasberg van Groningen de rouwwoorden. Daarna werd de baar vanuit de synagoge door de Zwolse straten vervoerd naar de begraafplaats aan de Kuyerhuislaan. Langs de route had zich een menigte Zwollenaren opgesteld, die de rouwstoet eerbiedig gadesloeg. De politie regelde het verkeer, zodat de stoet ongehinderd kon voortgaan. Hirsch' begrafenis werd zo één van de laatste demonstraties van joods leven in Nederland voor 1945. Niet lang na de dood van Hirsch werden de joodse Nederlanders geïsoleerd, samengedreven en voor het overgrote deel vermoord.

Wie was Hirsch? Samuel Juda Hirsch werd op 22 oktober 1872 geboren te Amsterdam. Hij stamde uit een orthodox-joods milieu en werd door zijn vader, die koopman was, al bij zijn geboorte voorbestemd voor een rabbinale loopbaan. Vanaf zijn

negende jaar bezocht hij daarom het Nederlandsch-Israëlietisch Seminarium in de hoofdstad. Dat werd destijds geleid door dr. J.H. Dünner, die door zijn onderwijsprogramma het traditionele jodendom in Nederland een belangrijke impuls gaf. In 1900 behaalde Hirsch de hoogste titel aan het Seminarium, waardoor hij het recht verkreeg de opperrabbinale waardigheid te bekleden.

Na een zeer geslaagde spreekbeurt te Zwolle werd hij op 30 maart 1902 tot opperrabbijn van Overijssel benoemd. In zijn redevoering bij de installatieplechtigheid op 13 juli 1902 zette hij zijn ideeën uiteen. Deze zijn zeer herkenbaar beïnvloed door Dünner. Hirsch pleitte voor het herstel van het traditionele jodendom, dat door assimilatie, materialisme en afwijking van de religieuze geboden bedreigd werd. Tora en traditie dienden de basis en toetssteen van het joodse leven te zijn. Hirsch heeft zijn leven gewijd aan het verwerkelijken van zijn idealen. Soms ten koste van zichzelf probeerde hij persoonlijk de geestelijke en materiële nood van zijn medemens te lenigen. Hij beperkte zich daarbij niet tot zijn geloofsgenoten, getuige de vele maatschappelijke functies die hij eveneens bekleedde.

Zoals gezegd verzette Hirsch zich tegen de verwording van het jodendom. Dit uitte zich op verschillende manieren. Zo nam hij als interim-opperrabbijn meer dan eens de geestelijke taken in andere provincies waar om te voorkomen dat de joodse gemeenschap daar als een kudde zonder herder zou zijn. In zijn eigen provincie steunde hij het geestelijk leven door de stichting van Torastudie- en onderwijsgenootschappen. Ook was hij in de jaren dertig betrokken bij de hulp aan joodse vluchtelingen uit Duitsland. Hij zag in de verschrikkingen in Duitsland de Goddelij-

afb. 2. De zoon van wijlen opperrabijn Samuel Juda Hirsch, Fried Hirsch, onthult het naambord van de Samuel Hirschstraat. (foto: Frans Paalman)

ke hand die de mens tot inkeer wilde brengen.
Eén van de belangrijkste functies van Hirsch was echter die van voorzitter van de Nederlandse afdeling van Agoedas Jisroeil. Deze bond van wetsgetrouwe joden zette zich af tegen zionisme, materialisme en assimilatie. Het was juist in deze functie dat Hirsch bekendheid en aanzien verwierf tot ver over de landsgrenzen. Met name tegen het zionisme streed Hirsch, daarmee afwijkend van de ideeën van zijn leermeester Dünner. Hoewel Hirsch om zijn hulpvaardigheid en grote inzet geliefd was binnen en buiten de Overijsselse joodse gemeenschap, heeft zijn, ietwat gedateerde, vasthouden aan het strikt traditionele jodendom en zijn afwijzing van het zionisme zeker ook een averechtse werking gehad, waardoor sommigen van het jodendom vervreemden.
Een treffende karakterschets wordt gegeven in het gedicht van Nico Herschel van augustus 1941. Deze Zwollenaar was zionist en dus zeker geen medestander van Hirsch. ►

Ter herinnering aan deze joodse voorman is nu een straat vernoemd midden in de stad waar hij woonde, leefde en werkte. Een herinnering niet alleen aan hem, maar ook aan de eens grote joodse gemeenschap van Zwolle.

In memoriam S.J.S. Hirsch

Vanwaar zijn machtig woord weerklonk
staat nu zijn baar
Wij schreien. Omfloerst is al wat blonk.
De slag was zwaar.

De treur heeft ons het hoofd gebukt
tot starend zwijgen.
't Was onze Meester, die ons werd ontrukt.
't Treft ons eigen.

Waar was een man, zoo streng en mild,
door plicht vervuld?
Hoe vaak heeft hij het brandend wee
gestild
hem nooit verhuld?

Hij was een strijder voor het leven.
Een man der daad?
Nooit was hij moe, om gul te geven
met wijzen raad.

De wees, een vreemde, arm misdeelde
hij was diens broeder.
Nooit was zijn doel fortuin of weelde:
Echt was zijn broeder.

Striemend sloeg hij ons in preeken
en wees den weg,
om God het oordeel af te smeeken
in schuldbesef.

De Leer van God, aan 't Volk verkond,
hem was het Ideaal.
Hij leerde, waar hij zich bevond
der priesters taal.

'n Tsaddik brachten wij ten grave
in zacht geween.
Zijn leven was een dure gave.
Als hij was er slechts één.

Literatuur:
Jaap Hagedoorn, 'Trouwe herder van Overijssel. Samuel Juda Hirsch (1872-1941), opperrabbijn' in: **Fragmenten. Joods leven in Zwolle en omgeving**, J. van Gelderen ed. (Zwolle 1985) 17-19.
Het Joodsche Weekblad, 15 augustus 1941, 7.

De Cathentol bij Zwolle

D. Wemes

Bij het intypen van dit artikel in de computer is een foutieve opdracht gegeven. Als gevolg hiervan begint de nummering van de noten behorende bij dit artikel met volgnummer 12.
(Noot 12 is dus de eerste noot.)

Een tol is een heffing voor een eenmalige passage van een bepaald traject. Tol werd op een zodanig punt geheven dat het maken van een omweg weinig of geen voordeel bood. Het geïnde geld was bestemd voor het onderhoud van de weg. Veelal werd een tol verpacht.
In het onderstaande artikel wordt bekeken hoe de gang van zaken was bij de Cathentol en wat er in de loop der tijd allemaal veranderde. Daarbij wordt ook aandacht besteed aan de manier van visvangst in de vroege middeleeuwen en aan de verschillende water- en landwegen rondom Zwolle.

De vroegste berichten over de Cathentol wijzen erop dat bij deze tol de passerende vissers een klein deel van hun vangst achter moesten laten. Weegschalen of administratie werden daarbij niet gebruikt, maar elke passerende visser moest van iedere 10 of 20 gevangen vissen er één als tol afgegeven. De begunstigde van de Cathentol was het klooster Elten, niet ver van Emmerik gelegen. De vis was een onderdeel van de voedselvoorziening van het klooster. De bij de tol afgegeven vis werd waarschijnlijk ter plekke schoongemaakt om de houdbaarheid te verlengen. Dit was nodig voor het verdere langdurige transport naar Elten.
Het bestaan van de tol op de visvangst is gemarkeerd door twee oorkonden. In het jaar 973 werd op 14 december in Nijmegen met een oorkonde bezegeld, dat keizer Otto II een tol op de visvangst op de IJssel, gelegen in de 'pagus Salon', schonk aan de abdij van Elten. [12] In deze oorkonde wordt de tol 'Cathendol' genoemd. Volgens Van der Pot twijfelde Dumbar reeds of deze naam samenhing met de aard van de tol of met de plaats waar deze geheven werd. Op deze vraag richt ik nu mijn aandacht. [13]

De tol veranderde geleidelijk van karakter. Hoe dit gebeurde, valt niet na te gaan, maar op 1 mei 1241 kwam de abdij van Elten met de stad Deventer overeen, dat deze de tol in eeuwigdurende erfpacht zou krijgen. [14] Op dat moment was de tol geen belasting op de gevangen vis meer, maar een tol op de per schip voorbij gevoerde goederen. Deze tol werd aanvankelijk in het dorpje Cathen bij Zwolle geheven. Later werd de tol verplaatst naar Deventer. Voor die latere periode verwijzen wij de belangstellende lezer naar een artikel van Graswinckel. [15]
Dit onderzoek beperkt zich echter tot de tijd tussen 973 en 1241.
De naam 'Cathen' is al genoemd. De naam betekent hut, huisje, stal of schuur. Na 1241 is het bestaan van het dorp Cathen bekend, maar het is de vraag of het in 973 al bestond. Over het bestaan van Veecathen zwijgt de historie. Toch moet Veecathen een zekere aanzien of betekenis hebben gehad want het leende zijn naam aan de heerlijkheid 'Zalk en Veecathen'. Tegenwoordig is dit de naam van een buurtschap. Helaas zijn deze gegevens ontoereikend om meer over de tol te weten te komen. Toch moet de tol ontstaan zijn doordat de visvangst in de buurt van de tol tot in Elten bekend was. Dat wil wel wat zeggen. Immers alle binnenwateren in ons land hadden schoon helder water, waarin de vis goed gedijde.
Was het daarom niet veel eenvoudiger geweest om in de buurt van Arnhem, Nijmegen of Elten te vissen ten behoeve van het klooster Elten? Nu had het klooster naast een tolgaarder ook nog transport nodig. Op deze vraag blijkt echter een passend en voor de hand liggend antwoord gegeven te kunnen worden. Hiervoor moet onderzocht worden waarom juist rond Zwolle visvangst bestond, wat voor vis men ving, hoe deze gevangen werd, wie de tolgaarder was en hoe de vis naar Elten werd vervoerd. Op grond hiervan kom ik

tot een hypothese, die goed aansluit bij de geschreven geschiedenis.

Inleiding tot de vroeg-middeleeuwse visvangst

Uit opgravingen is bekend dat Zwolle zeer waarschijnlijk in de vroege Middeleeuwen al deelnam aan de Friese handel. Dat mag namelijk geconcludeerd worden uit het feit dat in Zwolle importaardewerk gevonden is. Ook was het plaatsje zelf geen typisch boerendorpje. [16] Uitgaande van de toen bestaande ruilhandel zouden Zwollenaren vis als ruilobject gebruikt kunnen hebben. Maar dan moet de vis uit dit gebied een bepaalde zeldzaamheidswaarde hebben gehad. Welke vissoorten dit geweest kunnen zijn, is misschien na te gaan aan de hand van publicaties over de opgravingen die bij Dorestad gedaan zijn en die de periode 700 tot 850 bestrijken. [17]

Inderdaad is bekend welke vissoort toen geconsumeerd werd en ook waar deze vis zich ophield. De archeozoölogie maakt namelijk onderscheid in verschillende zones en in elke zone komen bepaalde vissoorten voor. Volgens deze indeling ligt de Cathentol net als Dorestad in de brasemzone; dat is het deel van de benedenrivier dat nog volledig zoet is. In deze zone komen de volgende soorten vis voor: brasem (max. 70 cm), blei (lijkt veel op brasem, doch is kleiner), snoek, zeelt (40 cm), winde, meerval en paling. Daarnaast zijn er ook de anadrome soorten, ofwel vissoorten die slechts tijdelijk aanwezig zijn om kuit te schieten. Veel voorkomende anadrome vissoorten waren steur, elft en houting.
Vooral de anadrome soorten hadden zeldzaamheidswaarde. Ze konden alleen tijdens een gedeelte van het jaar gevangen worden. Verderop wordt uitgelegd hoe dit gedaan werd, maar hier volstaat het mee te delen dat er vooral grote vissen gevangen werden en dat ze in grote aantallen gevangen werden.
Een groot formaat vis werd zeer gewaardeerd. Een paar schoongemaakte vissen, geregen aan een wilgeteen, waren gemakkelijk te vervoeren. Door deze methode droogden de vissen uit en waren ze beter houdbaar. Over de toegepaste methoden van conservering is niets precies bekend. Misschien werden de vissen gerookt of gedroogd.
Kleine vissen zouden in manden vervoerd moeten worden. Dicht opeen gepakte vis kan snel bederven en is daarom ongeschikt om over grote afstanden te vervoeren. Het meest waarschijnlijk is dat de kleinere formaten vis lokaal gevangen werden met een schepnet of een fuik. De vis kon tijdelijk levend in water bewaard worden, zoals de vondst van een viskaar in Dorestad heeft aangetoond. Deze viskaar is van wilgeteen gevlochten en had een grondoppervlak van 1 bij 2 meter en een onbekende hoogte. [18]
Er zijn ook gevlochten fuiken gevonden. Visnetten van een bruikbare afmeting werden niet gemaakt. Het enige goed bruikbare materiaal hiervoor waren wol- en vlasgarens, maar deze werden alleen gebruikt voor kleding en dekking. Het waren kostbare produkten die niet ruim voorhanden waren. Een ander argument is dat netten, om een redelijke levensduur te hebben, getaand moeten worden. Het is niet bekend of netten in onze periode al getaand werden. Van later eeuwen is bekend dat de netten in water met fijn verdeeld eikenhout of schors werden gekookt (in feite is dit een looiproces).
Van de anadrome vissoorten zal de steur bijzonder gewaardeerd zijn om zijn smakelijke vlees en kaviaar. De 'Acipenser Sturio' werd gemiddeld drie meter lang (hoewel er ook soorten van zes meter bestaan) en woog zo'n 250 pond. In april en mei trokken de steuren uit zee de rivieren op naar ondiep gelegen paaigronden. In juni en juli werden de eitjes (kaviaar) afgezet. Daarna vertrokken de volwassen steuren weer naar zee. Het broedsel bleef in het zoete water tot het een lengte had van ruim een halve meter.

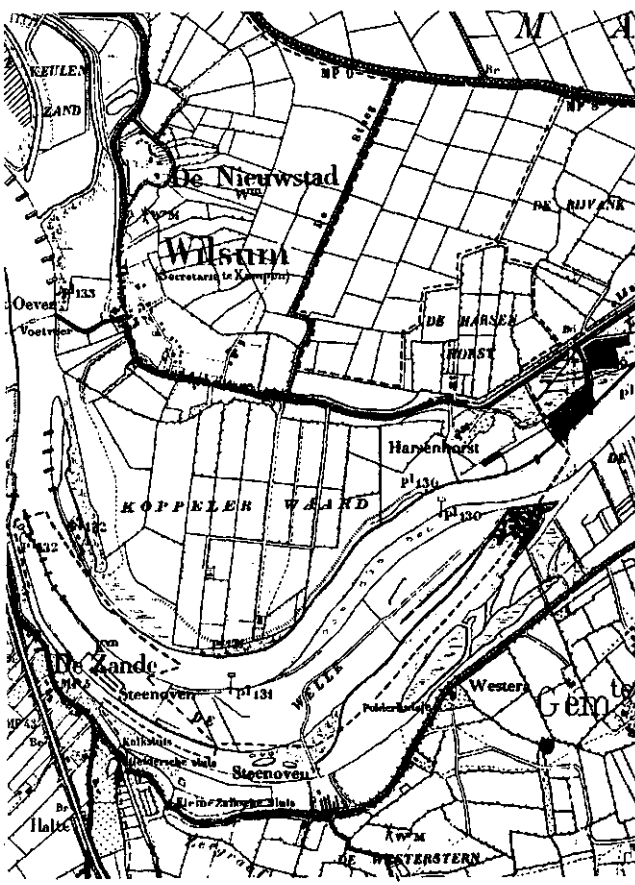
Het is duidelijk dat er bijzondere vismethoden nodig waren om deze kanjers uit het water te halen. Het is uitgesloten dat vissers met kleine bootjes de IJssel opgingen en netten uitgooiden. Gelukkig is er wel het een en ander bekend over de vroegere vismethoden: Schönfeld geeft in zijn artikel 'Van vis en visvangst' niet alleen een resumé maar ook de typische benamingen van de gebruikte vismethoden. [19] Eén van deze methoden wordt zelfs nu nog – uiteraard aangepast aan de moderne materialen – in Zeeland toegepast: de 'weervisserij'. Voor ons is het van belang na te gaan hoe deze methoden met

de in de tiende eeuw beschikbare materialen kon worden toegepast.

Een vroeg-middeleeuwse vangstmethode voor grote vissen

In een ondiepe, watervoerende IJsselstrang (= dode rivierarm) bouwde men, uitgaande van beide oevers, een V-vormige schutting. Waar de twee delen elkaar ontmoetten en de vis dus heen gedreven werd, kwam een zwaar geconstrueerde fuik. Op de strang was scheepvaart hierdoor onmogelijk. Mogelijk heeft men het werk als volgt uitgevoerd: op de plaats waar de schutting kwam te staan, sloeg men op een onderlinge afstand van zo'n anderhalve meter stevige palen in de rivierbodem. De schutting zelf bestond uit matten van gevlochten wilgetenen met een maaswijdte die aangepast was aan de te vangen vissoort. Een gunstige bijkomstigheid was dat hierdoor de jonge exemplaren niet werden gevangen. De hoogte van de matten werd bepaald door de diepte van het water; ze staken waarschijnlijk een eindje boven het water uit.
Deze matten zijn ook bekend uit latere perioden. Het was een veel gebruikt hulpmiddel om groentebedden mee te omtuinen of veekralen van te bouwen; ook gebruikte men zo'n mat als rijplaat op slappe, drassige grond.[20]

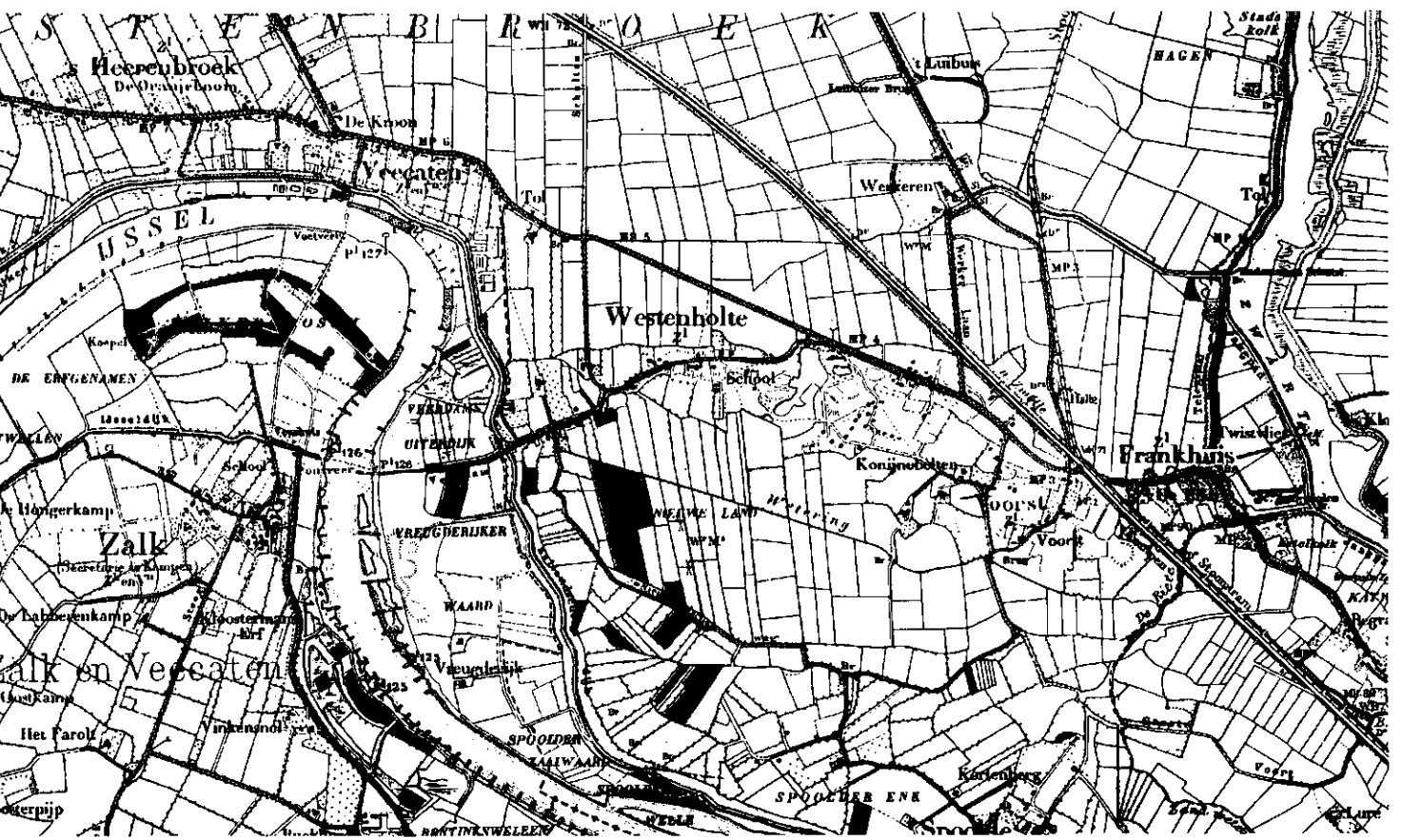
De gevlochten matten voor de visserij werden in grote getale gebruikt. Ze werden ter plaatse gevlochten: er groeiden genoeg wilgen in het IJsseldal. 's Winters werden de matten in verband met ijsgang op de oever opgeslagen. Verder zullen er wel onderkomens zijn gebouwd om bij slecht weer toch door te kunnen gaan met vlechten.
De naam van dit soort matten is 'veek' of 'vleek' en is volgens Schönfeld afgeleid van het Duitse 'fach'. Het is daarom geen vreemde gedachte dat de naam 'Veecathen' wel eens kan samenhangen met de aanduiding 'veek-caten': hutten waarin men matten zat te maken.
De fuik waar de vis in geleid werd, kon een zwaargebouwde ruimte zijn die aan de bovenkant open was en boven het water uitstak. Men kon er een schip aan meren en dan de ingesloten vis met spiesen doden en aan boord tillen.
In Veecathen zal men de vis schoongemaakt hebben door hem van zijn kop en ingewanden te ontdoen. Het stinkend afval (rotte vis) trok veel aas-etend gedierte aan. Daarom werd de plaats waar de vis werd schoongemaakt ver van de bewoonde gebieden gehouden.
De oorkonde uit 973 spreekt echter niet van de 'Veecathertol', zoals te verwachten is, maar van de Cathen**dol**. Was dit een verschrijving, of was de schrijver ooit bij de tol geweest en had hij gewalgd van de stank? Dacht hij aan de bij de tol gelegen 'cade'? 'Cade' betekent .... visafval.[21] Dit lijkt een leuk gevonden verklaring, maar het brengt ons ook naar het woord 'kat' dat én volgens Schönfeld én volgens Moerman als niet verklaard toponiem voorkomt als eerste bestanddeel in veldnamen. Er moeten toentertijd meer van dergelijke plaatsen met visverwerking geweest zijn. Het gehucht 'Grauwe Kat' bijvoorbeeld, thans gelegen tussen Witmarsum, Arum en Bolsward, lag in de tiende eeuw aan de zeearm de Marne. Deze zee-

arm is langzaam dichtgeslibd en kan een visrijk gebied zijn geweest, net zoals Veecathen. Andere toponiemen die hiermee in verband kunnen staan zijn Katwijk aan Zee en aan de Maas, en verder nog Katham (bij Edam), Katwoude (in N-Holland) en Katwolde bij Zwolle.
De opgravingen in Dorestad hebben nog maar zeer weinig losgelaten over de vissers en hun vismethoden. Misschien heeft daar het dorpje Cothen (in de buurt van Dorestad) een zelfde rol gespeeld als Veecathen bij Zwolle.

Het karakter van de IJssel omstreeks het jaar 1000.

Er bestaat nog geen geschreven geschiedenis van de IJssel. We kunnen ons daarom alleen een beeld vormen uit de schaarse gegevens die in verschillende bronnen vermeld staan. Zo is er een kanttekening in een kloosterkroniek uit het jaar 1152 waarin staat dat de scheepvaart van Stade, bij Hamburg, naar Keulen verloopt langs Utrecht en Arnhem. [22] Dat betekent dat de kortere route over de IJssel langs Deventer niet gebruikt werd! Maar was daarom de hele IJssel onbevaarbaar?
In 882 werd de haven van Deventer verwoest door de Noormannen, die ook Utrecht en Dorestad teisterden. Ze volgden dus de hierboven genoemde route. We mogen concluderen dat van Deventer stroomopwaarts de IJssel bevaarbaar was tot aan Arnhem. Vandaar werd over de Rijn Elten bereikt.
Op de topografische kaart uit 1850 worden bij Deventer twee oude IJsselarmen aangegeven. Eén daarvan heeft water oostelijk van de stad aangevoerd. Dit feit was al bekend uit de problematiek rond de Douwelerdijk. De tweede tak voedde het moerasgebied tussen Teuge en Werven, dat pas in 1328 op last van graaf Reinald II in cultuur is gebracht. Tenslotte zal er ook westelijk langs Deventer water gestroomd

afb. 1. Top. kaart 1:25.000, nr. 303 Wilsum/nr, 304 Zwolle, verkend 1865 en 1883, ged. herzien 1914

hebben. Vermoedelijk stroomde het IJsselwater van hieruit in meerdere strangen noordwaarts. Die verspreiding in de breedte zal ten koste van de diepte, en dus ook van de bevaarbaarheid zijn gegaan. We nemen aan dat die situatie tot Veecathen bestaan zal hebben.
Uit de historisch bekende steurvangst in de benedenloop van de IJssel, mag geconcludeerd worden dat vanaf Veecathen een waterweg naar zee gelopen heeft, waarlangs die vissen hun paaigronden bereikten. Dat stroomopwaarts de IJssel ondiep was, bewijst de oeroude rivierovergang bij de Gaes- of Godesberg bij Hattem. Hier stond een kerkje als eindpunt van alle Veluwse wegen. Deze functie is later overgegaan op het nieuw gestichte Cathen. Men vond er onderdak als het peil van de rivier de oversteek belette. Op deze plaats kwam ook veel later het Katerveer te liggen. Het is een politieke zet nà 1018 van de bisschop geweest. Wie in de tiende eeuw op die plaats van Zwolle komend overstak, zou een groot ondoordringbaar veengebied voor zich gezien hebben. De later ontstane namen Hattemerbroek en Oldebroek bevestigen dit. [23]
Het is heel goed mogelijk dat bij Veecathen een zijrivier voor extra water in een IJsselstrang gezorgd heeft. De vraag is dan welk water dit geweest kan zijn. Omdat Zwolle in die tijd deelnam aan de Friese handel kan dit de Zwolse Aa zijn geweest. Dan gingen handelswaar en vis over water naar Zwolle en moeten vandaar hun eindbestemming over land hebben bereikt. De consequenties hiervan zullen verderop nader onderzocht worden.
Een tweede mogelijkheid is dat de vrachtvaarders over het Zwartewater naar Zwolle voeren. De vis voor het klooster Elten werd dan òf over de IJssel via Deventer vervoerd – wat zeer onwaarschijnlijk lijkt – òf ging over Zwolle derwaarts.
Als er scheepvaart over het Zwartewater naar zee mogelijk was geweest, zouden de schepen het gebied met de Valvata-slakjes gepasseerd hebben. Deze Valvata-slakjes kwamen voor in het gebied van de huidige Noordoostpolder en gedijen alleen in zwak stromend, modderig water. Dat laatste doet juist vermoeden dat de invloed van stromend IJssel- of Almerewater er ontbrak; en dus ook de aanvoer hiervan. Dit probleem komt bij de IJssel niet voor: het water kan via de Enk zuidelijk van Kampen, waar geen Valvata-slakken voorkomen, Almere bereikt hebben. Het meest aannemelijk lijkt daarom de route van zee over de IJssel; langs Veecathen voer men dan naar over de Aa naar Zwolle. Vooral in een latere periode heeft dit grote gevolgen gehad.

De consequenties van de route Veecathen-Zwolle-Deventer.
Ik neem aan dat Zwolle en Veecathen aan hetzelfde water, de Zwolse Aa, hebben gelegen. Deze liep langs de Zwolse zandrug naar Rademakerszijl en verder langs Werkeren en de rivierduinen van Westenholte naar de IJssel. Daar moet het oude Veecathen gelegen hebben. Het bewuste gebied is weergegeven in figuur 1.
Deze gedachtengang is niet in strijd met de argumenten van Van der Schrier [24] en Hamming [25], die beiden aangetoond hebben dat er nimmer een waterloop van de IJssel naar het Zwartewater gelopen heeft ten zuiden van de Westenholter duinen. Ook is het niet strijdig met de opvatting dat Zwolle en Hasselt aan dezelfde Aa lagen. Van der Schrier maakt deze these slechts aannemelijk voor de periode na 1400. Voordien kan de situatie anders zijn geweest. [26]
Veecathen moet een economisch gezien een belangrijk punt geweest zijn. De tolvis zal er schoongemaakt en op transport gesteld zijn. Vis voor verzending over zee kan hier in de handelsscheepjes zijn geladen, terwijl de vis voor directe consumptie van hier naar de Zwolse markt werd vervoerd.

Het is niet verwonderlijk dat deze plaats later deel uitmaakte van de heerlijkheid Zalk en Veecathen. Men zou daarom verwachten dat de stamvader van het geslacht Buckhorst, dat altijd de heerlijkheid bezeten heeft, de eerste tolgaarder van de Cathentol geweest is. Maar Weremboldus I wordt pas in 1092 genoemd als voogd van het klooster Vreden. Daarom kan, in overeenstemming met de Ottoonse politiek, het kerkelijk bestuursapparaat ingeschakeld zijn. In Zwolle bestond een hof dat in bezit was van het kapittel van Deventer en dat beheerd werd door een hofmeier. De hofmeier inde voor het kapittel de tienden en stuurde die vervolgens naar Deventer.
Er moet bij gebrek aan een waterweg een landweg geweest zijn tussen Zwolle en

Deventer. Deze weg moet al zeer oud zijn, want afgezien van het feit dat Olst en Wijhe al in de tiende eeuw bestonden, vertoont deze weg nog een aantal zeer oude kenmerken. Langs de route treffen we namelijk toponiemen van hoge ouderdom aan, soms bestaand uit één of twee lettergrepen, met een nog niet verklaarde betekenis. Onder deze toponiemen zijn veel voorden-namen, omdat de weg veel watertjes kruiste die op de IJssel uitkwamen. [27] Het aantal toponiemen is, gezien de korte afstand van circa 30 km, groot. Dit wijst op een hoge ouderdom van de weg.
De samenhang tussen een groot aantal toponiemen en een hoge ouderdom van de weg, wordt verklaard doordat men in de vroege middeleeuwen nog niet goed de kunst verstond om paarden voor een wagen te spannen. Men gebruikte toen ossen, waarbij twee dieren met één kopjuk de wagen voortzeulden. Als trekdieren voor een grotere afstand zijn ze echter minder geschikt: ze zijn traag en moeten na een korte afstand al rusten. Hun halteplaatsen kregen in de loop der tijd een permanent karakter en ook een naam: de ons bekende toponiemen. De resultaten van de opgraving van Dorestad bevestigen dat daar in de periode 700-850 veel ossen werden gehouden. [28] Ze werden gebruikt voor het verrichten van zware arbeid zoals ploegen en het trekken van wagens.

Volledigheidshalve geven we hier de toponiemen, waarbij namen van voorden met (w) zijn gemarkeerd: Ittersum, Harculo, Zuthem, Herxen, Wijnvoorden (w), Olst (anno 874 wordt de Hof Holsto al genoemd), Hengforden (w), Het Scham (w), Roobrugge (geen voorde, maar een passage door een loopveld) en Platvoet (w). [29]
Tot slot maken we in gedachten de tocht per schip van Veecathen naar Zwolle, waaruit blijkt dat de inrichting van de nederzetting Zwolle langs de Grote Aa zeer doelmatig was. Men kwam aanvaren over de Aa (de huidige Melkmarkt) langs de Voorstraat, die als de handelskade beschouwd mag worden. [30] Waar nu het Provinciaal Overijssels Museum staat, woonde vroeger de Deventer' hofmeier. De huidige Ossenmarkt was de Hof van Zwolle waar de tiendschuren gestaan zullen hebben. Een eind verder, nog op de plaats van de huidige Voorstraat, werden handelsgoederen overgeslagen van schepen in karren en andersom. De Grote Markt was ten dele zwaaikom waar de schepen keerden en ten dele voorde, waardoor de wagens uit de Voorstraat trokken om via de Diezerstraat naar het Zwolse achterland te gaan. Op de Grote Markt is de naar buiten gebogen noordelijke gevelwand nog zichtbaar, die aan de zwaaikom herinnert (afb. 2). De kleine Romaanse St. Michaëlskerk lag aan een soort brink, thans het Grote Kerkplein. Hier betrok na 1230 het stadsbestuur ook zijn raadhuis. Van de Voorstraat liep een tweede weg naar de Praubstraat richting Deventer. [31]

De kleine vissersscheepjes zullen de voorde gepasseerd zijn en hun lading gelost hebben aan de bisschoppelijke vismarkt op het Koningsplein. Hun thuishaven en noodzakelijke zwaaikom zal een eindweegs verder gelegen hebben.

afb. 2. Gevelwand van de Grote Markt te Zwolle (foto Ir. J.P. van den Berg)

afb. 3. De Harsenhorst bij Wilsum (tekening Ir. J.P. van den Berg)

De overgang naar de historisch bekende tijd.

De grootste verandering in het geschetste vroegmiddeleeuwse beeld is veroorzaakt door de IJssel. Bekend is dat deze in de twaalfde eeuw meer water aantrok uit de Rijn. Dit ging gepaard met een grotere afvoer van sediment waarmee oeverwallen opgeworpen werden. De situatie bij Zalk moet grondig gewijzigd zijn. Het oude Veecathen verdween, evenals het latere Cathen, dat door een gewijzigde IJsselloop werd weggeknaagd. Het dijkrecht van 1308 verraadt dat er voor 1308 al dijken langs de rivier gelegen hebben. Lang daarvoor moet de benedenloop van de Aa dichtgeslibd zijn. Zonder een precieze datering te kunnen geven, is het duidelijk dat de vaart op de Aa steeds moeilijker en tenslotte onmogelijk werd.

Zeker is dat de handel bleef bestaan. Eind dertiende eeuw was die zelfs bloeiend te noemen en kregen Zwolle en Wilsum voorrechten van Graaf Floris V. Er zijn daarom twee mogelijkheden. De eerste mogelijkheid is dat de handelsschepen nu over het Zwartewater naar Zwolle gingen varen. Dit lijkt logisch, maar hiervoor is geen bewijs gevonden. Bewijs hiervoor is er pas voor de periode vanaf 1362: dan ontplooit Zwolle een geweldige activiteit langs het Zwartewater tussen Rademakerzijl en het gebied tegenover Westerveld. Dit blijkt uit de veldnamen daar: Stadshagen, Stadsbroek en Stadsland. Men moet daar getracht hebben het overstromingswater over het Jutjesriet te keren. Het woord riet heeft namelijk niets van doen met planten, maar wel met rijden: het wijst op golvend water dat over land stroomt.

De tweede mogelijkheid is dat de handelsgoederen per wagen van de IJssel over land naar Zwolle gingen. Omdat in die tijd Wilsum een bloeitijd beleefde, lijkt het alsof Wilsum de functie van Veecathen als voorhaven heeft overgenomen. Wilsum is ouder dan Kampen; het kreeg zelfs stadsrechten maar werd nooit ommuurd. Kennelijk duurde de bloeitijd te kort en kon het later niet meer concurreren met Kampen.

Voor dit verkeer over land zijn wel aanwijzingen te vinden. Illustratief is hier de notitie van Van Hattum, als hij voor het jaar 1250 eerst de bloeiende handel van Zwolle bespreekt en dan zegt dat: "veel aanleidinge gegeven heeft het **doorrijden** en den koophandel van de sogenoemde Hes-

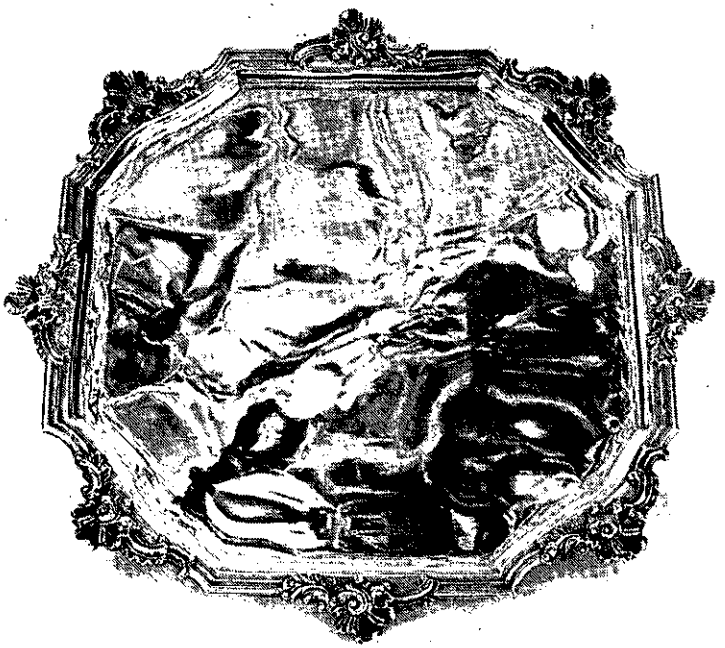
senwagens, dewelke omtrent het jaar 1250, op deze stad begonnen is, volgens het verhaal van seker aantekeninge". [32]
Hier duikt het begrip hessenwagens op. Veelal wordt de hessenwagen beschouwd als een verbeterd wagentype: groter en sterker en meer geschikt om goederen van Zwolle naar Duitsland te vervoeren. Dat laatste hoeft niet juist te zijn. Van Hattum zegt 'doorrijden'; ze kunnen dus van Wilsum, de Zwolse voorhaven langs Zwolle gereden zijn. Nog interessanter worden de 'seker aantekeninge' bij nauwkeurige lezing. Daar staat "dat dese wagens al van oud gebruik zijn". Volgens Van Hattum vermeldden de Romeinse schrijvers Virgilius en Julius Caesar deze wagens al als 'esseda'.
Wat heeft de schrijver van de 'aantekeninge' nu eigenlijk willen zeggen? De Romeinen bedoelden met 'essedum' een Gallische tweewielige strijdwagen, die door een of twee paarden getrokken werd. Het lijkt alsof de schrijver alleen maar de langzaam rijdende ossewagens gekend heeft en plotseling geconfronteerd werd met tweewielige wagens, getrokken door de snellere paarden, die hem tot zijn verbazing deden denken aan de Romeinse strijdwagens. Mij doet het denken aan onze autocultuur: de eerste auto wekte verbazing en men sprak van 'een-wagen-zonder-paarden-die-vanzelf-vooruitging'.
Dat 'vanzelf' vinden we terug in 'auto'. Essentieel lijkt mij dat met de hessenwagens voor het eerst gebruik werd gemaakt van paardekracht. Door de uitvinding van het haam kon het paard een zware ploeg of een zware last trekken zonder dat het dier in ademnood kwam. Hierdoor werd het mogelijk grotere lasten sneller over een veel grotere afstand te vervoeren.
Opmerkelijk is ook dat toen de naam Harsenhorst kan zijn gegeven aan een boerderij gelegen tussen Wilsum en 's Heerenbroek, omdat er een paardenfokkerij gevestigd werd. De naam hars (= paard) wijst daarop. (fig. 3) Ook in de toltarieven voor de nieuwe weg naar Lente (1276) wordt gesproken over een 'carruca' (een vierwielige wagen (?) getrokken door één of twee paarden.
Toch moeten de verwachtingen niet te hoog gesteld worden. Aangezien een paard ongeveer zijn eigen gewicht als last kan trekken (dus het gewicht van wagen en lading samen) en de paarden toen kleiner waren dan tegenwoordig, zal een span paarden (met een gezamelijk gewicht van zo'n 450 kg) misschien een nuttige last van 300 kg hebben kunnen trekken langs de mulle zandwegen. Door fokken en selectie werd dan ook gepoogd in de latere eeuwen hun gewicht te vergroten.
Omstreeks 1250 trokken de paarden hun wagens van Wilsum, over het grondgebied van de heren van Voorst, door de Grote Voorde en over de Hoogstraat naar Zwolle. Het was de enig mogelijke route. De heer van Voorst kon de totale handel op Zwolle beheersen. Dit was noch voor het stadsbestuur noch voor de bisschop van Utrecht acceptabel. De strijd die er het gevolg van was en het resultaat daarvan zijn bekend: het kasteel van de heer van Voorst werd door de Zwollenaren en de bisschop van Utrecht verwoest. Hierna kon Zwolle het Zwartewater tot zijn levensader maken en ging het een gouden eeuw tegemoet.

Samenvatting
Een analyse van de voorwaarden waaraan een vroegmiddeleeuwse tol moet voldoen om te kunnen functioneren leidt tot merkwaardige conclusies. Zwolle kan destijds heel goed een verbinding met de IJssel gehad hebben en zelfs met het Almere. Het kapittel van Deventer kan de tol voor Elten georganiseerd hebben evenals het vervoer van de vis naar die abdij. Dat vervoer ging van Zwolle over land naar Deventer. In een later stadium ging de waterweg tussen Zwolle en de IJssel verloren. Wilsum kan tijdens zijn korte bloeiperiode de voorhaven van Zwolle geweest zijn, waar de goederen van de schepen werden overgeladen in wagens. Een tol van de heren Van Voorst op deze route kan mede aanleiding geweest zijn tot het bekende beleg van het kasteel Van Voorst. De bloei van Zwolle begon pas goed toen het Zwartewater bevaarbaar werd; dat was na 1364. De eerste bloeiperiode omstreeks het jaar 1000 kan het plaatsje te danken hebben gehad aan de Zwolse Aa; het bewijs daarvoor kan alleen geleverd worden als de dichtgeslibde bedding ervan ooit teruggevonden wordt.

(De noten behorend bij dit artikel staan vermeld op pagina 29).

Een tabouret als pillegift

Lydie van Dijk

afb. 1. Het dienblad van Cornelis Stegmans, de pillegift voor Elisabeth Fabius (foto: Provinciaal Overijssels Museum, Zwolle)

Het Provinciaal Overijssels Museum bezit een tabouret, een mooi vervaardigd zilveren dienblad van de Zwolse zilversmid Cornelus Stegmans. Het bijzondere aan dit blad is dat het bovendien een zogenaamde pillegift is. Een pillegift is een meestal kostbaar geschenk dat bij de doop aan een kind werd gegeven. Het kon in moeilijke tijden te gelde gemaakt worden.

Het gaat om een achtkantig blad op vier pootjes, waarvan de zijden afwisselend recht en enigszins gebogen zijn. Langs de rand is in het midden van elk van deze acht kanten een rocaille-motief aangebracht, een asymmetrische florale versiering. Dit motief is een van de kenmerkende motieven van de Lodewijk XVe stijl, ook wel rococo genaamd. Aan de achterzijde is het merk van Cornelus Stegmans, een lange s, de jaarletter voor het jaar 1762, een Y met een 2 erboven, en het Zwolse stadsmerk te zien. Uit de later aangebrachte inscriptie blijkt dat dit blad in 1778 als pillegift is gebruikt: 'Pil Gift van Elisabet Biebericher Gebooren Husly aan Elisabet Fabius 1778 den 29 Januari'.

Wie was Elisabeth Huslij en wie was Elisabeth Fabius? Uit stukken in het Zwolse gemeentearchief blijkt dat Elisabeth Huslij of Hassely afkomstig was uit Doetinchem en op 27 april 1749 trouwde met Jan Christiaan Biberich.

Jan Christiaan Biberich was afkomstig uit Stoltsappel in het graafschap Schauenburg en verkreeg in 1746 het kleine burgerschap in Zwolle. Hij trouwde in datzelfde jaar met Susanna Margrita Hering, die twee jaar later overleed. Uit dit huwelijk werd een dochtertje geboren, Frederica Wilhelmina. Toen Elisabeth Huslij met Biberich trouwde, was dit kind dus nog erg jong. Jan Christiaan Biberich was van beroep tabaksverkoper en in 1752 woonde hij in de Luttekestraat. Elisabeth en Jan Christiaan lijken geen kinderen gekregen te hebben. Wilhelmina wordt als enige dochter dan wel stiefdochter in enkele testamenten genoemd.

De andere naam aan de onderzijde van het cabaret, Elisabeth Fabius, blijkt de dochter van Frederica Wilhelmina te zijn. Wilhelmina trouwde namelijk op 3 mei 1775 met Gerardus Fabius, weduwnaar te Amsterdam. Volgens gegevens in het Amsterdamse gemeentearchief kregen zij drie kinderen. Elisabeth was het tweede kind. Zij werd gedoopt op zondag 8 februari 1778 in de Noorderkerk in Amsterdam. Behalve de ouders waren bij de doop als peetouders Jan Christiaan Biberich en Elisabeth Huslij aanwezig. De dochter zal,

gezien de voornaam, naar haar grootmoeder vernoemd zijn. De geboortedatum van Elisabeth Fabius wordt niet vermeld. Gezien de datum van de doop, mag worden aangenomen dat de op het cabaret vermelde datum de geboortedatum is.
Elisabeth Huslij maakte op 5 augustus 1778 haar testament op, zij was toen ernstig ziek. Op 25 september 1778 werd zij in de Grote Kerk begraven.

De zilversmid Cornelus Stegman of Stegmans was afkomstig uit Leiden. In 1750, toen hij belijdenis deed, woonde hij aan de Blijmarkt. In 1756 verkreeg hij het kleine burgerschap en trouwde met Margrieta Frik. Tien jaar later werd als zijn woning een huis in de Luttekestraat genoemd. Het ging hem niet voor de wind: op 26 februari 1789 verklaarden de schepenen zijn boedel voor desolaat en gaven deze aan 'roedendrager' Van Tongeren in bewaring om daarmee 'ingevolge de stadsrechten te handelen'. Een roedendrager was een stadsbode, die toen ook de funktie van deurwaarder had. In juli van datzelfde jaar gingen Schepenen en Raden van Zwolle akkoord met het verzoek van curator T. Tobias om na publicatie de geabandonneerde boedel, 'die van weinig importantie is', ten overstaan van een straatschepen door een roedendrager te verkopen. Cornelus Stegman vertrok op 11 januari 1792 naar Kampen.
Dit fraaie dienblad staat tentoongesteld in de eerste kamer van het Provinciaal Overijssels Museum, een salon uit omstreeks 1760.
Deze kamer is rond die tijd 'gemoderniseerd'. Hij werd van een geheel nieuw stucplafond voorzien, evenals van een gestucte schouw. In plafond en schouw en ook in de armstoelen die in dit vertrek staan, zijn dezelfde rocaille-motieven terug te vinden als op de randen van het dienblad zijn aangebracht. Het dienblad zou in 1760 in de net opgeknapte kamer van het statige pand Melkmarkt 41 zeker niet misstaan hebben. Elisabeth Huslij heeft haar kleindochter een kostbaar geschenk bij haar doop gegeven.

Noten behorend bij 'De Cathentol te Zwolle'.

12. G.J. ter Kuile, **Oorkondenboek van Overijssel** I Zwolle 1963) nummer 21.
13. C.W. van der Pot, **Zwolle's omgeving omstreeks 1900** (Zwolle z.j.) 65.
14. Ter Kuile, **Oorkondenboek** I, nummer 83.
15. D.P.M. Graswinckel, 'Katen en het Katerveer', in: **Gelre** 33 (1930) 102 e.v..
16. A.C.F. Koch, 'Zwolle in de middeleeuwen; enkele aspecten', in: **Zwolle in de middeleeuwen** (Zwolle1980) VIII.
17. W. Prummel, **Vroegmiddeleeuws Dorestad. Een archeologische studie** (Groninen 1980) 251.
18. W.A. van Es, 'Vis uit Dorestad voor meneer Calkoen', in: **Westerheem** 23 (1974) afl. 1.
19. M. Schönveld, 'Van vis en visvangst', in: **Mededelingen vereniging voor naamkunde** 29 (Leuven 1953) 41-51.
20. H.J. Moerman, **Nederlandse plaatsnamen** (Brussel 1956) 242; M. Schönveld, **Veldnamen in Nederland** (Arnhem 1980) 135 en recente mondelinge mededelingen uit Staphorst.
21. J. Verdam, **Middelnederlands handwoordenboek** (Den Haag 1932) 279; Moerman, **Nederlandse plaatsnamen**, 121 e.v.; Schönveld, **Veldnamen in Nederland**, 153.
22. G.J. Borger, 'De ontwatering van het veen; een hoofdlijn in de historische nederzettingsgeografie van Nederland', in: **Geografisch Tijdschrift** 11 (1977) 383. Het betreft de annalen van de abt Albertus uit het klooster te Stade bij Hamburg.
23. C.A. van Baarle, **Handel en wandel op de Noord Veluwe** (Kampen 1989) 68.
24. D.M. van der Schrier, 'Is het Zwartewater een voormalige zijarm van de IJssel?' in: **Mars** (1970) afl. mei en september; D.M. van der Schrier, 'Zwolle Zwartewater stad', in: **Zwols Historisch Jaarboek** (Zwolle 1985) 54-66.
25. Geciteerd in de **Zwolse Courant** van 4 december 1986.
26. D.M. van der Schrier, 'Raadsels rondom de Aa fluvius', in: **De Mars** (1972) afl. september.
27. een voorde is een doorwaadbare plaats in een rivier.
28. Prummel, **Vroegmiddeleeuws Dorestad**, 285.
29. D. Wemes, 'Drie middeleeuwse rivierovergangen over de Vecht bij Zwolle', in: **Zwols Historisch Tijdschrift** 5 (1988) 2.
30. D. Wemes, 'Van Voorstraat tot Rhoentoren: nederzettingrelicten in een oude stad', in: **Zwols Historisch Jaarboek** (Zwolle 1985).
31. Ir. J.P. van den Berg wees mij op de gebogen gevelwand van de Grote Markt.
32. B.J. van Hattum, **Geschiedenissen der stad Zwolle** I (5 dln; fotografische herdruk; Zwolle 1975) 140.

Literatuur

F. Attema
Keert de wal het schip? Knelpunten en woonwensen bij het wonen op Zwols water. Deventer (Weson) 1989. 25 pp.
De resultaten van een enquête onder 88 hoofdbewoners van woonschepen in Zwolle. Te bestellen bij de uitgever, *f* 9,– incl. porto.

R. van Beek
'De zegelstempel van een 'Trojaanse' ridder uit Zwolle', in **De Peperbus** 4 oktober 1989.

Geert Beks
Index 'Ach lieve tijd; 70 jaar Zwolsen, Zwollenaren'. Zwolle (Gemeentearchief) 1989. 66 pp.

Judith Berends en Alex Rietberg
Het Nederlands Hervormde Weeshuis en het Rooms-Katholieke Weeshuis te Zwolle (1830-1890). Zwolle (Christelijke Lerarenopleiding) 1989. 89 pp.

J. Buning
Vreemdelingen, kostkopers en ouderen: geschiedenis van het Binnen- en Buitengasthuis. Utrecht (Matrijs) 1990. *f* 15,90.

Hemmy Clevis
Weggegooid en teruggevonden: aardewerk en glas uit Deventer vondstcomplexen 1375-1750. Kampen (Stichting Archeologie IJssel/Vechtstreek) 142 pp.

Egbert Dikken
Zwols archeologisch dagboek, Zwolle 1989. Uitgave in eigen beheer.
Te bestellen door overmaking van *f* 37,50 op rekeningnr. 16.07.99.260 t.n.v. E.J. Dikken te Zwolle.

J. Erdtsieck
Het zingende kerkje: geschiedenis van de Lutherse Kerk in Zwolle in haar herstelde periode (1818-1947). Zwolle (J. Erdtsieck) 1989. 59 pp. ISBN 90.800436.1.3. *f* 5,-.

J. Erdtsieck
Gelijk een lelie onder de doornen: schets van het ontstaan en de ontwikkeling van de Gereformeerde Kerk van Zwolle in de jaren 1869-1945. Zwolle (J. Erdtsieck) 1989. 62 pp. ISBN 90.8004.2.1. *f* 4,50.

Gemeente Archief
Het gemeente archief Zwolle: VVV voor het verleden. Zwolle (Gemeente Archief) september 1989. Brochure.

A.J. Gevers en A.J. Mensema (red.)
De Broerenkerk te Zwolle. Zwolle (Waanders) 1989. 176 pp. ISBN 90.6630.197.X geb. Prijs bij de boekhandel *f* 49,50.
Zie boekaankondiging in dit tijdschriftnummer.

Jos. M.M. Hermans en Aafje Lem
Middeleeuwse handschriften en oude drukken in de collectie Emmanuelshuizen te Zwolle. Zwolle (Stichting Emmanuelshuizen) 1989. 64 pp.
Verkrijgbaar bij het Provinciaal Overijssel Museum, *f* 12,50.

Jinke Hesterman en Lud Overkamp
Weert de wal het schip? Tien portretten van Zwolse woonschipbewoners. Deventer (Weson) 1989. 92 pp. ISBN 9073119.01.4.
Verkrijgbaar bij de boekhandel, *f* 17,50.

J. ten Hove
Meer dan stenen muren. 250 jaar opsluiting in Zwolle, 1739-1989. Kampen (IJsselakademie) 1989. 103 pp. Donateursprijs *f* 14,95, prijs bij de boekhandel *f* 17,50.
Zie boekbespreking in Zwols Historisch Tijdschrift, 6 (1989)

K. Jansma, L. Jansma, M Schroor (red.)
Tweeduizend jaar geschiedenis van Overijssel. Leeuwarden (Inter-Combi van Seijen) 1989. 441 pp. *f* 95,–.

'Korte bedrijfshistorie van banketbakkerij Lindeboom', in: **Programma voor het feestconcert ter gelegenheid van het 60-jarig bestaan van banketbakkerij Lindeboom op vrijdag 27 oktober 1989 in de Grote Kerk te Zwolle.**

A.J. Mensema
Inventaris Ridderschap van Overijssel 1814-1955 (1961). Zwolle (Rijksarchief in Overijssel) 1989. 39 pp. ISBN 90.71238.36.9.
Uitgaven van het Rijksarchief in Overijssel; 20.

'19e Eeuwse spoorwegarchitectuur in Zwolle', in: **Informatieblad monumentenzorg en archeologie in Zwolle.** Uitgave van de gemeente Zwolle, Sector Stadsontwikkeling, 1989.
Een brochure over de komst van het spoor naar Zwolle, het station, de perronoverkapping en de Hoge Brug.

---

boekaankondiging:
J. Buning, **Vreemdelingen, kostkopers en ouderen.** Utrecht (Matrijs) 1989. *f* 15,90.
Leden van de Zwolse Historische Vereniging kunnen het boekje voor *f* 13,90 ontvangen. Wanneer zij dat bedrag overmaken op postgiro 42.39.476 of bankrekening 33.10.89.025 ten name van Stichting Matrijs te Utrecht, krijgen zij het (franco) thuisbezorgd.

De zorg voor vreemdelingen, zieken en ouderen was vanaf de middeleeuwen lange tijd toevertrouwd aan speciale instellingen: de gasthuizen. Ook in Zwolle ontstonden in de loop der eeuwen verschillende van deze instellingen, waarvan behalve het Pestengasthuis, het Binnen- en Buitengasthuis het bekendste en belangrijkste waren.
Het Binnengasthuis, vroeger Heilige Geestgasthuis geheten, werd in het begin van de veertiende eeuw gesticht. Het was aanvankelijk bedoeld voor reizigers en zieken, maar vooral vanaf de zestiende eeuw woonden er voornamelijk ouderen. In de negentiende eeuw werden het Binnen- en Buitengasthuis onder één bestuur gebracht: de eerste stap op weg naar samenvoeging. In 1924 werd een nieuw complex woningen aan de Nieuwe Vecht in gebruik genomen. Tegenwoordig biedt de Stichting Gasthuizen onderdak aan mensen die zelfstandig willen blijven wonen.
Dit boekje belicht de geschiedenis van de beide gasthuizen, waarbij de meeste aandacht besteed wordt aan de negentiende eeuw.

Overijsselse historische bijdragen. Zwolle (Waanders) 1989.
Verslagen en mededelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 104e stuk 1989.
Met bijdragen van onder meer F.C. Berkenvelder en E. van Dijk, respectievelijk betreffende het middeleeuwse gildewezen te Zwolle en de Zwolse kunstenaarsfamilie Grasdorp.

'Peperbus en carillon', in: **Informatieblad monumentenzorg en archeologie in Zwolle**. Uitgave van de gemeente Zwolle, Sector Stadsontwikkeling, 1989

F. Pereboom en H.A. Stalknecht (red.)
Herman Willem Daendels (1762-1818): Een gulhartig Geldersman, even zo vief als buspoeder. Kampen (IJsselakademie etc.) 1989. 152 pp.
Publikaties van de IJsselakademie; nr. 55.

Jan Prijt
Ons lust en leevm: 'k mag 'n bone wezen as dit verhoal nait gaait over 'De Molleboon' uut Zwolle. Zwolle (s.n.) 1989. 2e Herziene druk 1989. 206 pp.

Vibeke Roeper
Seyger van Rechteren. Amsterdam (Instituut voor Neerlandistiek, Universiteit van Amsterdam) 1989. 62 pp.

K. Schilder
Naamlijst van drosten, kasteleins, richters en schouten in Overijssel. Kampen (s.n.) 1989.
deel 1: Het kwartier van Salland
deel 2: Het kwartier van Twente
deel 3: Het kwartier van Vollenhove

B. Schoone-Strijk
Genealogiën Vre(ee)de-veld(t)(dt) in Overijssel. Bilthoven (s.n.) 1989. 58 pp.

J.W. Schulte Nordholt
Non Scholae sed vitae aeternae. Zwolle (Christelijk Lyceum Carolus Clusius College) 1989. 68 pp.
Herdenkingsrede uitgesproken door J.W. Schulte Nordholt.

Roelof Steenstra
Herman Willem Daendels: Verus Gelrus; een echte Geldersman. Hattem (Stichting Oud Hattem) 1989. 45 pp.

Stichting Werkgroep 5x5
Initiatief en inspiratie: thema's voor de kwaliteit van volkshuisvesting en stadsontwikkeling. Amsterdam (De Balie) 1989. 64 pp. ISBN 90.6617.061.1. *f* 29,50.
Eén van de projecten betreft Holtenbroek.

Piet Vonk
De reformatie ter hand: een geschiedenis naar de doleantie in Zwolle. Emmeloord (s.n.) 1989. 94 pp.

M. Voorhorst
De deugd der weldadigheid: de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in Zwolle van 1815 tot 1830. Zwolle (s.n.) 1989.

In de wieg gelegd: gebruiken rond geboorte en doop. Zwolle (POM) 1989. 13 pp.
Tekstboek bij de gelijknamige tentoonstelling in het POM van 17 juni tot en met 26 juli 1989.

J.H. Wigger
Inventaris van het huisarchief Heringckhaven te Fleringen, waarin opgenomen de collectie Bönninghausen, 1336-1965. Zwolle (Rijksarchief in Overijssel) 1989. 208 pp. ISBN 90.71238.35.0.
Uitgaven van het Rijksarchief in Overijssel; 18.

Isy en Evy
Een wandeling door Zwolle. Zwolle/Leiderdorp (Isy & Evy) 1989. 48 pp. ISBN 90.72215.12.5.

---

recensie:
Hella S. Haasse, **Schaduwbeeld of het geheim van Appeltern. Kroniek van een leven.** Amsterdam (Querido) 1989. *f* 49,50.

F.D. Zeiler

In 1984 werd de tweehonderdste sterfdag van Joan Derk van der Capellen herdacht, de 'tribuun der burgerij', die onder andere vanuit zijn huis in de Bloemendalstraat in Zwolle de Nederlandse natie uit haar lethargie wekte. Op initiatief van de provinciale voorlichter, de kort daarop overleden Harm Schelhaas, en onder auspiciën van de Culturele Raad Overijssel, werd een groot aantal activiteiten ontplooid. Zo kreeg Zwolle eindelijk zijn Van der Capellenstraat en een standbeeld: Eric Claus zette Van der Capelle, schrijvend aan 'Aan het volk van Nederland' op het Bethlehemkerkplein. Daarnaast realiseerde het Provinciaal Overijssels Museum een grote tentoonstelling en een goed verzorgde catalogus. Ook de Technische Hogeschool Twente leverde toen met een symposium over democratie een wezenlijke bijdrage aan de herdenking. Eén in stilte geuite wens ging in dat jaar echter nog niet in vervulling: een literaire bewerking van Joan Derk's uitgebreide correspondentie met geestverwanten in binnen- en buitenland. Daarbij was toen al snel de naam van Hella Haasse gevallen, die met haar boeken over de familie Bentinck een grote faam had verworven, zowel bij literatuurliefhebbers als bij historici.
Vijf jaar later heeft de schrijfster de hoop wat deze grote patriot betreft ingelost. Afgelopen najaar verscheen 'Schaduwbeeld of Het geheim van Appeltern', een kloeke roman van zo'n kleine 500 bladzijden over Joan Derk's jeugdjaren in Tiel en Appeltern, zijn studietijd in

boven: Joan Derk van der Capellen
links: Opening van het Binnengasthuis aan de Nieuwe Vecht.

Literatuur

Utrecht en zijn korte, actieve politieke leven in Zwolle. Niet over alle perioden is evenveel bekend. Deze witte plekken in de levensloop van Van der Capellen heeft Hella Haasse, zoals zij het zelf uitdrukt, "vanuit de verbeelding ingevuld". Zij heeft dat op zeer overtuigende wijze gedaan. Dat Joan Derk's democratische instelling vooral gevormd is door zijn grootvader Van Bassenn en dat de invloed van zijn medestrijder Van der Kemp op zijn politieke handel en wandel groot is geweest, staat immers wel vast. Hoe vèr die invloed ging is natuurlijk niet precies te bepalen, maar men kan Hella Haasse's veronderstelling dat het pamflet 'Aan het volk van Nederland' mede door Van der Kemp is opgesteld, waarderen zonder haar mening te delen.
De wijze waarop Hella Haasse de verschillende politieke en persoonlijke elementen met elkaar verbindt, haar sfeertekening van het milieu van de Van der Capellens en de biografische schetsen van Amerikaanse, Engelse, Franse en Nederlandse tijdgenoten waarmee zij het verhaal afwisselt, maken het lezen van het boek tot een belevenis. Hella Haasse heeft zich met deze biografische roman definitief als de Nederlandse Yourcenar doen kennen – en Joan Derk van der Capellen heeft er een monument bij.

---

boekaankondiging:
A.J. Gevers en A.J. Mensema (red.), **De Broerenkerk te Zwolle**. Zwolle (Waanders) 1989. 176 pag. *f* 49,50.

De Zwolse Broerenkerk, overblijfsel van een middeleeuws Dominicanenklooster, werd vanaf 1982 in fasen gerestaureerd. Tot de laatste fase van herstel, en inrichting voor multifunctioneel gebruik, behoorde het aanbrengen van een hardstenen vloer, verlichting en akoestische panelen. Ook de schoonmaakbeurt van het kostbare Scheuerorgel -noodzakelijk geworden na de archeologische opgravingen- hoort in dit rijtje thuis. Inmiddels hebben organisatoren van tentoonstellingen en concerten de ambiance van de Broerenkerk geprefereerd èn gewaardeerd.
In het voorjaar van 1975 herontdekte men onder de witkalk gewelfschilderingen. Eerst tijdens de kerkrestauratie kregen deze schilderingen weer de volle aandacht van betrokkenen. Vanuit de Zwolse burgerij werd in samenwerking met het bedrijfsleven en het Anjerfonds een actie gestart, waarbij zich aansloten het Rijk en de gemeente Zwolle. Een en ander had tot gevolg dat voldoende financiële middelen ter beschikking kwamen om de restauratie en de conservering van deze schilderingen ter hand te nemen. Het Comité Broerenkerk Zwolle heeft bij dit alles een belangrijke initiërende en stimulerende rol gespeeld.
Zaterdag 9 september 1989 droeg het Comité Broerenkerk symbolisch de schilderingen aan de eigenaar van de kerk, de gemeente Zwolle, over. Tijdens de plechtigheid werd het boekwerk *De Broerenkerk te Zwolle* gepresenteerd. Onder redactie van A.J. Gevers en A.J. Mensema schreven zes auteurs de geschiedenis van het Broerenkerkkloostercomplex. De gewelfschilderingen nemen in dit boek een belangrijke plaats in: A. de Vries belicht in zijn bijdrage de schilderingen vanuit kunsthistorisch oogpunt, terwijl A.J. Mensema met een tweetal bijdragen vooral ingaat op de heraldische aspecten. De geschiedenis van het klooster tot aan de reformatie (1580) wordt beschreven door D.J. de Vries. Th.M. van Mierlo en J.C. Streng behandelen vervolgens de periode na de hervorming. Tenslotte doet architect Th.G. Verlaan verslag van de restauratiewerkzaamheden van het Broerencomplex. Het boek is voorzien van bijlagen, annotatie, register op persoons- en plaatsnamen en een lijst van geraadpleegde literatuur.

Mededelingen

Overijssels Contactbericht

De Culturele Raad Overijssel geeft eens per kwartaal het Overijssels Contactbericht uit.
Hierin staat een grote hoeveelheid informatie over museale en geschiedkundige ontwikkelingen in en buiten Overijssel.
Het blad is onderverdeeld in een aantal rubrieken. In de rubriek 'In gesprek met ...' komen personen en instellingen aan het woord. In de rubrieken 'Historie en Musea' geeft het Contactbericht nieuws van de verenigingen en musea in de provincie, en over tentoonstellingen op historisch gebied. Ook staan in deze rubrieken regelmatig achtergrondartikelen en tips over de geschiedbeoefening en het museale bedrijf in Overijssel. In een speciale rubriek worden mededelingen gedaan aangaande de archeologie in Overijssel.
De monumentenzorg in Overijssel wordt gepresenteerd in de rubriek 'Monumenten'. Kerken, kastelen, molens en andere monumenten van bedrijf en techniek, boerderijen en woonhuizen, beschermde stads- en dorpsgezichten komen ter sprake. In de rubriek 'Boekennieuws' worden verschillende historische en archeologische boeken aangekondigd of besproken.
In de rubriek 'Vraag en Antwoord' beantwoorden de consulenten van de sector geschiedenis en cultuurbeheer een aantal veel voorkomende vragen.

Abonnees van het Overijssels Contactbericht ontvangen gratis het Overijssels Tijdschriftenoverzicht en een jaarlijks Cursusoverzicht geschiedbeoefening en musea. Het Cursusoverzicht is een brochure, die jaarlijks in samenwerking met het Gelders Oudheidkundig Contact wordt uitgegeven. Hierin zijn alle cursussen gebundeld, die in Overijssel en Gelderland voor amateurhistorici en museumbeheerders worden georganiseerd.
Het Overijsselse tijdschriftenoverzicht ontsluit een groot aantal artikelen, die in plaatselijke Overijsselse periodieken op het gebied van streekgeschiedenis gedurende een jaar verschijnen.
Als zodanig vormt dit overzicht een hulpmiddel bij literatuurstudie in het kader van regionale en lokale geschiedbeoefening.
De abonnementsprijs van het Overijssels Contactbericht bedraagt slechts *f* 19,50 per jaar, terwijl losse nummers *f* 5,90 (inclusief verzendkosten) kosten.
Voor meer informatie, een abonnement of een gratis proefnummer kunt u zich wenden tot de Culturele Raad Overijssel, Jacob Catsstraat 25, 8023 AE Zwolle. Telefoon 038 – 537 527.

De Centrale commissie voor het vieren van nationale gedenkdagen (1908-1980)

Op 23 juni 1903 vond in de Buitensociëteit een vergadering plaats, waarbij vertegenwoordigers van 28 Zwolse verenigingen spraken over de wijze waarop de nationale feestdagen zouden moeten worden gevierd. De vergadering was belegd op initiatief van de Vereniging tot Bevordering van het Vreemdelingenverkeer en werd geleid door H. van Gorkum.

Aan het eind van de avond besloten de aanwezigen tot de oprichting van een Centrale Commissie voor Nationale Feesten. Afgesproken werd, dat zo spoedig mogelijk een algemene ledenvergadering bijeengeroepen zou worden om de plannen voor de eerste feestviering te bespreken en een commissie van uitvoering samen te stellen.

Deze vergadering vond plaats op 1 juli 1903. Het definitieve bestuur werd gekozen en er werden plannen gemaakt om gelden onder de burgerij te werven voor de viering van de verjaardag (31 augustus) van Koningin Wilhelmina.

Gedurende de bezettingstijd 1940-1945 was de Centrale Commissie verboden. Toch werden al in september 1944 plannen gemaakt voor de feesten rond de bevrijding van Nederland en Zwolle. Twee dagen na de bevrijding van Zwolle (14 april) vond al de eerste naoorlogse vergadering plaats.
In mei 1945 werd -na korte bezinning en discussie- de naam veranderd in 'Centrale Commissie voor het Vieren van Nationale Gedenkdagen'.

Eind 1971 beschouwde men de organisatievorm van de Centrale Commissie als vrij ondefinieerbaar. De doelstelling was eveneens nimmer vastgelegd, terwijl de hoofdelijke aansprakelijkheid van de bestuursleden tevens als bezwaarlijk werd ervaren. Vandaar dat werd besloten om de Centrale Commissie om te zetten in een stichting. De oprichtingsakte werd op 20 januari 1972 ten overstaan van notaris G.M. Meppelink verleden.
De doelstelling van de stichting werd als volgt geformuleerd:
"Het feestelijk herdenken in het openbaar van de verjaardagen van leden van het Koninklijk Huis, van gedenkwaardige gebeurtenissen betreffende het Huis van Oranje en de geschiedenis van land, gewest en gemeente."
De stichting stelde zich onder het beschermheerschap van de Commissaris van de Koningin in de provincie Overijssel en de Burgemeester van Zwolle.
Op 1 september 1987 werd het archief van de Centrale Commissie over de jaren 1908-1980 onder bepaalde voorwaarden aan het gemeente-archief geschonken. Het archief van de Centrale Commissie is beperkt openbaar.

De Stichting Zwolle 750 (1980-1982)

Zwolle zou in 1980 het feit herdenken, dat het 750 jaar geleden, te weten op 31 augustus 1230, van de Bisschop van Utrecht stadsrechten had ontvangen
Vijftig jaar eerder, in 1930, had Zwolle het verkrijgen van stadsrechten uitbundig met volksfeesten gevierd. Zo kwam men in 1977 voor de vraag te staan of dat historische feit opnieuw moest worden herdacht. Er zouden mensen bereid zijn er een echt feest van te maken, anderen daarentegen zouden zeggen dat het vieren van zulke mijlpalen kunstmatige explosies zijn van overdreven sentiment.
De gemeenteraad besloot dat 1980 een herdenkingsjaar met een feestelijk karakter moest zijn. Daarnaast moest het om méér gaan dan alleen een aardige historische terugblik. Wilde de viering zinvol zijn, dan diende deze een zo breed mogelijk karakter te hebben. Zij moest gericht zijn op de burgers van Zwolle en de regio en bestaan uit initiatieven waar Zwolle wat aan had en liefst iets aan over zou houden.
Om deze doelstellingen te bereiken werd op 16 november 1977 door burgemeester Mr. J. Drijber het bestuur van de Stichting Zwolle 750 geïnstalleerd. De oprichtingsakte werd op 19 april 1978 voor notaris D. Klein verleden.
Het stichtingsbestuur slaagde er in de bevolking en het bedrijfsleven enthousiast te maken en te overtuigen van de waarde die de herdenking kon hebben voor het zelfbewustzijn en de goede nationale en internationale bekendheid van de stad.

Om aan het feestjaar een bijzondere tint te geven, werd tevens gezocht naar specifieke evenementen:
1. De openingsceremonie -een vlaggenperade- op 1 januari.
2. Het Hanzeweekend op 22,23 en 24 augustus.
   De herleving van het Hanzeverleden van Zwolle gold als het hoogtepunt van de festiviteiten in het feestjaar 1980. De Hanze was een machtig politiek en economisch bondgenootschap tussen steden in Nederland, Duitsland, Zweden, Noorwegen en Italië. De laatste vergadering van dit genootschap vond in 1669 te Lübeck plaats. Na een onderbreking van 311 jaar vond in Zwolle de eerste vergadering (dagvaart) van Hanzesteden plaats. Maar liefst 45 steden waren aanwezig en vierden het Hanzedefilé, het Verbroederingsfeest, het Straatfestival en de Hanzemesse in de IJsselhal.
3. De officiële herdenking in de Grote of St. Michaëlskerk op 30 augustus met een feestrede van de Zwollenaar prof.dr. J.W. Schulte Nordholt.
4. Het grootse slotfestijn in de IJsselhal op 13 december.
5. Daarnaast werd nog een groot aantal andere manifestaties georganiseerd, waarvan de Nationale Boomfeestdag, de manifestatie Zwolle Aangespoord, de manifestatie Paardekracht en het bezoek van Koningin Beatrix en Prins Claus de belangrijkste waren.

Het algemeen bestuur van de Stichting besloot in zijn vergadering van 2 februari 1981 om de Stichting Zwolle 750 te ontbinden en het dagelijks bestuur te machtigen de verdere werkzaamheden af te wikkelen.

Tijdens de slotvergadering van 10 april 1981 werd bepaald dat aan de Stichting Zwolle Promotion in oprichting een bedrag van *f* 100.000 zou worden uitgekeerd. Aan deze stichting zou worden opgedragen de contacten die in 1980 met gemeenten en bedrijfsleven in binnen- en buitenland gelegd, verder uit te bouwen en te handhaven.
Op 6 januari 1982 werd door het dagelijks bestuur aan de gemeenteraad voorgesteld in te stemmen met het ontbindingsbesluit, het eindverslag 'Omzien in verwondering' vast te stellen en de penningmeester décharge van het gevoerde financiële beheer te verlenen. De gemeenteraad stemde hiermee in
Het archief van de Stichting Zwolle 750 werd op 24 juni 1985 door de afdeling Voorlichting naar het gemeente-archief overgebracht.
Er zijn geen beperkende bepalingen ten aanzien van de openbaarheid gesteld.

Uitgave unieke kaart van Zwolle

De Vereniging Vrienden van het Provinciaal Overijssels Museum heeft een fascimile uitgegeven van de kaart van de Hanzestad Zwolle van de hand van de 17e eeuwse kartograaf Joan Blaeu. Joan Blaeu gaf in 1652 te Amsterdam een album uit onder de naam 'Toneel der Steden van de Verenigde Nederlanden met hare beschrijving'.
Van Zwolle had Blaeu een kaart opgenomen, die kort na de aanleg van de vesting werd gemaakt.
De meest bekende Beaukaart van Zwolle werd een aantal jaren geleden als facsimile uitgegeven. Degenen echter, die naar een herdruk van deze kaart uitkeken, zochten tevergeefs. De kaart was nergens meer te koop.
Dit deed de Vereniging Vrienden van het Provinciaal Overijssels Museum besluiten een nieuwe herdruk van een kaart van Zwolle op de markt te brengen. Zeer bewust is gekozen voor de herdruk van een andere Blaeukaart van Zwolle.

Mededelingen

Joan Blaeu heeft in de 17e eeuw meerdere albums uitgebracht. Het eerste album dateert uit 1652; vanaf 1664 verschijnen er nog een aantal. In één van die laatste albums treffen we de kaart van Zwolle opnieuw aan, maar dan wel een heel andere dan de eerste. Van die tweede kaart van Zwolle werden tot dusver alleen zwart-wit uitgaven herdrukt. De Blaeu-kaart van Zwolle die de Vrienden uitgeven is een overdruk van de kleurenversie van de tweede kaart.
De verschillen met de eerste kaart zijn duidelijk te zien. Op de tweede kaart heeft Joan Blaeu een groot aantal wijzigingen aangebracht. De stadsmuur is gedetailleerder en voorzien van muurhuizen. De drie stadspoorten zijn afgebeeld met binnen- en buitenpoorten en daaromheen bebouwing. De bastions en bolwerken zijn getekend met een enkele glooiende wand en ook de voorsteden rondom de stad komen op deze kaart voor. Verder zijn er nog veel meer interessante topografische gegevens verwerkt, die de kaart voor de liefhebber aantrekkelijk maken.

De kaart is voor ƒ 10,– te koop bij het Provinciaal Overijssels Museum, Voorstraat 34 te Zwolle.

Agenda

Tentoonstellingen

Tentoonstellingen in het Provinciaal Overijssels Museum:

24 februari t/m 20 mei: Overijssel in Oorlog (Gouden Kroon)

17 maart t/m 20 mei: Piet Remmer, een Kamper tekenaar rond 1800 (Drostenhuis)

6 juni t/m de zomerkermis: 200 jaar Tijl en Zwolse Courant (Gouden Kroon en Drostenhuis)

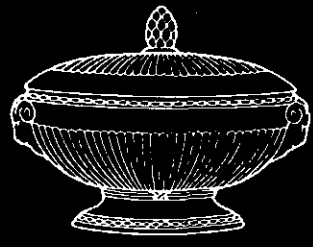
Lezingen

Maandag 23 april: Vrienden van de Stadskern.
Lezing door architect Th.G. Verlaan ter voorbereiding van de excursie naar Oost-Friesland in hotel Wientjes. Aanvang: 20.00u.

Dinsdag 8 mei: Zwolse Historische Vereniging.
Lezing door dr R.A. Bosch over de Zwolse predikant van Os (18e eeuw) op het Rijksarchief te Zwolle. Aanvang: 20.00u.

Personalia

F.C. Berkenvelder is gemeentearchivaris te Zwolle.
L. van Dijk is als kunsthistorica werkzaam bij het Provinciaal Overijssels Museum te Zwolle.
Jaap Hagedoorn studeerde geschiedenis in Utrecht en werkt momenteel als uitgever in diezelfde stad.
Aafje Lem studeert mediaevistiek aan de Rijks Universiteit te Groningen.
Johan J. Seekles (1956) was aanvankelijk onderwijzer. In 1979 werd hij archivaris en momenteel is hij als archiefinspecteur verbonden aan het gemeente-archief te Zwolle.
D. Wemes (1921) studeerde werktuigbouwkunde aan de M.T.S. te Groningen. Daarna was hij werkzaam op gieterijtechnisch gebied. Na zijn pensionering raakte hij sterk geïnteresseerd in historische geografie.

Wedgwood serviezen

tamse-wiertz

Sassenstraat 11-13 - Oude Vismarkt 12-14 - Zwolle
Telefoon 038-216359

met ♡ voor het goede boek

Voor al uw (studie)boeken

boekhandel goedhart

Assendorperstraat 67, 8012 DG Zwolle
tel. 038 - 219802, b.g.g. 210090
maandags gesloten

Zwols Historisch Tijdschrift

INKIJKEXEMPLAAR

7e jaargang
1990, nr. 2
f 9,50

uitgave van de Zwolse Historische Vereniging

De zomer van '45

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt vier maal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift:
J.H. Drentje, H. Halbertsma, W.A. Huijsmans, N. Lettinck, A. van der Wurff, I. Wormgoor, H.C.J. Wullink.

Redactie-adres:
Westerstraat 17, 8011 CD Zwolle.

Typewerk en vormgeving:
Marinus Prins (bNO).
druk: drukkerij Werktuig.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging:
voorzitter:
J. Hagedoorn,
Tyassenbelt 28, 8014 NW Zwolle.

secretaris:
E. Tijssen,
Tichelmeesterlaan 37, Zwolle.

penningmeester:
Henk Brassien,
Brederostraat 76, 8023 AV Zwolle.

leden:
P.J. Berends, I. Wormgoor, R. Salet, R.T. Oost.

Secretariaat/ledenadministratie:
Postbus 1448, 8001 BK Zwolle.
(telefoon: 038 - 539 625)

Financiën:
girorekening Postbank: 5570775,
t.n.v. Zwolse Historische Vereniging.

tarieven lidmaatschap:
jeugdleden, studenten, 65+ ƒ 25,00/jaar
leden tussen 21 en 65 jaar.. ƒ 35,00/jaar
huisleden..... ƒ 7,50/jaar

Redactioneel

Hoe verliep het dagelijks leven in Zwolle in de eerste maanden na de bevrijding? Kwam het normale leven weer vrij snel op gang, zoals de standaard-formulering luidt? Wil Cornelissen heeft die eerste vrije zomer bewust meegemaakt. In het archief vulde hij zijn herinneringen aan met documenten en kranteberichten. Zijn verhaal vormt de opening van het tweede nummer van het vernieuwde Zwols Historisch Tijdschrift.

W. van den Broeke gaat een eeuw verder terug in de geschiedenis. Hij beschrijft de achtergronden van een vroeg plan tot aanleg van een Overijsselse spoorweg (1845) dat echter niet gerealiseerd is. De ontwikkeling van Zwolle heeft daardoor enige vertraging opgelopen. Een waardevolle bijdrage aan de geschiedschrijving over Zwolle in de negentiende eeuw.

Dat saaie rekeningen uitgangspunt kunnen zijn voor een levendig historisch verhaal toont J.J. Seekles aan. Het reilen en zeilen van een Zwols (soldaten)ziekenhuis in de zeventiende eeuw wordt dankzij zijn verslag enigszins voorstelbaar.

Tenslotte verschafte bloemist Goutbeek ons een curieuze, doch waardevolle bijdrage tot de Zwolse sociale geschiedenis over het leven in en om een hooiberg.

De gebruikelijke rubrieken completeren dit nummer.

De redactie stelt reacties op de inhoud van het tijdschrift zeer op prijs.

Voorpagina, links:
De vermoeiende strijd zit er op. Luttekestraat (ter hoogte van het Grote Kerkplein), 14 april 1945.
Voorpagina, rechts:
De Wilhelminasingel, 14 april 1945. Voor de komst van de Canadezen waren de straten verlaten. De duitse borden worden afgebroken.
(beide foto's: Gemeente-archief Zwolle, J.P. de Koning)

Achterpagina:
Advertenties uit Het Parool, editie Zwolle en omstreken, uit de zomer van 1945.

40 Zwolle 1945: Die eerste vrije zomer
Wil Cornelissen

48 'Men sterft alleen als men wordt vergeten' Wil Cornelissen

50 De Overijsselsche Spoorwegmaatschappij:
Een vroeg spoorwegplan (1845)
W. van den Broeke

58 Facetten van het Soldatengasthuis
J.J. Seekles

67 Hooibergen rond Zwolle A. Goutbeek

38 Colofon
38 Redaktioneel
39 Inhoudsopgave
70 Mededelingen
70 Agenda
70 Personalia

Zwolle 1945: Die eerste vrije zomer

Wil Cornelissen

Op 14 april 1945 liep Leo Major, scout van het Régiment de la Chaudière, als eerste Canadese bevrijder over de Wipstrikkerallee. Een uur later was hij "surrounded by a very huge crowd", zoals hij in zijn herinneringen schreef. 1)
In de dagen daarna vierde Zwolle feest èn herdacht. Op elke straathoek werd gedanst. In alle kerken en op alle pleinen dankte men God en de Canadezen voor de bevrijding. En omdat "de stad voor verwoesting gespaard is gebleven, kwam het normale leven weer vrij snel op gang", aldus Teun van der Veen. 2)

Dat de stad voor verwoesting gespaard was gebleven is gedeeltelijk waar. Dat het normale leven weer vrij snel op gang kwam is maar ten dele waar. Voor velen zou het leven nooit meer normaal worden. De schrijver is hier wel héél vluchtig over de gebeurtenissen van die eerste vrije zomermaanden heengewalst.
Het leek mij nuttig om mij eens te verdiepen in die periode. Niet alleen omdat ik viel over de genoemde opmerking, maar ook omdat ik mijn geheugen over die verwarrende tijd, die ik als jongeman bewust meemaakte, wilde toetsen aan de bronnen zoals die voor een groot deel te vinden zijn in het Zwolse Gemeentearchief.
In deze bijdrage tracht ik enkele achtergronden – en dus de grote problemen – van de Zwolse stadsbestuurders te belichten. Maar niet alleen dàt. Ook de moeilijkheden waar de "gewone" bevolking in die blije maar ook ongeregelde maanden voor kwam te staan, leken mij waard om vastgelegd te worden.
Er werd in de maanden na de bevrijding veel gemopperd en geklaagd. De eerste tekenen van teleurstelling, vooral uit de kringen van de ex-illegalen die 't zich allemaal zo heel anders hadden voorgesteld, worden al spoedig duidelijk. Wellicht zal uit het onderstaande blijken dat bestuur èn bevolking ook nauwelijks riemen hadden om redelijk mee te roeien. Men moest, na vijf jaren bezetting, het ineens weer allemaal zèlf gaan doen. En dat kon niet door verder te gaan op het punt waar men op 9 mei 1940 was gestopt.

Wie stuurt en bestuurt?
Jhr mr M.P.M. van Karnebeek hervatte op die 14e april 1945 zijn werkzaamheden op het stadhuis. Echter niet als burgemeester. Hij zou van de bevrijdingsdag tot 1 november 1945 als waarnemend burgemeester fungeren. Van Karnebeek was op 11 oktober 1944 door de bezetter ontslagen. Zijn taak werd met ingang van 16 november daaraanvolgend overgenomen door de NSB-er mr A. Meerkamp van Embden, die in april 1945 spoorloos verdween, evenals burgemeester P.P. Hensels van Zwollekerspel. 3)
Van Karnebeek werd gesteund door de eveneens op 14 april weer in functie getreden wethouders N. Boden en L. Lansink. Dit drietal moest in de zomer van 1945 leiding geven in onze stad. Pas op 29 oktober van datzelfde jaar zou de tijdelijke gemeenteraad worden geïnstalleerd.
Van Karnebeek begon in elk geval vrolijk. "Ik zag hem op 14 april, met zwarte gleuf-

hoed en met een fles jenever door de Koestraat lopen," herinnert P. Nekkers zich. 4)
Toch had het burgelijk bestuur (nog) niet veel te beslissen. Het was de tijd van het Militair Gezag. En de namen van kolonel Hotz, Dr P.A. Jongsma en J. Graver, en ook van andere commandanten van de NBS, duiken steeds uit de archieven op. Deze NBS – Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten; de afkorting heeft nog al eens verwarring gegeven met de NSB – had korte tijd haar hoofdkwartier gehad in hotel Peters op de Grote Markt, maar toen daar Canadese officieren moesten worden ingekwartierd, verhuisde de staf naar de Harmonie.
De politie was nog op 1 maart 1945 onder commando gekomen van E.H. Huizinga, die "kort voor de bevrijding met onbekende bestemming de vlucht nam". 5) Na 14 april werd D.W. Toussaint tijdelijk belast met de leiding van het Zwolse korps. Commissaris G.J. Lettinck, die in januari 1941 door de bezetter van zijn taak was ontheven, zou op 14 mei 1945 weer de leiding op zich nemen.
De gemeenteambtenaren kwamen, voor zover ze niet op hun post waren blijven zitten, voor het grootste deel weer opduiken.
De mededelingen aan de bevolking geschiedden voornamelijk via *Het Vrije Dagblad*. Dit blad verscheen op 16 april voor het eerst en zou tot 13 juni te krijgen zijn. Daarna kwamen er plaatselijke uitgaven van onder andere Het Parool, Trouw en Het Vrije Volk. De provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant mocht niet worden gedrukt. Dit was een gevolg van een maatregel die door de Londense regering genomen was. Deze maatregel hield in dat alle bladen die na 1 januari 1943 verschenen waren, met ingang van de dag van de bevrijding een verschijningsverbod kregen opgelegd. De eerste Zwolsche kwam pas op 16 februari 1946 van de pers.

Een blik in de stad

De situatie was volgens die eerste krantenberichten niet best in onze goede stad. Er was grote woningnood volgens Het Parool en "de Jeugd is voor een deel bandeloos en verwilderd" 6), er werd een oproep gedaan om zuinig te zijn met water ("voor closetspoeling grachtwater gebruiken" 7)) en er verscheen een verzoek van de Nederlandse Spoorwegen om dwarsliggers, planken en meubilair terug te brengen. 8) Het vuilnis kon niet worden opgehaald; het was de laatste maanden overal maar neergeworpen, zodat "de stad een onbeschrijfelijke aanblik opleverde". 9) Volgens het *Verslag van de toestand van de Gemeente* "heeft het enige maanden geduurd voor dit alles was opgeruimd". De gemeentereiniging klaagde over de enkele nog aanwezige auto's, die door gebrek aan benzine niet konden rijden. Bovendien waren ongeveer 150 reservetonnen (Zwolle had in enkele wijken nog het tonnenstelsel) bij 't bombardement vernietigd. Maar de politie was op haar post. Zij trad "onverbiddelijk op tegen de zeer ernstige vormen aangenomen onzedelijkheid, misdadigheid en baldadigheid".
En dit was nog maar een deel van de problemen waarmee men in de stad te maken had. Om nog maar enkele zaken te noemen: er brak in juli een tyfus- en een difterie-epidemie uit; dit gaf in het Sophiaziekenhuis, waar de weer teruggekeerde Dr Spanjaard klaagde over het voortdurend gebrek aan verplegend en huishoudelijk personeel, grote problemen. Door kolengebrek waren er grote moeilijkheden rond de gas- en elektriciteitsvoorziening. De financiële situatie van Zwolle was zorgelijk. De stad was noodlijdend. De voortdurende stroom voorschriften uit Den Haag was niet altijd even duidelijk.
Een ander probleem vormden de vele "foute" Zwollenaren die opgespoord moesten worden of die al vast zaten. Op zeker moment zaten er in het Huis van Bewaring maar liefst 280 personen in arrest.
Ook moet de langzaam op gang komende stroom berichten van het Rode Kruis betreffende de omgekomen stadgenoten worden genoemd, al kwam die stroom eigenlijk pas ná 1945 in al zijn verschrikkelijke zekerheid over ons heen.

Waar liggen de grenzen?

Zoals reeds gezegd deden het Militair Gezag (M.G.), de politie en het gemeentebestuur alles om aan de verwarde toestand het hoofd te bieden, al was de grens tussen M.G., NBS en politie niet altijd even duidelijk. Het M.G. gaf al spoedig opdracht dat "ieder die goederen van vijandelijke onderdanen, NSB-ers of andere

afb. 1. Het opbrengen van 'duits-vriendelijke' dames, hier op de Stenen Pijp. De route naar de gevangenis staat op deze (beschadigde) foto vol belangstellenden. (GAZ, foto: J.P. de Koning)

landverraders onder zich heeft, verplicht is hiervan onmiddellijk aangifte te doen". 10)
(Ik heb niets kunnen vinden omtrent een bevel om goederen die van Joodse Zwollenaren in bewaring genomen waren, terug te geven. De weinige teruggekeerden moesten vaak op eigen houtje hun achtergebleven bezittingen opsporen. Brieven van Hans Herzberg-Pinas en van Hilde Marcus-Loeb, in mijn bezit, spreken hierover boekdelen. Er bleken na de oorlog nogal wat "Bewariërs" te zijn – Wil C.) 11)
Problemen waren er ook bij het passeren van de IJssel. Op 26 april schreef Lieut. Bunee dat de "travel-permits only will be issued to important government officials". Op 5 mei schreef de gewestelijk commandant van de NBS Dr P.A. Jongsma aan de burgemeester dat hij tot nader order geen passen meer wilde afgeven voor het passeren van de IJssel. Op 15 mei schreef de burgemeester aan de commissaris voor politie: "De politie beperkt zich tot de beoordeling der politieke betrouwbaarheid der aanvragers van reisvergunningen". Een maand later verleende de burgemeester weer een reisvergunning aan de vroegere commissaris van politie J.R. Derksema. Hoewel op 20 juni twee stadgenoten géén toestemming kregen om voor familiebezoek het Twente-Rijnkanaal over te steken of naar Zeeland te reizen, kreeg Van Karnebeek toch op de 21e juni van de Militaire Commandant, Lt. Van Vrijaldenhoven, te horen dat er door ambtenaren te véél reispassen werden afgegeven. Het zal niet het belangrijkste probleem zijn geweest, maar erg duidelijk lagen de bevoegdheden klaarblijkelijk niet. Een ander voorbeeld is dat de burgemeester op verzoek van de Town Major aan de plaatselijke commandant van de NBS verzocht "om de leden van de 'ondergrondsche' opdracht te geven, dat zij *niet* schieten met hun geweer, ook niet in de lucht". 12)
Er zijn nog meer wrijvingen te bespeuren. De commissaris van politie Toussaint wilde niet door J. Graver worden onder-

vraagd over de houding van de politie tijdens de bezetting. Hij schreef dat hij van mening was dat er slechts één plaatselijke commandant was "en wel Dr P.A. Jongsma". De burgemeester schreef aan de gewestelijke commandant van de NBS, kolonel Hotz, "dat de leden van de NBS géén taak hebben op gemeentelijk, politioneel of bestuursgebied. Bovendien oefenen zij een hinderlijke aandrang uit bij het verkrijgen van voorrang, voor een binnenlands paspoort". 13)
Ook bij de praktische uitvoering van alle werkzaamheden moeten er veel problemen zijn geweest. Dikwijls ontbraken de allernoodzakelijkste zaken. Het Militair Gezag vroeg bijvoorbeeld per advertentie in Het Vrije Dagblad "met spoed om 5 exemplaren NE en EN Ten Bruggencate woordenboeken". 14) En op 1 mei werden er typistes gevraagd "die in het bezit zijn van schrijfmachines"; bovendien werden er "zuinig lopende personenauto's met chauffeur" gevraagd. 15)

Zwollenaren en Geallieerden

De houding van en tegenover de geallieerde militairen (ná de Canadezen werden er al spoedig Engelsen hier gelegerd), was begrijpelijkerwijs van een andere, delicate orde. We moesten en konden ook veel van ze accepteren. Maar volgens de politie mishandelden Canadese militairen herhaaldelijk burgers. Ruiten van woningen werden, voornamelijk op zaterdag- en zondagavond, vernield. In juni klaagde H. Boerrigter dat zijn polshorloge door een Engelse militair was ontvreemd en M. Jalink werd door beschonken Canadese militairen neergeslagen. Bovendien vermeldde het politierapport dat geallieerde militairen onzedelijke handelingen pleegden met minderjarige kinderen. De predikanten Van Noppen (Nederlands Hervormd) en Vreugdenhil (Gereformeerd) schreven op 30 april aan de burgemeester "of hij wil bevorderen dat zich na 10 uur 's avonds géén minderjarige meisjes op straat bevinden ter voorkoming van immorele omgang ook met den geallieerden soldaat". Eind juni antwoordde de burgemeester dat de voorschriften zeer ingewikkeld zouden worden en de praktische handhaving uiterst moeilijk. Er moeten geen regels gemaakt worden, schrijft hij, die niet te handhaven zijn. En hij voegde er nog aan toe: "In het Zuiden des lands is er ervaring opgedaan".
Maar in de krant is daar weinig of niets over te vinden en in het officiële Verslag van de toestand der Gemeente Zwolle staat "dat de samenwerking met de militaire autoriteiten en het M.G. en de illegaliteit" (bedoeld zal wel zijn de oud-illegalen – Wil C.) "niets te wensen over liet".
In mei kwam de order van het M.G. dat de plaatselijke uitgave van Het Parool niet meer dan één maal per week mocht verschijnen. Papiergebrek was er de oorzaak van.

B & W-besluiten

Er waren natuurlijk wel degelijk terreinen waarop B.& W. bevoegdheden hadden. Zo moest het zo langzamerhand uit zijn met de bevrijdingspret. De burgemeester maakte bekend dat er géén vergunningen meer werden afgegeven voor buurtfeesten. Nu konden er tenminste geen ruzies meer ontstaan zoals in Schelle. Daar liep de gemeentegrens van Zwolle en Zwollekerspel over de Schellerallee; bij een buurtfeest mocht één kant van de straat van de andere kant niet meefeesten. Er ontstond natuurlijk een grote rel.
Op 4 mei besloten B & W om Dr C.G. van Essen tot conrector van het gymnasium te benoemen. Eigenlijk had dit al in 1941 moeten ingaan, maar de secretaris-generaal van het toenmalige Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming keurde die benoeming toen niet goed, omdat "loyale houding ten opzichte van de bezettende macht niet bij van Essen gewaarborgd was". 16)
Een geheel andere mededeling ging in tegen onze Hollandse properheid. Er zou namelijk streng worden opgetreden tegen het onnodig gebruiken van het schaarse water. "Er wordt nog dagelijks geconstateerd dat water voor niet noodzakelijke doeleinden wordt gebruikt, zoals straatschrobben en gevelwassen". 17) Vandaar...
In de krant werd ook bekendgemaakt dat bij inkwartiering en vordering door Britse strijdkrachten vergoedingen konden worden toegekend. Voor een officier kreeg men *f* 1,25 per nacht. Uiteraard was dat voor onderofficieren en minderen lager (*f* 0,65), en voor "slaapruimte met strooligging *f* 0,30 en zonder strooligging *f* 0,20". 18) Dat er gebruik van is gemaakt, blijkt uit de gevonden rekeningen.
Financiën spelen altijd, maar zeker ook in

die "bevrijdingszomer", een belangrijke en steeds terugkerende rol. En zoals zo vaak ging het ook toen over grote, maar zeker ook over kleine bedragen. Er moest orde op zaken komen. Het Sophia-ziekenhuis probeerde dan ook 19 dagen verpleeggeld à *f* 3,00 plus *f* 107,15 (dat was voor de operatiekamer, verstrekte medicamenten, een narcose van *f* 2,50 en een laboratoriumonderzoek van *f* 3,00) te krijgen van de militair E.G. Dodds. Het Sophia heeft het geld nimmer kunnen innen, want later bleek dat de naam Dodds waarschijnlijk verzonnen was. De Grote Sociëteit trachtte *f* 175,00 los te krijgen van de geallieerde militairen, omdat er biljartballen gestolen waren. De melkboer Willem Westenberg had schade, doordat een dronken Canadese of Engelse militair achteruit tegen zijn bakfiets reed. Willem leed een schade van 80 liter melk en 25 liter karnemelk. D.P. Nekkers, de directeur van Odeon, deed bij de politie aangifte van de vermissing van 10 flessen bier, waarde *f* 1,40.
Maar de geallieerde maakten een goede indruk toen ze meldden, per advertentie, dat bij het te geven bal door de staf der Canadezen in De Oude Dellen in Heerde "de dames beneden 21 jaar per auto thuis gebracht zullen worden, desgewenscht gehaald". 19)P255
Van geheel andere aard was het briefje dat vader Eugène Taymans aan de burgemeester schreef. Hij verzocht inlichtingen over zijn zoon Henry L.J.M. die op 28 november 1944 boven Zwolle zou zijn neergeschoten. "Ik veroorloof mij U enige inlichtingen te geven" (bedoeld zal zijn: te vragen – Wil C.) "over zijn lot, zelfs het slechtste". 20) Door de politie worden er rapporten opgesteld: "Taymans sneuvelde in de Bloksteeg, nadat het toestel boven de ambachtsschool was aangeschoten. Het lijk lag 3 dagen in regen en wind. De bezittingen zouden door de Duitsers van de Organisation Todt zijn geroofd. De militair werd op de Kranenburg begraven". 21) Vader Taymans zal iets van het bovenstaande te horen hebben gekregen. Pas vele jaren later zou blijken dat de namen Smik en Taymans verwisseld waren.
Dr P.A. Jongsma, de plaatselijke commandant van de NBS, schreef aan de burgemeester: "In illegale kring is weinig vertrouwen in de voortvarendheid ban de Commissie roerende en onroerende goederen". Hij stelde voor om uit illegale kring te benoemen A.N. Nieuwpoort en E. van der Pers. 22)
De gemeentebesturen probeerden natuurlijk weer zo snel mogelijk orde in de administratie te krijgen. Als illustratie moge dienen het bericht dat de gemeenteontvanger van Zwollekerspel, J. Bosch, bekend maakte dat er géén boete zou vallen als de hondenbelasting vóór 1 juni zou worden betaald. In de euforie van de bevrijding waren zeker veel mensen deze hondenbelasting vergeten. Typerend vond ik het bericht dat aan het gemeentebestuur van Deventer de tweede distributiestamkaarten werden gestuurd, ten name van Jan Theodoor van de Broek, arts, zijn echtgenote Hilde Stoffel en de kinderen Ernst, Hans en Alexander Emanuel, allen wonende te Deventer, Pothoofd 35. "Het blijkt thans dat deze personen het gezin vormen van A.E. Marcus, arts te Zwolle, ondergedoken Jood. Zij zijn nu in Noodregistratie opgenomen. Wij brengen hierbij de dankzegging van betrokkenen over". 23)

De eerste dolle pret is over

Bij de politie kwamen er in de junimaand, zoals gezegd, veel klachten en aangiften van diefstal binnen. Temidden van al deze en ook andere berichten over burenruzies, vechtpartijen en dreigementen iemands onvaderlandslievende houding tijdens de bezetting aan te zullen geven, kwam Roeloef Horreüs de Haas melden dat hij coloradokevers had gesignaleerd. Er dreigde namelijk in die zomer een invasie van die voor de aardappeloogst zo schadelijke kever. Maar de Haas was waakzaam. Een typerend berichtje voor mensen die hem hebben gekend.
Drie maanden na de bevrijding, op de 13e juli, kwam het goede bericht dat "er de volgende week weer gas zal zijn". 24) Er staat bij: een heel uur van 11.15 - 12.15. In verband daarmee zal de gemeentesecretarie van Zwollekerspel gesloten zijn van 12.15 - 1.45. De ambtenaren kunnen dan gauw naar huis om een hapje te eten. "Maar de levering van water en van elektra zal nog mondjesmaat geschieden". 25)
B & W verboden in die julimaand het zwemmen in het Zwartewater, Almelose kanaal, Nieuwe Vecht en de Willemsvaart in verband met de uitgebroken tyfus-epidemie. De toestand in het Sophia-ziekenhuis werd zó precair dat er in augustus al-

afb. 2. De bekende Zwollenaar Gait Mulder speldt op de Diezerkade een oranje strikje op.
(GAZ, foto: J.P. de Koning)

leen nog maar ernstige patiënten werden opgenomen. Gelukkig kwam er hulp op het gebied van medicijnen en voedingsmiddelen. Dr Spanjaard maakte met dankbaarheid melding van zendingen koffie, suiker, blikjes melk en rozijnen van het Amerikaanse Rode Kruis, sinaasappelsap in flessen van Nederlanders in Zuid-Afrika en ... melkpoeder van Z.H. de Paus.
Politierapporten blijven een bron van informatie. Zij geven soms in enkele regels waardevolle achtergrondinformatie. Zo werd er bij Reinders' Oliefabrieken politieassistentie gevraagd bij het lossen van pinda's omdat het personeel van de fabriek de jeugd daar niet van af kon houden. Ook moest de politie ingaan op een klacht van badmeester Ter Haar omdat het openluchtbad was gevorderd door Canadese militairen en "een grote menigte heeft zich rondom verzameld en wenst toegang tot het bad". 26)
Ernstiger zaken vroegen op het stadhuis de aandacht. Het Rode Kruis verzocht in verband met hun opgraving en identificatie adressen te vermelden van in Amersfoort gefussilleerde Zwollenaren.
Voor de P.O.D. (Politieke Opsporingsdienst) tekende commissaris Lettinck vele arbeidsovereenkomsten. Er moesten veel tijdelijke opsporingsambtenaren komen omdat gedurende die hele zomer politieke delinquenten werden binnengebracht.
De commissie Roerende Goederen van vijanden en landverraders op de Melkmarkt schreef dat ze ook nog veel Joodse goederen had. Het toezicht was onvoldoende en er werd in verband met diefstallen om uitbreiding van het personeel gevraagd.
Op 11 augustus 1945 antwoordden B & W dat niet alleen de gevraagde controleur (*f* 1800 per jaar) er zou komen, maar dat er ook 5 magazijnknechten (à *f* 0,64 per uur) en 1 loopjongen (voor *f* 7,50 per week) aangesteld zouden worden.
Op 1 augustus meldde de militaire commandant dat de avondklok was opgeheven. 's Nachts mochten we dus weer naar

buiten. De gaslevering werd met een kwartier verlengd.
Van Karnebeek waarschuwde de burgers dat ze bij het opruimen van de Duitse versperringen (er waren veel bunkers bij bruggen en in parken) door geallieerde en Nederlandse militairen minstens 300 meter afstand dienden te bewaren.

afb. 3. Jhr mr M.P.M. van Karnebeek (GAZ, foto: J.P. de Koning)

Installatie van een nood-gemeenteraad en het plotselinge vertrek van Van Karnebeek

Van groot belang was het instellen van een adviescommissie die een kiescollege van 87 kiesmannen- en/of vrouwen moest vormen. Deze 87 zouden dan uiteindelijk de tijdelijke (of nood-) gemeenteraad van 27 personen moeten kiezen. Het was een ingewikkelde procedure en men ging zeer zorgvuldig te werk. De commissie van 87 zou niet alleen moeten bestaan uit 3 boeren, 22 ambtenaren, 18 middenstanders, 25 arbeiders en 19 leidinggevende, maar ook uit 23 Nederlandse Hervormden, 18 Roomskatholieken, 12 gereformeerden, 26 Democratisch Socialisten, 3 personen van de Waarheidsgroep en 5 "diversen". Het werd later nòg ingewikkelder toen op 29 september van 14 Antirevolutionaire en Christelijk Historische bewindsmannen het bericht kwam dat "men op principiële en practische gronden niet bereid is aan deze verkiezingen deel te nemen". 27) Die gronden worden duidelijker als men de uitspraken van landelijk AR-voorman Jan Schouten in de Buitensociëteit leest. Hij zei: "Omdat de regering met de nieuwe gemeenteraadsverkiezingen recht en wet met voeten treedt, meen ik van elke Antirevolutionair te kunnen vragen zich niet verkiesbaar te stellen bij de komende gemeenteraadsverkiezingen. Christendom en Humanisme kunnen niet samengaan." Schouten noemde de NVB (Nederlandse Volksbeweging) "een valse eenheid en verweet haar en de huidige regering methodes, waaruit de nazi-invloed zonneklaar sprak". 28) Jan Schouten had het kennelijk niet erg begrepen op de regering Schermerhorn - Drees. Dit werkte dus ook door in de Zwolse politiek.
Op 29 oktober werd de noodgemeenteraad geïnstalleerd. Alle 27 leden waren heren. Men had toen al een tiental dagen kunnen wennen aan de gedachte dat Van Karnebeek zou vertrekken. Ten Heuvels Krant meldde op de 20e oktober al dat geruchten "dat de waarnemend burgemeester ontheffing uit zijn functie zou hebben gevraagd thans zekerheid zijn. Het bericht wekt bewondering en teleurstelling". 29) Op 31 oktober werd in een speciale raadsvergadering afscheid genomen van Van Karnebeek. Zijn ontslag ging de volgende dag in. De oud-burgemeester heeft vele jaren later in een interview met de Zwolse

Courant privé-omstandigheden aangevoerd als grond voor zijn ontslag. Hij wilde scheiden en vond dat hij als gescheiden man niet als burgemeester kon aanblijven. Er is ook een (mondeling overgeleverd) bericht dat zijn ontslag een politieke achtergrond zou hebben. Feit is dat de Zwolse Courant ruim twee jaar later, op 15 januari 1948, meldde dat "bij wege van rechtsherstel op zijn verzoek eervol ontslag is verleend aan jhr mr M.P.M. Van Karnebeek als burgemeester van Zwolle met ingang van 1.11.'45".

Conclusie

Veel is (nog) onbesproken gebleven over "die eerste vrije zomer". De terugkeer van de Joodse Zwollenaren, de zuivering van de honderden "foute" stadsgenoten, het weer op gang komen van de plaatselijke politieke partijen en nog andere onderwerpen komen wellicht in een later stadium aan de orde. Uit het bovenstaande blijkt overduidelijk dat de zomer van 1945 toch niet als "normaal" de Zwolse geschiedenis mag ingaan.

Hoewel het burgerlijk gezag moeite deed om weer greep op het reilen en zeilen in onze stad te krijgen, is dit niet direct na de bevrijdingsroes gelukt. In de maanden die volgden na die glorieuze 14e april bleken er veel competentiegeschillen te zijn tussen het college, de georganiseerde NBS, de ongeorganiseerde oud-illegalen, de politie, het Militair Gezag en de geallieerden. Maar Zwolle was vrij en dat was na die vijf donkere jaren het belangrijkste. 30)

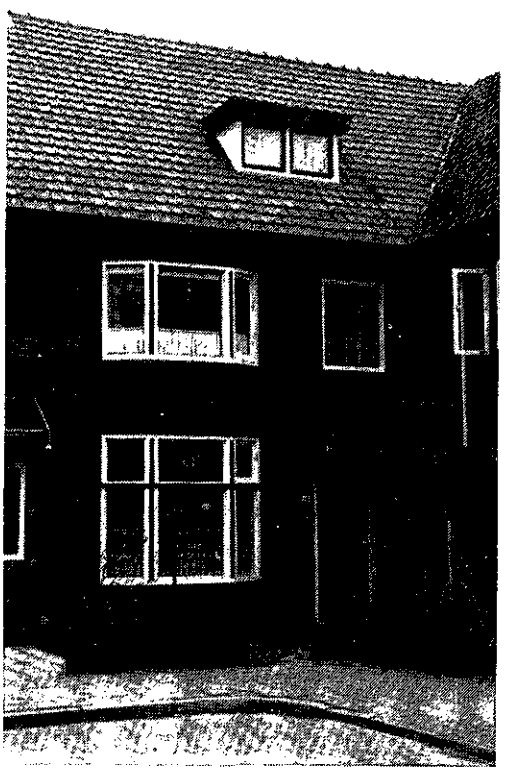
Noten:

1. Origineel bij dhr. J. Hagedoorn te Zwolle
2. Teun van der Veen c.s., **Zwolle 750 jaar in woord en beeld gevat**. (Zwolle 1980)
3. In de na-oorlogse notulen van de B & W-vergadering van die gemeente wordt er in dit verband over de "waarnemend" (tussen aanhalingstekens) burgemeester gesproken.
4. Mededeling P. Nakkers, 1 maart 1988
5. Verslag van de toestand der Gemeente Zwolle over de jaren 1940 - 1945
6. Het Parool 18 april 1945
7. Het Vrije Dagblad 19 april 1945
8. Het Vrije Dagblad 20 april 1945
9. Verslag van de toestand der Gemeente Zwolle over de jaren 1940 - 1945
10. Het Vrije Dagblad 20 april 1945
11. Bewariërs: licht spottende naam voor de niet joden ("Ariërs" in de taal van de Duitsers) die bij wegvoering of onderduik van de joden goederen in bewaring hadden genomen. "t is allemaal maar tijdelijk en we zullen 't jullie na terugkomst beslist teruggeven." Helaas waren sommige mensen, wat dat laatste betreft, enigszins vergeetachtig ...
12. Brief van Burgemeester aan Pl.Cdt NBS, Nieuwe Haven 12a, dd. 25.4.'45. In Gemeente-archief Zwolle (GAZ)-AAZ03.
13. Brief van Burgemeester aan Gewestelijke Cdt NBS, Hertenstraat 10, dd. 26.4.'45, in GAZ-AAZ03
14. Het Vrije Dagblad 26 april 1945
15. Het Vrije Dagblad 1 mei 1945
16. Besluit B & W 4 mei 1945
17. Het Parool 19 juni 1945
18. Het Vrije Dagblad 28 april 1945
19. Het Parool 23 juli 1945
20. Brief Eugène Taymans, dd. 1 juni 1945 in GAZ-AAZ03
21. Rapport Gemeentepolitie dd. 24 juli 1945 in GAZ-DA003
22. Brief dd. 6 juni 1945 in GAZ-AAZ03
23. Brief van Gem. Bestuur Zwolle aan id. Deventer, dd. 29 juni 1945 in GAZ-AAZ03
24. Het Parool 13 juli 1945
25. Ibidem
26. Politierapport dd. 15 juli 1945 in GAZ-DA003
27. Het Parool 29 september 1945
28. Het Parool 24 september 1945
29. Ten Heuvels Krant 20 oktober 1945
30. Het bronnenmateriaal is aanwezig bij het gemeente-archief van Zwolle. Het is bekend dat bepaalde bronnen pas na 50 jaar openbaar zijn. Het werd mij echter, onder bepaalde voorwaarden, toegestaan om van enkele van dit soort archivalia (met name politiegegevens, NSB-documentatie, etc.) gebruik te maken. Graag wil ik de stadsarchivaris, drs F.C. Berkenvelder, voor zijn medewerking in deze dank zeggen. Verder dank ik de heren H.J.H. Knoester, J.L. Admiraal en vooral W.A. Huijsmans.

'Men sterft alleen als men wordt vergeten'

Wil Cornelissen

Binnenkort zullen aan diverse panden in onze gemeente plaquettes worden aangebracht. Zij geven de plaats aan waar in de jaren 1940-1945 'iets' is gebeurd. Dat 'iets' vraagt natuurlijk om een nadere uitleg en verklaring.

Het huis van de heer en mevrouw Noordhof, P.C. Hooftstraat 18 (foto: J. Hagedoorn)

Er zijn in die jaren in veel woningen en gebouwen acties voorbereid tegen de Duitse bezetters. Gewapende en ongewapende overvallen werden er gepland en voorbereid, op diverse plaatsen werden illegale bladen gedrukt, er werden onderduikers verborgen. Ook zijn er plaatsen aan te wijzen waar verzetsmensen of gijzelaars gevangen werden gehouden en er zijn stadsgenoten omgekomen bij bombardementen. Kortom, ook in onze stad zijn er (nog) veel plaatsen die herinneren aan de oorlogsjaren. Zwolle staat niet in de geschiedenisboekjes: het was geen Putten, Rotterdam of Texel; het was – zeker in die jaren – een gewone provincieplaats. Maar oorlog en bezetting trekken zich niets aan van gemeentegrenzen en dus bleek ook het verzet overal te zijn. Wat dat betreft was de Overijsselse hoofdstad geen uitzondering.

Na overleg en met medewerking van het gemeentebestuur werd een werkgroep samengesteld die als doelstelling kreeg een inventarisatie te maken van panden die voorzien moesten gaan worden van een gedenkplaat. Deze werkgroep moest het plan nader uitwerken. De werkgroep, die in september 1989 van start ging, bestond uit de heren J.T. Teunis (stadsontwikkeling/monumentenzorg), W.A. Huijsmans (gemeente-archief), J. Hagedoorn (Zwolse Historische Vereniging), G. van der Brug (gemeenteraadslid) en W. Cornelissen (initiatiefnemer).

De bijeenkomsten van de werkgroep verliepen in een prima sfeer. Er bleken – vooral na een oproep in de plaatselijke pers – veel plekken te zijn, te veel zelfs,

die in aanmerking konden komen; er zou echter beslist geen 'woud' van plaquettes mogen ontstaan.
Een belangrijk punt van bespreking was of er ook 'plaatsen van het kwaad' gemarkeerd moesten worden. Moesten bijvoorbeeld het huis waar de Ortskommandant zetelde en het Kringhuis van de NSB in de lijst worden opgenomen? Na ampele discussie besloot de werkgroep dit wèl te doen: uit historisch oogpunt gezien zou het natuurlijk onvolledig zijn om wel de 'verzetshuizen', maar niet de plaatsen waartégen men zich verzette, te benoemen.
Praktische problemen konden zich nog voordoen met betrekking tot de noodzakelijke toestemming van de huidige eigenaren, de juiste teksten en de afmetingen van de plaquettes.
De werkgroep deed ook nog suggesties aan het gemeentebestuur om bepaalde plaatsen extra te markeren. Als zodanig komen in aanmerking: het stadhuis, waar omgekomen ambtenaren kunnen worden vermeld, het Engelse Werk, waar gearresteerde onderduikers zijn doodgeschoten, de Bollebieste, waar slachtoffers van een bombardement vielen en de vroegere veelading (nu PTT post-station, Westerlaan) vanwaar de meeste joodse stadgenoten werden weggevoerd.

Met vreugde constateer ik dat op 5 mei j.l. tijdens een plechtige bijeenkomst de eerste plaquette door de burgemeester van Zwolle is onthuld. Deze plaquette is bevestigd aan het woonhuis P.C. Hooftstraat 18, waar de heer en mevrouw Noordhof tijdens de Tweede Wereldoorlog tot veertien Joodse landgenoten een veilig onderdak hebben geboden.
De overige borden zullen in de loop van de komende maanden worden aangebracht.

In 1943 vierde Johan Bartel (vader van 'onderduikmoeder' Atie Noordhof, P.C. Hooftstraat 18) zijn 72e verjaardag. Uit het 'feestprogramma' deze wat wrange advertentie .... (materiaal: Wil Cornelissen)

De Overijsselsche Spoorwegmaatschappij: Een vroeg spoorwegplan (1845)

W. van den Broeke

Over de aanleg van spoorwegen in Nederland leidt een aantal misvattingen een hardnekkig bestaan. Daarvan zijn voorbeelden te vinden in wetenschappelijke verhandelingen, zowel als in populaire geschiedenisboeken. Zo zou in ons land de betekenis van de spoorwegen pas laat ontdekt zijn, omdat wij over een uitgebreid net van goede waterwegen beschikten. De aanleg van onze spoorwegen zou gefinancierd zijn door buitenlandse vermogensbezitters, omdat de Nederlandse kapitalisten hun vermogen niet-risicodragend wensten te beleggen. Een andere veelgehoorde misvatting is, dat de Indische baten in belangrijke mate hebben bijgedragen in de aanlegkosten van ons spoorwegnet. Deze opvattingen zijn door recent historisch onderzoek wel grotendeels achterhaald. 1)

De aanleg van de eerste spoorlijn (Amsterdam-Haarlem) vond slechts 14 jaar later plaats dan de aanleg van de eerste spoorlijn ter wereld (Stockton-Darlington). Men kan dus bepaald niet beweren, dat Nederland in dit opzicht achterliep. De veelgeroemde waterwegen waren alleen in het westen van ons land goed bevaarbaar; in de overige delen van Nederland waren vooral de rivieren minder geschikt voor de opkomende stoomvaart. In het westen ging het vervoer per spoor een welkome aanvulling vormen op het traditionele personenvervoer per trekschuit of diligence. Natuurlijk ontbrak het niet aan klaagzangen van onder andere de beurtschippers die zich in hun broodwinning bedreigd voelden. Maar tot omstreeks 1850 vormde het vervoer per spoor in het westen van Nederland geen acute bedreiging voor de bestaande middelen van vervoer.

Financieringsproblemen hebben bij de realisatie van ons spoorwegnet nooit een doorslaggevende rol gespeeld. Het begin-kapitaal werd in vrijwel alle gevallen door Nederlandse vermogensbezitters verschaft; het werkkapitaal echter door buitenlanders.

De Indische baten waren alleen van belang voor de aanleg van het net van de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen. De overheid financierde voor deze maatschappij de aanleg van de 'aarden baan' en deed daarbij een beroep op het batig slot van de Indische begroting.

De Nederlandse spoorwegactiviteiten liepen dus in geen geval achter bij die van het omringende buitenland. Wel droegen die Nederlandse activiteiten een ander karakter. 2) Zo was de rol die de overheid ten aanzien van de spoorwegaanleg speelde uniek: staatsaanleg van de spoorlijn en particuliere exploitatie. Die combinatie trof men vrijwel nergens elders aan. De voltooiing van het totale, nationale spoorwegnet liet inderdaad lang op zich wach-

ten. Specifieke problemen bij de constructie van de spoorweg hebben daarbij zeker een rol gespeeld (bijvoorbeeld de slappe ondergrond en het grote aantal te overbruggen waterwegen). Voor deze problemen werden echter creatieve oplossingen gevonden: de toepassing van beweegbare bruggen; de versterking van de slappe ondergrond met behulp van roosterwerken en rijshout. De conclusie ligt dan ook voor de hand: het begin van de spoorwegaanleg in Nederland vond niet bijster veel later plaats dan elders in Europa. De specifieke problemen bij de aanleg van spoorwegen zorgden er wel voor dat de voltooiing van het gehele spoorwegnet enige tijd op zich liet wachten. De creativiteit van ondernemers, technici en financiers stond echter borg voor een adequate oplossing van deze problemen.

De Overijsselsche Spoorwegmaatschappij in vergelijking tot de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij (HSM) en de Nederlandsche Rhijnspoorwegmaatschappij (NRS)

Het geschetste beeld is van toepassing op de eerste spoorwegmaatschappijen in Nederland: de HSM en de NRS. De slappe ondergrond stelde de constructeurs van de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij voor grote problemen. Door de inventiviteit van onder andere hoofdaannemer Plooster werden deze problemen betrekkelijk snel opgelost en zo kon op 20 september 1839 de lijn Amsterdam-Haarlem worden geopend. In de loop van de jaren veertig werd het net uitgebreid tot Rotterdam (via Leiden en Den Haag). Ook bij de aanleg van deze trajecten waren de nodige strubbelingen te overwinnen. Vooral problemen met de onteigening van de benodigde gronden speelden daarbij een belangrijke rol. Maar ook voor die problemen wist men creatieve oplossingen te vinden, zoals het omzeilen van het beruchte laantje van Van der Gaag. Wat de wijze van financieren betreft, voerde de HSM een progressief beleid. De bij deze maatschappij gevolgde financieringsmethode resulteerde in een verhouding van eigen en vreemd vermogen van 1:2. Dat was voor die tijd volstrekt ongebruikelijk. Contemporaine deskundigen op het gebied van de spoorwegfinanciering stonden een tegenovergestelde vermogensverhouding voor, waardoor het van derden betrokken vermogen ruimschoots werd gedekt door het in de onderneming aanwezige eigen vermogen.

De participanten in het eigen vermogen waren in eerste instantie vrijwel uitsluitend Nederlandse vermogensbezitters of commissionairs in effecten. De deelnemers in het aandelenkapitaal van de onderneming zagen hun deelneming primair als speculatieobject. In dat opzicht werden de hooggespannen verwachtingen echter snel de bodem ingeslagen. De gerealiseerde rendementen op hun beleggingen gingen de algemeen geldende rentestand nauwelijks te boven. Ten gevolge daarvan wendden deze vermogensbezitters zich al snel gedesillusioneerd af en zochten hun heil elders, bijvoorbeeld in buitenlandse spoorwegwaarden. Een soortgelijke ontwikkeling voltrok zich vermoedelijk ook in andere delen van West-Europa. Ook daar bleken de beleggingen in nationale spoorwegwaarden weinig lucratief en leek deelneming in het maatschappelijk kapitaal van buitenlandse, bijvoorbeeld Nederlandse, spoorwegmaatschappijen aantrekkelijk. In ieder geval droegen dergelijke beleggingen een sterk speculatief karakter. Vooral het ontbreken van voldoende informatie droeg daartoe bij. Men was kennelijk bereid veel risico te nemen in ruil voor een hoge winstverwachting. Veel aandelen van de HSM raakten door deze ontwikkeling in Duitse handen. Het grote aantal Duitse vestigingen van een aantal Amsterdamse bankiershuizen, zoals Königswärter, Bischoffsheim, Sichel, Hollander en Lehren is aan deze ontwikkeling niet vreemd geweest.

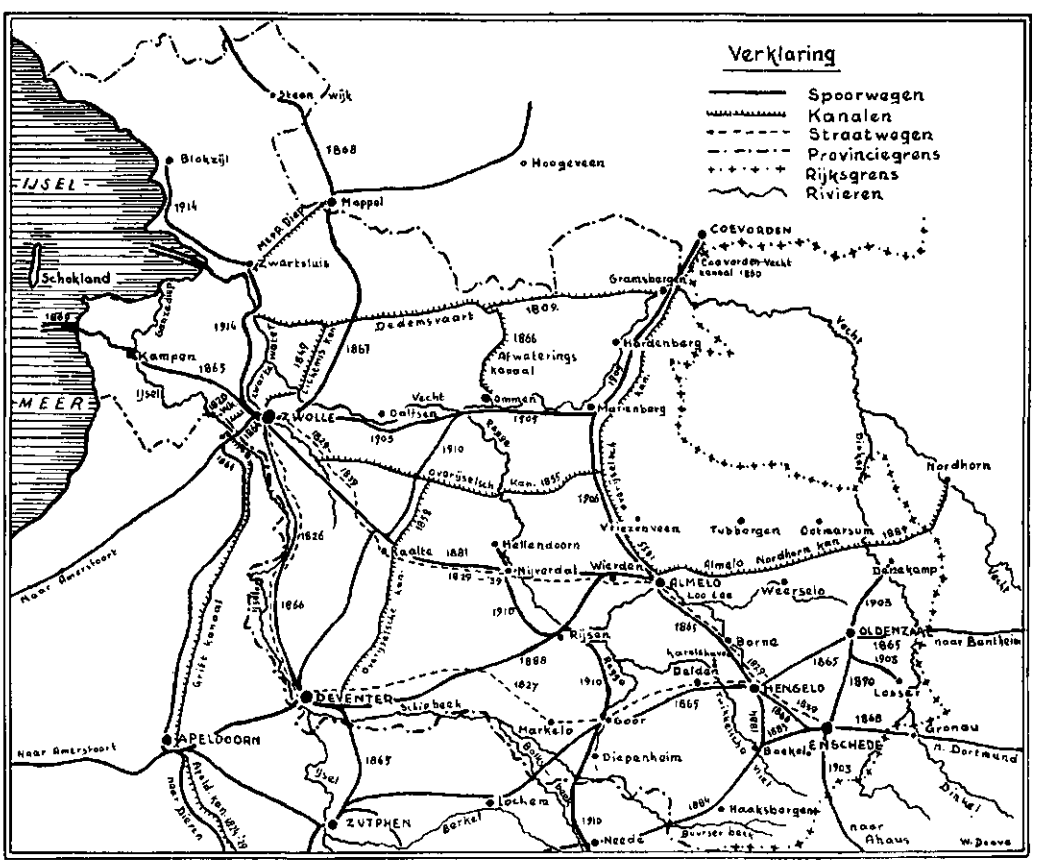
Een soortgelijk beeld kan worden geschetst van de NRS, hoewel er verschillen bestaan. De in 1845 opgerichte NRS exploiteerde aanvankelijk de lijn Amsterdam-Utrecht-Arnhem. In 1856 vond de aansluiting plaats op het Duitse spoorwegnet, zodat Amsterdam per spoor rechtstreeks verbonden werd met het Ruhrgebied. Een jaar eerder was de lijn Utrecht-Rotterdam tot stand gekomen. Door de rechtstreekse verbinding met het Duitse achterland droeg deze onderneming een ander karakter dan de HSM. Het goederenvervoer was voor de NRS van meet af aan veel belangrijker dan het personenvervoer. Bij de HSM was het omgekeerde het geval. De NRS voorzag in zijn vermogensbehoefte op een wijze zoals die door contemporai-

ne financieringsdeskundigen werd voorgestaan (eigen vermogen:vreemd vermogen = 2:1).
De initiatiefnemers van de Rijnspoorweg (de voorloper van de NRS), zowel als de deelnemers in de eerste geldlening waren allen Nederlanders. Geen van die initiatiefnemers komt echter voor als deelnemer in het maatschappelijk vermogen van de NRS. Het maatschappelijk kapitaal van de NRS werd voor 2/3 door Engelsen gefourneerd. Bovendien waren de twee belangrijkste Nederlandse aandeelhouders op Engeland georiënteerde ondernemers (L.J. Enthoven en Ch. Wilson). De overeenkomst met de HSM is duidelijk. Het werkkapitaal werd door buitenlanders verschaft; de initiële vermogensverschaffers waren echter Nederlandse beleggers. Ook het verschil is in het oog springend. Van een Duits overwicht is hier geen sprake, maar de Engelse invloed is overduidelijk aanwezig.

In hoeverre is het hierboven geschetste beeld nu van toepassing op de Overijsselsche Spoorwegmaatschappij? De vergelijking kan in dit geval niet helemaal opgaan, omdat de Overijsselsche Spoorwegmaatschappij nooit daadwerkelijk heeft bestaan. Maar een aantal vragen kan wel gesteld en beantwoord worden en op die punten kunnen vergelijkingen worden gemaakt. Wie waren de initiatiefnemers, welke richting had de spoorlijn; wie waren de initiële vermogensverschaffers en wat waren hun verwachtingen en waarom is het genomen initiatief nooit gerealiseerd?

De betekenis van de Overijsselsche Spoorwegmaatschappij voor de stad Zwolle

In het begin van de negentiende eeuw zette de achteruitgang van de Zwolse transitohandel op Duitsland die in de loop van de achttiende eeuw een aanvang had genomen – zich voort. De slechte bevaar-

Verkeerssituatie in Overijssel (Bron: Tijdschrift voor economische en sociale geografie, jrg. 39 (1948) 352)

baarheid van de Vecht en de hoge in- en uitgaande rechten waren er de oorzaak van dat deze eertijds voor Zwolle zo belangrijke handel meer en meer naar Hamburg en Bremen werd verplaatst. Tegen het midden van de vorige eeuw was de transitohandel geheel komen te vervallen.
Sommige auteurs en ook contemporaine scribenten waren van mening, dat vooral de conventie van Mainz van 31 maart 1831 de Overijsselse transitohandel veel nadeel had berokkend. Bij dat verdrag werd het transitoverkeer op de Rijn en de Waal aan een vast recht onderworpen en ontdaan van talrijke, lastige formaliteiten ten gunste van Amsterdam, Rotterdam en Dordrecht. De Kamer van Koophandel en Fabrieken te Zwolle zag in de genoemde conventie een poging om de overheersende positie van Holland te handhaven ten nadele van de Overijsselse steden. Van Vuuren was van mening dat de Kamer van Koophandel onvoldoende oog had voor de hoofdoorzaak van de achteruitgang van de internationale handel van Zwolle. 'De Mainzer conventie is een uitvloeisel van de vrijmaking der internationale waterwegen, gericht naar de wereldzeeën. Ware de Geldersche IJsel van meet af aan in het waterwegenstelsel van den Rijnstroom in het deltagebied opgenomen geweest en ware het Zwolle gelukt met dien internationalen vaarweg een behoorlijke verbinding op eigen grondgebied te verkrijgen, dan zoude de stad ook in 1831 bij de langzame herleving van den internationalen handel, haar aandeel daarin op den weg van Keulen naar Amsterdam, hebben kunnen handhaven. Het is de voortdurende verwaarlozing van den Gelderschen IJsel als functioneelen vaarweg in de delta, die voor Zwolle door alle tijden heen belemmerend heeft gewerkt.' 3) En even verderop in zijn betoog stelt Van Vuuren, 'dat indien de Geldersche IJsel met evenveel zorgen als Waal en Rijn tot een internationalen vaarweg gemaakt was, daardoor de IJselsteden zeker een grooter aandeel van den Rijnvaart hadden kunnen behouden.' 4)
Het verlies van de transitohandel werd al snel enigszins gecompenseerd door de opkomst van de Twentse katoenindustrie, vooral na de afscheiding van België. In samenwerking met enkele Twentse katoenfabrikanten werd in 1839 te Zwolle een rechtstreekse scheepvaartverbinding met Hull tot stand gebracht. Een aantal jaren leek het erop dat Zwolle haar internationale funktie zou heroveren als overslagplaats van de grondstoffen bestemd voor de Twentse industrie. In Zwolle werden deze grondstoffen in wagens en schepen overgeladen en naar Twente gebracht, terwijl omgekeerd de Twentse fabrikanten hun produkten voor een groot gedeelte via Zwolle naar Holland transporteerden, om van daaruit naar Indië te worden vervoerd. De omvang van dit vervoer wordt geïllustreerd door het feit dat in 1839 niet minder dan 28.000 vrachtwagens de tol op de straatweg te Nijverdal passeerden en ongeacht de lage waterstand gedurende de zomer van datzelfde jaar ook grote hoeveelheden goederen per schip langs de Regge en de Vecht werden vervoerd. De opbloei van de Twentse katoenindustrie was één van de lichtpunten die het bewijs vormde voor de bewering dat het in de eerste helft van de negentiende eeuw niet alleen maar stagnatie was wat de klok sloeg. In die context moet ook het initiatief van de gebroeders Salomonsen worden gezien om te komen tot de aanleg van een spoorlijn evenwijdig aan de bestaande handelsrouten: Kampen-Zwolle-Raalte-Almelo. Het uitblijven van de realisatie van dit plan betekende voor Zwolle een gemiste kans. En dat niet alleen vanwege het feit dat de initiatiefnemers van plan waren Zwolle als vestigingsplaats van de onderneming te kiezen. Veel belangrijker was dat door het gebrek aan snel en regelmatig vervoer de handelsstromen naar Holland een andere route kozen namelijk via Deventer-Arnhem. Pas in 1864 kreeg Zwolle een treinverbinding met Utrecht; een spoorlijn over de Veluwe die door de Nederlandsche Centraalspoorwegmaatschappij werd geëxploiteerd.

De initiatiefnemers en de richting van de lijn

In de gehele eerste helft van de negentiende eeuw heeft het Twente ontbroken aan goede verkeerswegen. Het goederentransport vond plaats met kleine schuiten en karren. Het laatste vervoermiddel was vooral van belang daar waar scheepvaart onmogelijk was (in het oostelijk, hoger gelegen deel van het district en in de winter wanneer de riviertjes en vaarten waren dichtgevroren). In 1835 waren er voor het landverkeer nog slechts twee bestrate we-

gen beschikbaar: de macamdaweg Deventer-Holten-Goor-Hengelo-Oldenzaal en de toen juist voltooide straatweg Zwolle-Raalte-Wierden-Almelo-Hengelo-Enschede.
Het goederenvervoer met kar en paard ging uiteraard langzaam. Dat was zeker het geval op de zandwegen, die buiten de bestrate routes de enige verbindingen vormden tussen de kleinere plaatsen.
Voor het vervoer van en naar het westen was voor Twente ook de scheepvaart van belang. Deze vond plaats met kleine platboomde vaartuigen op Regge en Vecht en was aanzienlijk goedkoper dan het vervoer per as. Bij voldoende waterstand kon men vanuit Zwolle met deze scheepjes, die een diepgang van 1 tot 3 voet hadden (de zogenaamde 'zompen') tot Almelo opvaren en met een geringe lading zelfs tot Weerselo, Borne en Goor. Deze schuitenvaart was hoofdzakelijk in handen van schippers uit het dorp Enter, die eigenaars van de door hen gebruikte zompen waren. 5)

De waterstand was voor dit vervoer te water echter een ernstig probleem. De Regge was het grootste deel van het jaar een vrij ondiep riviertje en 's zomers viel het niet zelden droog. Het heeft in de eerste helft van de negentiende eeuw dan ook niet ontbroken aan plannen om Regge en Schipbeek beter bevaarbaar te maken. Het bleef echter bij vrome wensen. Een andere oplossing voor het probleem van de hoge transportkosten zou de aanleg geweest zijn van een kanaal tussen Zwolle en Almelo. Plannen daartoe werden in 1836 ontworpen en door provinciale Staten aangenomen. Uitvoering van de plannen bleef echter opnieuw achterwege. Kanalen hadden de hoge vervoerskosten inderdaad kunnen doen dalen, maar een ander ernstig bezwaar konden zij niet opheffen: de

Matrix van de aandeelhouders en aandelen in de Overijsselsche Spoorwegmaatschappij (1845)

	Omgeving Koninklijk Huis Bestuur en rechtspraak		*Bank en geldwezen*		*Handel, industrie en verkeer*	*Totaal*
Beroep resp. funktie	*Gouverneur Kamerheer; lid van de ridderschap*	*Burgemeester lid provinciale Staten*	*Commissionairs in effecten*	*Bankier*	*Fabrikant*	
Woonplaats						
Zwolle	*1(5) 1(5) 1(2)*					*3(12)*
Kampen		*1(2)*				*1(2)*
Almelo					*1(1.800)*	*1(1.800)*
Amsterdam	*1(10)*	*1(25)*	*1(200) 1(165) 1(155) 1(154) 1(90) 1(70) 1(76)*	*1(7.241)*		*10(8.186)*
Totaal	*4(22)*	*2(27)*	*7(910)*	*1(7.241)*	*1(1.800)*	*15(10.000)*

Legenda: Horizontaal gelezen, geeft de matrix het aantal aandeelhouders aan per woonplaats. Verticaal gelezen, geeft de matrix het aantal aandeelhouders weer per beroepscategorie of maatschappelijke funktie. Tussen haakjes staat vermeld het aantal aandelen, dat iedere aandeelhouder heeft genomen.

verkeersstremming in de winter ten gevolge van vorst.
De weersomstandigheden dwongen zo de fabrikanten tot grote investeringen in voorraden, zowel van grondstoffen als van eindprodukten. Een spoorwegverbinding met de vrijwel steeds ijsvrije noordzeehavens enerzijds en met de mijngebieden anderzijds had aan de genoemde bezwaren tegemoet kunnen komen. 6)
In 1835 had Charles de Maere reeds een concessie aangevraagd voor een 'stoomwagen'-dienst. Hij wilde met door stoom bewogen locomobielen een geregelde verbinding tussen een aantal Overijsselse plaatsen beginnen langs de bestaande straatwegen. Het plan werd echter niet ten uitvoer gelegd.

Eén van de eerste plannen voor een spoorweg door Twente ging uit van de Kamer van Koophandel te Deventer. In augustus 1844 stelde zij een nota op waarin de wenselijkheid van een spoorlijn in aansluiting op de juist gereed gekomen lijn Amsterdam-Arnhem, werd uitgesproken. Zij dacht zich een lijn van Ede dwars over de Veluwe naar Apeldoorn en vandaar over Deventer en Hengelo naar Munster. Het nadeel van dit plan school in de kostbare doorgraving van de Veluwse heuvels, terwijl in dit dun bevolkte gebied weinig of geen vraag naar vervoer per spoor te verwachten was. Een aansluiting van Deventer op Arnhem kwam aan dit bezwaar tegemoet. Onder leiding van twee Twentse fabrikanten en een Amsterdamse bankier werden die plannen nader uitgewerkt en in april 1845 werd 'de heeren G. en H. Salomonsen, fabriekanten te Almelo en L.R. Bischoffsheim, bankier te Amsterdam' concessie verleend 'tot aanleg en exploitatie van ijzeren spoorwegen in de provincies Gelderland en Overijsel, in verbinding met den Rijnspoorweg en de Duitsche grenzen, en wel:

a. van het punt van aanlsuiting aan den Rijnspoorweg in de nabijheid van Arnhem over Deventer naar Raalte;
b. van Kampen over Zwolle naar Raalte; vervolgens van die gemeente naar Almelo en van daar naar de grenzen van Duitschland. 7)

De lijnen moesten volgens de concessie voor het eind van 1849 voltooid zijn; als waarborg werd een bedrag van *f* 500.000,– bij de regering gestort.

De initiële vermogensverschaffers en hun verwachtingen

Uit de matrix van aandeelhouders en aandelen in de Overijsselsche Spoorwegmaatschappij (1845) blijkt, dat de helft van de aandeelhouders afkomstig was uit de wereld van het bank- en geldwezen (één bankier en zeven commissionairs in effecten). Bovendien valt op, dat deze vermogensverschaffers allen uit Amsterdam afkomstig waren. De omvang van de participatie van deze groep aandeelhouders in het totale aandelenkapitaal van de onderneming, groot *f* 10.000.000,– was nog indrukwekkender namelijk 81,5%. Daaronder was dominant aanwezig de Amsterdamse bankier Lodewijk Raphael Bischoffsheim; hij nam voor 7.241 aandelen deel in het maatschappelijk kapitaal. De overige 18,5% was uit Overijsel afkomstig; 18% daarvan werd door de firma G. en H. Salomonsen te Almelo genomen.
De Zwolse aandelen, twaalf in getal, werden volgens de akte van oprichting genomen door:
Jan Dirk Graaf van Rechteren van Ahnem, kamerheer van de koning, ridder in de militaire Willemsorde 4e klasse, ridder in de orde van de Nederlandsche Leeuw en van het Duitse Huis balije van Utrecht, Staatsraad-Gouverneur en lid van de ridderschap van de provincie Overijssel (5 aandelen);
Jonkheer mr. Willem Gerrit Hovy, kamerheer van de koning, ridder in de militaire Willemsorde, 4e klasse, lid van de ridderschap en van de Staten van Overijssel (5 aandelen);
Dirk Schreven, ridder in de orde van de Nederlandsche Leeuw, kabinetssecretaris van zijne excellentie de Heer Staatsraad-Gouverneur van Overijssel (2 aandelen). 8)
Aanvankelijk waren de verwachtingen van de participanten in het aandelenkapitaal hooggespannen. Dat bleek uit de notering van de 'actiën Overijsselsche Spoorweg' op de Amsterdamse effectenbeurs. Medio april werden die aandelen tegen een koers van 106% verkocht en er was zelfs sprake van handel in 'Overijsselsche shares te Londen.' 9) Het Algemeen Handelsblad uit die dagen berekende, dat de netto exploitatie-opbrengst circa 7% zou bedragen! 10)
Ook de Salomonsons waren optimistisch. Nog voor de concessie definitief was verleend, waren zij druk in de weer met de

Godfried Salomonson (1794-1867). (Uit: R.A. Burgers, **100 jaar G. en H. Salomonson** (Leiden 1954), 94)

Hein Salomonson (1796-1883). (Uit: R.A. Burgers, **100 jaar G. en H. Salomonson** (Leiden 1954), 96)

voorbereidende werkzaamheden. 'Wij zijn druk bezig voor de statistiek; het is echter geen werkje van een uur. Zooiets moet nauwkeurig worden opgegeven en volstrekt niet kunnen bestreden worden. Daartoe heeft men veel bescheiden nodig en moet men veele authoriteiten consulteren' schreven zij aan Bischoffsheim op 6 mei 1845. 11) Zowel te Amsterdam als in Twente overheerste dus het optimisme. Dat verklaart ook waarom de concessionarissen en de initiële vermogensverschaffers vrijwel dezelfde groep van personen vormde.
Toch is de Overijsselsche Spoorweg nooit daadwerkelijk van de grond gekomen. De vraag rijst wat daarvan de reden is geweest.

De reden van de mislukking

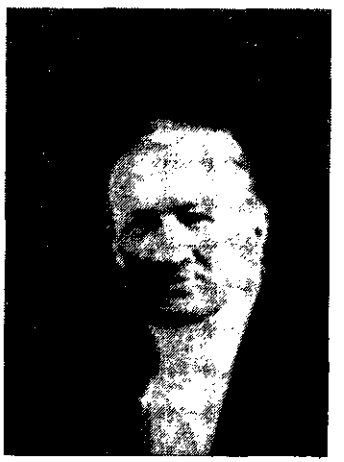
In de literatuur wordt vrijwel unaniem de kapitaalverschaffing als het voornaamste struikelkblok gezien voor de realisatie van spoorwegplannen. Pas in 1860 kwam daar met de spoorweg-wet van Van Hall verandering in. Door die wet kwam de aanleg van spoorwegen in handen van de staat, zodat een belangrijk deel van de vaste kosten niet meer zo zwaar op het exploitatie-resultaat drukte. Burgers bracht de oorzaak van de mislukking van de Overijsselsche Spoorwegmaatschappij als volgt onder woorden: De achteruitgang van de aandelenkoersen in augustus 1845 was het eerste teken van een ommekeer, welke zich in financiële kringen in een paniek en een sterke koersdaling (die tot 1850 aanhield) manifesteerde. Toen oogstmislukking en hoge levensmiddelenprijzen de crisis van 1847 teweeg brachten, werden de overdreven rentabiliteitsverwachtingen van de Engelse spoorwegspeculanten nog meer teleurgesteld. Spoorwegaandeelhouders leden in de jaren 1845-1849 zware verliezen en de kapitaalschaarste in Engeland maakte ook aan de Overijsselsche Spoorwegmaatschappij een ontijdig einde. De concessionarissen zagen geen kans de aandelen nog te plaatsen en trokken zich terug. Aan de in de concessie gestelde voorwaarde van realisatie van de lijnen in 1849 kon niet worden voldaan en de gedeponeerde waarborgsom bleef daardoor ter beschikking van de regering. 12) Ook Boot zag de oorzaak van de mislukking gelegen in onvoldoende financieringsmogelijkheden: Van Amsterdamse zijde scheen meer gewicht te worden gelegd op het maken van koersverschillen dan op een spoedige plaatsing van alle aandelen. Waarschijnlijk werd de manipulatie in de hand gewerkt door de speculatie in spoorwegaandelen, welke in die tijd in Engeland plaats vond. Het slot was, dat na de crisis van 1847 de concessionarissen zich terugtrokken. De bij de concessie gestorte som van *f* 500.000,– bleef ter beschikking van de regering. 13)
De vraag is of deze redenering juist is. Sommige tijdgenoten waren in ieder geval een andere mening toegedaan. Zij meenden dat de overheid een te passieve houding aannam met betrekking tot de spoorwegaanleg. Een adequate onteigeningswetgeving ontbrak. In vele gevallen meende zij dat de veiligheid van het land in het

Johan Derck graaf van Rechteren van Ahnem (1799-1886); mogelijk geportretteerd door Servaas de Jong (1838). (Foto: Iconographisch Bureau, 's Gravenhage)

Dirk van Schreven (1796-1852); portret door W.C. Chimaer van Oudendorp. (Foto: POM)

Jhr mr Willem Gerrit Hovy (1805-1886); door Photographisch Atelier Th. Junge. (Foto: Iconographisch Bureau, 's Gravenhage)

geding was. Bovendien weigerde zij categorisch rentegaranties op leningen te verschaffen.
Ook Godfried Salomonson was van mening dat de overheid ernstig tekort schoot. In een brief aan Bischoffsheim, waarin hij het mislukken van de Overijsselsche Spoorwegmaatschapij nog eens overdenkt, schrijft hij: 'Nog kookt mij het bloed, als ik bedenk hoe de regeering ons heeft behandeld. Wij moesten binnen 8 dagen klaar zijn.' Schimmelpenninck beloofde een nieuwe onteigeningswet, maar die bleef uit. De Rhijnspoorweg werd geholpen met een krediet van *f* 1.000.000,– in verband met de noodzakelijke spoorversmalling. De Overijsselsche Spoorwegmaatschppij moest iedere hulp ontberen. 'Herinner U dat alles, herinner U de veele bezwaren der kleine besturen en de oneindige vertraging bij Oorlog wegens Deventer enz. en dan, heeft men ons niet schandelijk behandeld?' 14)

Conclusie

In het begin van deze verhandeling is gewezen op de vele misvattingen die er over de spoorwegaanleg in Nederland nog steeds bestaan. Vooral financieringsproblemen zouden een doorslaggevende rol hebben gespeeld. Die beweringen treft men ook in de toonaangevende literatuur aan wanneer het de Overijsselsche Spoorwegmaatschappij betreft. Is die opvatting juist? Godfried Salomonson was een andere mening toegedaan en er is aanleiding om aan de gangbare opvattingen te twijfelen. De benodigde *f* 10.000.000,– werd moeiteloos bijeengebracht blijkens de notariële acte van oprichting. De aandelen stonden ter beurze boven pari genoteerd en werden zelfs in Londen verhandeld. De verkoop van de aandelen in de tweede hand verliep inderdaad moeizaam. Maar de oorzaak daarvan was eerder gelegen in de algemene economische recessie dan in de onwil om spoorwegwaarden te nemen. Veeleer is men geneigd de oorzaak van de mislukking van de Overijsselsche Spoorwegmaatschappij te zoeken in het ontbreken van 'een industrieel klimaat' dat wil zeggen een investeringsklimaat, dat voor de ondernemer dermate aantrekkelijk is dat hij tot de noodzakelijke innovatie komt. In het onderhavige geval is duidelijk dat de overheid het op veel fronten liet afweten bijvoorbeeld ten aanzien van de onteigening van gronden, het verstrekken van een rentegarantie, de voorwaarden van de concessie. Intussen betekende deze gang van zaken wel een gevoelige klap voor de economische ontwikkeling van Zwolle. Aanvankelijk leek het er op dat de tanende transitohandel gecompenseerd zou worden door de opbloei van de Twentse katoenindustrie, die haar eindprodukten via Zwolle naar Holland wenste te transporteren en haar grondstoffen via Zwolle wilde betrekken. Denk met betrekking tot dit laatste aspekt bijvoorbeeld aan de scheepvaartverbinding met Hull. Het uitblijven van een goede spoorverbinding tussen Twente en Zwolle leidde ertoe dat het handelsverkeer Oost-West voor een belangrijk deel aan haar neus voorbijging. De Twentse eindprodukten werden *via Deventer-Arnhem naar Holland* getransporteerd.

Noten:

1. Broeke, W. van den, **Financiën en financiers van de Nederlandse spoorwegen 1837-1890**. Zwolle 1985.
2. Griffiths, R.T., **Achterlijk, achter of anders?** Aspecten van de economische ontwikkeling van Nederland in de 19e eeuw. Amsterdam 1980.
3. Vuuren, L. van, **Rapport betreffende een onderzoek naar de welvaartsbronnen van de gemeente Zwolle uitgebracht in opdracht van het gemeentebestuur onder de wetenschappelijke leiding van L. van Vuuren**. Zwolle 1939, 19.
4. idem, 20.
5. Schutten, G.J., **Varen waar geen water is; geschiedenis van de scheepvaart ten oosten van de IJssel van 1300-1930**. Hengelo 1981.
6. Deze passages zijn gebaseerd op: Burgers, R.A., **100 jaar G. en H. Salomonson**. Leiden 1954.
7. Citters, E. van, en J.A.C. van Roosendaal, **Verzameling van Wetten en Besluiten enz. betreffende de spoorwegen in Nederland 1832-1890**. 's-Gravenhage 1879 e.v. jaren.
8. Gemeente Archief Amsterdam. **Notarieel archief Johannes Commelin** 16 april 1845. nr. 19834.
9. Brief van G. en H. Salomonson aan L.R. Bischoffsheim d.d. 4-8-1845. Burgers, R.A., **100 jaar G. en H. Salomonson**, 139.
10. **Deventer Courant** 18 april 1845. Daarin wordt de betreffende berekening uit het Handelsblad aangehaald.
11. Burgers, a.w., 138.
12. Burgers, a.w., 139.
13. Boot. J.A.P.G., **De Twentsche Katoennijverheid 1830-1873**. Amsterdam 1935, 178.
14. Burgers, a.w., 138.

Facetten van het Soldatengasthuis

J.J. Seekles

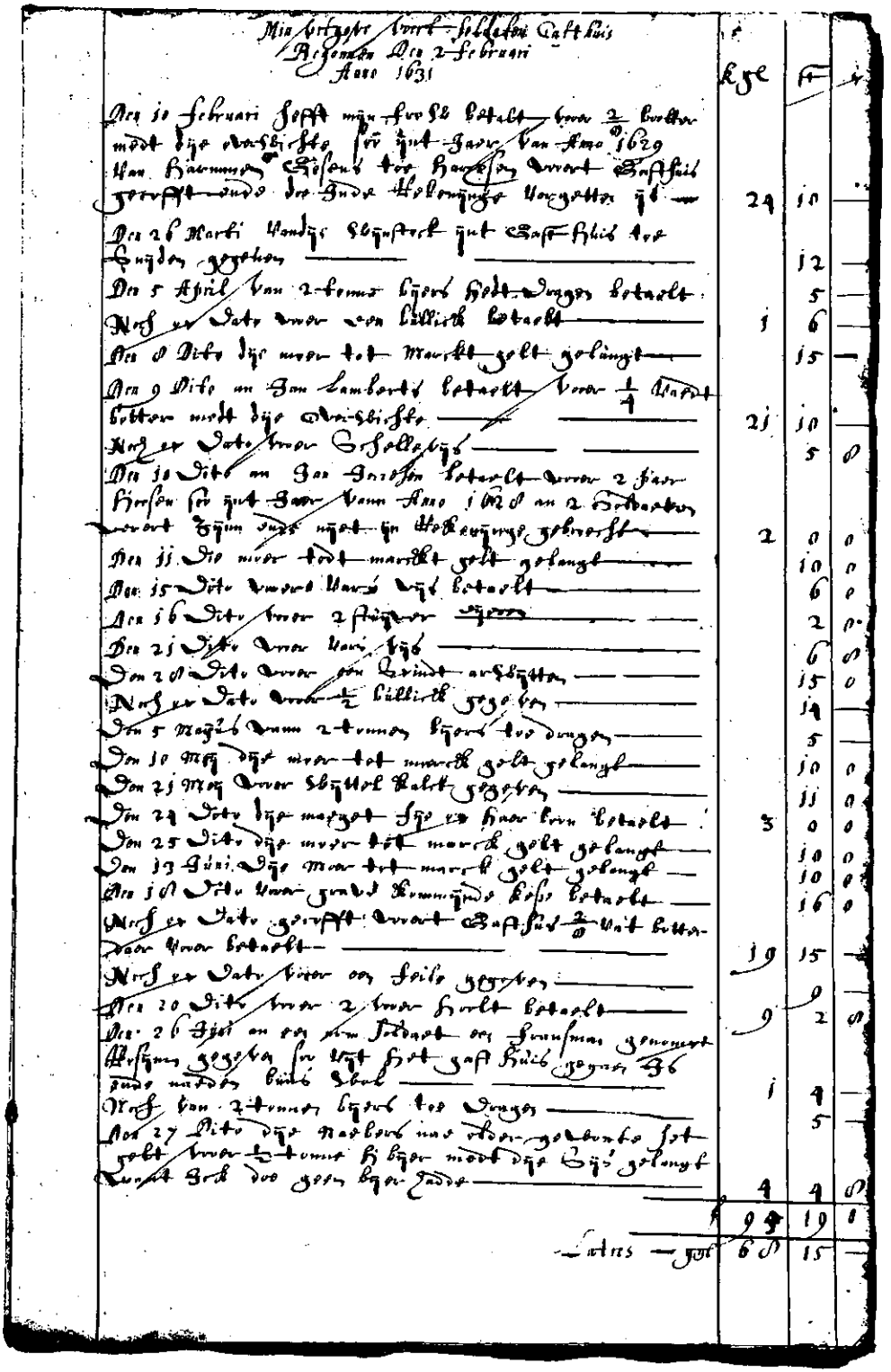
Genealogisch onderzoek naar militaire voorouders wordt soms als uitermate lastig ervaren, vooral omdat een militair in de regel geen vaste woon- en verblijfplaats heeft. Militairen duiken dan eens hier, dan weer daar op; het traceren van hun belevenissen wordt daardoor zeker bemoeilijkt.
Toch zijn er verschillende bronnen en diverse publicaties die ons iets meer kunnen vertellen over het mistige verleden van militaire voorouders. 1) **Tot één van die bronnen mogen de rekeningen van het Zwolse soldatengasthuis (= ziekenhuis) over de jaren 1621-1654 zeker gerekend worden.** 2)

In dit artikel wordt gepoogd aan de hand van de rekeningen een beeld te schetsen van de lotgevallen van dit instituut. Er zijn geen andere archiefbescheiden van het soldatengasthuis overgeleverd. Aandacht wordt daarbij geschonken aan de ontstaansgeschiedenis, de huisvesting, de financiën, het personeel en provisorschap, alsmede de verzorging en behandeling van gewonde soldaten. Terwille van de omvang van deze bijdrage is een alfabetische lijst met namen van de 852 verpleegde of gestorven soldaten of burgers over de jaren 1621-1654 achterwege gelaten. Deze lijst is te raadplegen in de studiezaal van het Gemeente-archief Zwolle. Deze lijst geeft in combinatie met de hier gepresenteerde informatie een indruk van het reilen en zeilen van het Zwolse soldatengasthuis.
Als bijlagen zijn toegevoegd een statistisch overzicht van verpleegde soldaten, een overzicht van ontvangsten en uitgaven, alsmede lijsten met namen van de provisoren, het personeel, de barbiers of chirurgijns en apothekers, die bij het soldatengasthuis betrokken zijn geweest.

Het Zwolse soldatengasthuis als instituut

a. tot 1653

Over de 16e eeuwse geschiedenis van het soldatengasthuis is weinig bekend. In de bronnen vinden we slechts enkele verspreide gegevens. Op 4 augustus 1590 schrijft soldaat Albert van Borkeloe een rekwest aan het Zwolse stadsbestuur, waarin hij verzoekt om een financiële ondersteuning vanwege zijn verblijf in het gasthuis waar hij wordt verpleegd voor opgelopen verwondingen. 3)
Een soortgelijk verzoek bereikt het stadsbestuur 15 jaar later. Erich Saelmaeker, een uit Lunenburg afkomstig soldaat, verblijvende in het gasthuis voor gewonde soldaten, vraagt het stadsbestuur om ondersteuning voor zijn kinderen en zichzelf, omdat zijn vrouw is overleden en hij bij de verdediging van Oostende (1600) beide onderbenen verloren heeft. 4)
Uit 1590 dateert een register van rekeningen van onkosten voor het verplegen van zieke en gewonde soldaten. 5) Daaruit blijkt, dat de soldaten vanuit het leger – veelal met begeleidende brieven – naar de stad Zwolle zijn gezonden. Het stadsbestuur bracht de soldaten onder in de sinds de Reformatie (1580) geconfisqueerde kloosters en gasthuizen, zoals bijvoorbeeld het Geertruidenklooster. Vermoedelijk zijn ook in andere kloostergebouwen voor

Rekening van het soldatengasthuis over 1631 (GAZ. inv.nr. 1A008)

korte of langere tijd soldaten verzorgd en verpleegd.
Rond 1600 proberen de Elemosenieren of provisoren van de Huisarmen de verzorging van zieke en gewonde soldaten op zich te nemen. Een verzoek om extra ondersteuning wordt echter door het stadsbestuur niet gehonoreerd. 6)
Blijkbaar vindt pas in 1620/21 een nadere regeling van een gegroeide praktijk plaats; een stichtingsresolutie ontbreekt echter. Wel verschijnen vanaf 1621 jaarlijks rekeningen, worden provisoren benoemd, wordt personeel aangesteld en worden uitgaven gedaan ten behoeve van verzorging en verpleging van soldaten.
De laatste rekening loopt van februari 1653 tot 26 juni 1653. Door de provisor wordt vermeld, dat het soldatengasthuis is gemortificeerd (= opgeheven) en gecombineerd met het Oude Manhuis. Wederom ontbreekt een magistraatsresolutie, waarin zulks ligt besloten.

b. na 1653

De rekeningen van het gecombineerde soldatengasthuis annex Oude Manhuis lopen over de jaren 1653-1655. Onduidelijk is of er in die periode veel soldaten zijn verpleegd. Lijsten van verpleegde soldaten ontbreken. Wel wordt het door onnozelen en krankzinnigen bewoond, want in 1665 ontvangt Geertien Dercksen 6 gulden en 6 stuivers voor de levering van doek aan de 'gekken' in het soldatengasthuis. Vanwege de betrekkelijke vrede die er in die jaren heerst, mag worden verondersteld dat het soldatengasthuis een sluimerend bestaan leidt. In 1661/62 worden aan beide gebouwen onderhouds- en verbouwingswerkzaamheden verricht.
Het jaar 1665 wordt voor de Republiek een moelijk jaar. Er ontstaat oorlog met Engeland en met de Vorst bisschop van Munster, Bernhard van Galen, die aanspraak maakt op de heerlijkheid Borculo. Het leger en de verdedigingswerken waren verwaarloosd en de Munsterse troepen bezetten Enschede en Oldenzaal, doch worden bij de IJssel tot staan gebracht.
In Zwolle is alles in rep en roer. Veel regimenten vertoeven in de stad. Daaronder bevinden zich uiteraard veel zieke en gewonde soldaten.
Teneinde de grote toevloed van zieke en gewonde soldaten op te vangen besluiten schepenen en raad van Zwolle op 13 december 1665 om het Pestengasthuis voor de verzorging en verpleging geschikt te maken. 7) Na 1660 heeft de pest niet meer in Zwolle geheerst, zodat een andere bestemming van het gasthuis noodzakelijk wordt. De inkomsten van het pestengasthuis worden gebruikt voor verpleging en verzorging; tekorten zullen door het stadsbestuur worden vergoed.
Het verblijf van de soldaten in het pestengasthuis heeft slechts negen maanden geduurd, van oktober 1665 tot en met juli 1666. De verblijfskosten zijn door het stadsbestuur gerestitueerd. 8)
Op 18 september 1672 besluiten raad en meenthe van Zwolle om het Oude Manhuis op te heffen. Het huis verkeert in een slechte staat van onderhoud. De meeste bewoners worden door de stad onderhouden, aangezien hun financiële middelen ontoereikend zijn.
De onnozelen en gekken vertrekken naar het Holdehuis en de overige bewoners worden verdeeld over het Weeshuis en het Binnen- en Buitengasthuis. Voortaan zal het gebouw worden gebruikt als ziekenhuis voor soldaten. 9)
Inmiddels is er opnieuw oorlog uitgebroken. Engeland en Frankrijk, gesteund door de bisschop van Munster, Bernhard van Galen, en de aartsbisschop van Keulen, vallen de Republiek binnen. Het leger van de Republiek is verwaarloosd; de vestingsteden in verval geraakt. De staatse garnizoenen in Wezel, Rees en andere Rijnsteden bieden geringe weerstand, zodat binnen een paar dagen de Franse legers de IJssellinie bedreigen. De Prins van Oranje trekt zich terug achter de Waterlinie; Zwolle en andere steden in de oostelijke provincies worden bezet. Deze bezetting duurt twee jaar.
In het najaar van 1674 schrijft de Prins van Oranje een brief aan het Zwolse stadsbestuur met het verzoek om op korte termijn het soldatengasthuis weer geschikt te maken voor de verpleging van gewonde en zieke soldaten. Het pestengasthuis is door de Munsterse bezettingstroepen vernield en van bedden en voorraden beroofd. Aan de provisor wordt opgedragen het zo snel mogelijk opnieuw in te richten.
Na overleg met leden van het chirurgijnsgilde wordt besloten de soldaten te huisvesten in twee aparte gebouwen, te weten in het Pestengasthuis en het Oude Manhuis, teneinde de soldaten besmet met het

rode melesoen apart van andere zieke soldaten te kunnen verplegen. Onduidelijk is in welk gebouw de eerstgenoemde groep is verpleegd en verzorgd. Opnieuw worden de kosten van verpleging over de periode oktober 1674 tot juli 1675 bij het stadsbestuur in rekening gebracht. 10)
Langzaamaan verliezen beide huizen hun functie als soldatengasthuis. Bij magistraatsbesluit van 18 juli 1700 wordt bepaald dat het Pestengasthuis zal worden vertimmerd tot vijf woninkjes voor de armen van Zwolle. 11) De binnenvader van het pestengasthuis wordt overgeplaatst naar het Binnengasthuis; het St. Jansbier, dat de buren ontvangen voor het dragen van de doden naar het kerkhof wordt voor het laatst verstrekt. Ook het Oude Manhuis heeft waarschijnlijk een andere bestemming gekregen.

De gebouwen. 12)
De exacte locatie van de gebouwen van het Soldatengasthuis voor 1665 is niet met zekerheid vast te stellen. Met uitzondering van het Pestengasthuis, staande op de hoek van de Bitterstraat en de Nieuwstraat, blijkt uit de rekeningen onvoldoende waar de gebouwen hebben gestaan. Diepgaand onderzoek naar de locaties is niet ingesteld.

In 1633 en 1639 wordt aan de schoorsteenveger geld betaald voor het vegen van de twee schoorstenen. Naast het gasthuis worden in 1635 en 1645 dullhuisiens (= huisjes voor krankzinnigen) gebouwd.
In het pand zijn ook diverse reparaties uitgevoerd. Zo worden in 1637 de trap en de bedstee met de deuren geverfd, terwijl in 1638 door Berent Frijlink een wenteltrap en een zolderkamer worden gemaakt.
Hendrick Timmermen repareert in 1645 het oude venster op de zolder en maakt er tevens een nieuwe. Provisor Verhoef levert in 1649 gordijnen met franjes voor de bedstee en de schoorstenen.

De financiën
Het boekjaar loopt van februari (lichtmis) tot februari. In de regel vindt in de maanden april tot juni het afhoren van de rekening plaats. In tegenwoordigheid van de fungerende twee provisoren wordt aan de Gedeputeerden van de Geestelijke Goederen rekening en verantwoording van het gevoerde financiële beheer afgelegd.

Uit: A.H.M. Kerkhoff, **Over de geneeskundige verzorging in het Staatse leger** (diss. Nijmegen 1976), VIII

De ontvangsten bestaan uit bedragen in de grootte van 50 tot 100 goudguldens van de Gedeputeerden tot de Geestelijke Goederen, terwijl de kosten van het verplegen en/of begraven van soldaten aan hun respectievelijke kapitein/-en in rekening wordt gebracht.

Een andere bron van inkomsten vormt de verhuur van de zolder aan ritmeester Bentinck voor 16 goudguldens (sinds 1639) en een huis aan respectievelijk Frans Vrese (sinds 1647) en Frans Jurriens de Boeckdrukker (sinds 1650). Voor de verpleging van malle Geertruit van Wester(?)velt ontvangt het soldatengasthuis tot januari 1646 34 gulden van de Elemosenieren van de Huisarmen. Sinds 1650 wordt er in het soldatengasthuis ook gewerkt aan een spinnewiel. De verkoop van garen brengt over de jaren 1650 tot 1653 circa 256 carolus guldens op. De opbrengst van de verkoop van kleren en huisraad van in het gasthuis overleden soldaten of burgers komt eveneens ten goede aan het gasthuis.

Waaruit bestaan de uitgaven van het soldatengasthuis?
In de eerste plaats vormen de kosten van voeding en medische verzorging van de soldaten de grootste uitgavepost.
Ten tweede moet er geregeld voor inrichting, onderhoud en verbouwing van het gasthuis geld worden uitgegeven, terwijl tot slot de personeelslasten niet mogen worden vergeten.

Elk jaar moest worden geconstateerd, dat de uitgaven de inkomsten verre overtreffen. Uit bijlage 2 blijkt hoe groot de tekorten waren. Het stadsbestuur is enkele malen genoodzaakt om de financiële nood te ledigen. In februari 1650 besluit het stadsbestuur om vijf mud stadsrogge te sturen; nadat in september 1650 het stadsbestuur het gasthuis heeft bezocht en is gewezen op de penibele financiële situatie, ontvangt het gasthuis twee koeien voor de slacht. Door Hendrick Jansen Keiser en Claes Jacobsen te Haerst, pachter op een erve van de voormalige Geestelijke Goederen, worden in oktober 1652 respectievelijk een os en een vat boter naar het gasthuis gebracht.

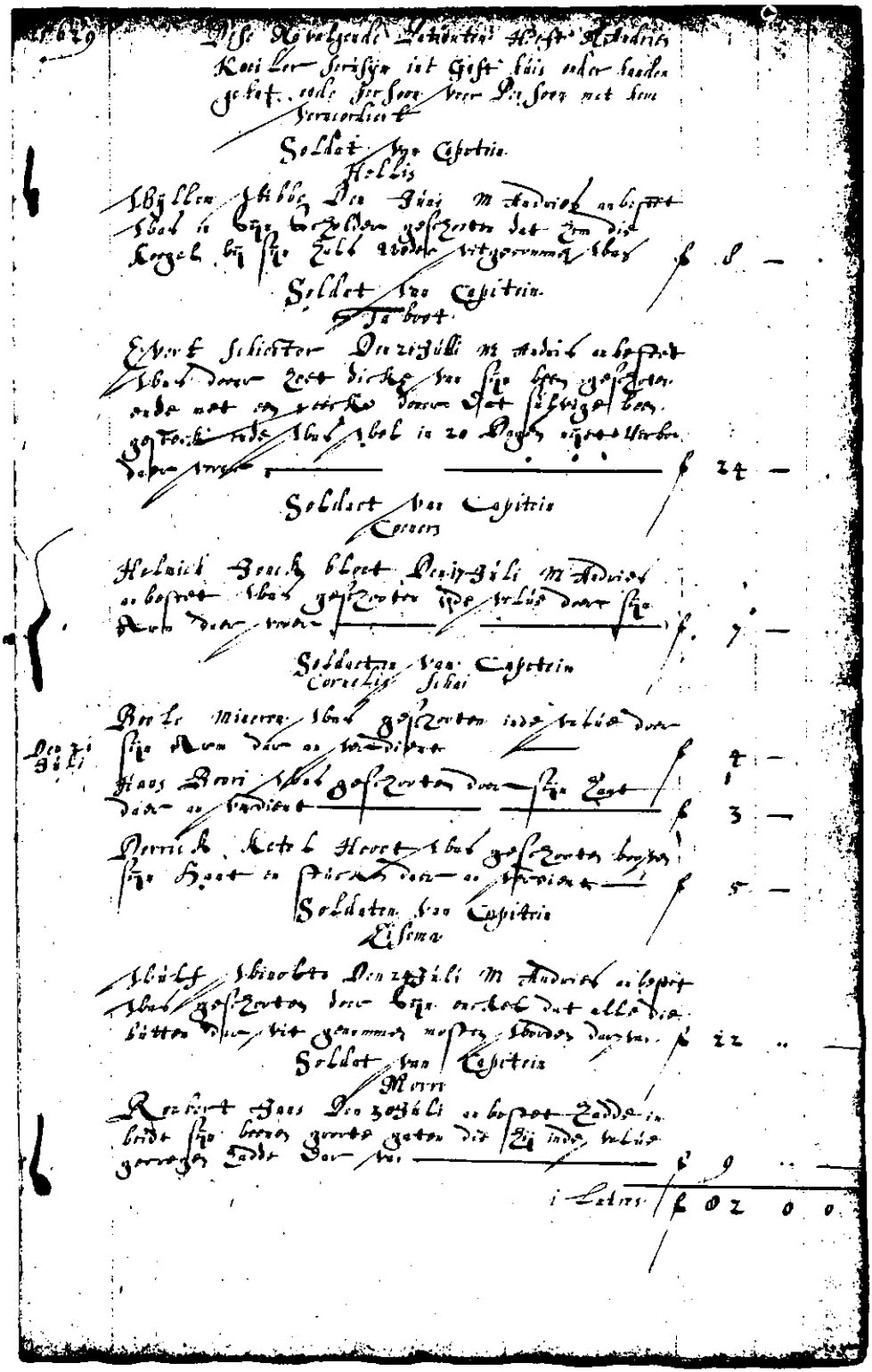
Al deze pogingen om het gasthuis een gezonde financiële basis te geven, helpen weinig. De laatste rekening loopt tot juni 1653; het soldatengasthuis wordt opgeheven en gecombineerd met het Oude Manhuis.

Het personeel en het provisorschap
De verzorging en verpleging is opgedragen aan de moer (= binnenmoeder) en de dienstmaagd. Het jaarloon bedraagt voor de moer 30 gulden in 1642, 31 gulden in 1647 en 31 gulden en 4 stuivers in 1649. De dienstmaagd verdient in 1642 18 gulden, in 1647 11 gulden, in 1649 13 gulden en 4 stuivers, terwijl het in 1652 wordt verhoogd tot 14 guldens.
Op kerstavond worden voor offergeld aan de moer en de maagd respectievelijk 30 en 18 stuivers verstrekt, voor kermisgeld ontvangt de maagd in 1642 12 stuivers, terwijl sinds 1652 aan de maagd boven het jaarloon een meepennink van 18 stuivers wordt gegeven. Voor het inkopen van groenten en fruit krijgt de moer het marktgeld. Het bedrag varieert nogal. Bij ziekte worden zij eveneens in het gasthuis verzorgd en verplaagd. Sommigen sterven er, zoals Anne de Moer (in 1625) en de (ordinaris) maagden Grete Harms (1625) en Anne Heins. Tijdens hun ziekte worden anderen aangenomen.

Het beheer over het gasthuis is opgedragen aan twee provisoren. Zij regelen de financiën, kopen groenten, fruit en slachtbeesten, betalen het personeel en schuldeisers en innen de huishuren en verplegingskosten. Voor financieel beheer zijn zij verantwoording schuldig aan de Gedeputeerden voor de Geestelijke Goederen. Na het afhoren van de rekening in de maand februari volgt een bestuurswisseling en worden nieuwe provisoren benoemd. Blijkbaar was het de gewoonte om dat flink te vieren. In de rekening over het boekjaar 1651/52 is een post opgenomen, waarin de kosten van het eten, bier en wijn worden verantwoord. Hiervoor waren uitgenodigd de provisoren, hun gezinnen en enkele vrienden.
In andere rekeningen ontbreekt echter een dergelijke post, zodat onduidelijk blijft of het elk jaar geschiedt.

De verzorging en behandeling van zieke en gewonde soldaten of burgers
De kosten van verpleging en verzorging bedragen sinds 1621 4 stuivers per dag. Soms wordt 5 stuivers betaald. Is een soldaat eenmaal in het gasthuis opgenomen, dan ontvangt hij geregeld bezoek van de barbier of chirurgijn. Bijlage 4 bevat een lijst van chirurgijns en apothekers, die medicijnen hebben geleverd.

Van de chirurgijns Johannes Castellanus en Andries Koeiler of Kuilart zijn rekeningen van door hen behandelde patiënten bewaard gebleven. Uit 1629 dateert een rekening, waarop door Andries Koeiler is aangegeven de aard van de verwonding, de naam van de soldaat en de compagnie waartoe die soldaat behoorde. Voor het merendeel worden de soldaten, die betrokken waren geweest bij gevechten voor Hattem, bij de Vecht en voor Den Bosch en Wesel, behandeld voor schotwonden, sommige voor gebroken of verbrijzelde ledematen, terwijl anderen bedekt zijn met grote zweren en brandwonden. De kosten van behandeling variëren van 2 tot 30 gulden; in totaal ontvangt Andries Koeiler voor de behandeling van 40 soldaten 362 gulden.

Rekening van het soldatengasthuis over 1629 (GAZ. inv.nr. IA008)

Aan een genezen soldaat wordt bij z'n vertrek een teerpenning gegeven; soms worden schoenen of broeken verstrekt en in enkele gevallen worden de vracht/reiskosten voor vervoer naar de compagnie betaald.
Moet een overleden soldaat worden begraven, dan betaald het gasthuis voor de doodskist (in 1623 2 gulden en 10 stuivers), voor het graven en dragen (in 1621 1 gulden en 10 stuivers), voor het bidden (6 stuivers) en voor de doodskleren (in 1623 8 gulden en 8 stuivers). Daarnaast heeft zich de gewoonte ontwikkeld, dat de buren van het gasthuis voor het dragen van de doden naar het kerkhof op St. Jansdag (23 juli) en in de kersttijd een halve tonne Haarlemmerbier mochten verteren. Tevens ontvangen de mannen tabak en de vrouwen krakelingen of pletsiens (= koekjes).
Soldaten, die niet in het gasthuis kunnen worden verpleegd, worden uitbesteed. Zo wordt in februari 1637 de met pokken besmette soldaat Augustinus Antonisz ondergebracht bij Loep Aeleijt de Bewaerster. Met Aeleijt wordt afgesproken, dat zij daarvoor een weekgeld van 10 stuivers (in augustus 1637 verhoogd tot 15 stuivers) zal ontvangen. Kan ze hem niet genezen, dan zal ze voor de zalf en alle moeite 6 carolus guldens krijgen; bij volledige genezing heeft ze recht op 30 carolus guldens. Aeleijt verzorgt hem tot 2 februari 1640; het is niet bekend of Augustinus Anthonisz is vertrokken, dan wel overleden.

Op last van de Gedeputeerden van de Geestelijke Goederen of de leden van de Magistraat kunnen ook burgers, afgedankte soldaten of krankzinnigen (Lisebeth Engels (1626) en Dorethea (1631)) in het gasthuis worden verpleegd. Behoeftige, zieke vrouwen, zoals Trijne Jansen, Knollen Griete en Block Trijne, mochten met toestemming van de Gedeputeerden ook worden verzorgd. Meestal komen zij in de kost bij Loep Aeleijt de Bewaerster of de vrouw van Jan Philips. Zij worden 'slaapvrouwen' genoemd en ontvangen voor het huisvesten, wassen en verschonen een vergoeding van 4 tot 6 stuivers per week.

Tot besluit
We hebben gezien dat genealogische onderzoekers die stuiten op doorgaans moeizaam te traceren militaire voorouders, enige informatie over hen kunnen vinden in een bron als de rekeningen van het soldatengasthuis. Tevens treffen zij dan gegevens aan over het reilen en zeilen van deze institutie waar een deel van de soldaten voor kortere of langere tijd verbleef. Het betreft vaak fragmentarische informatie, maar bij dit soort vooruderonderzoek kunnen alle beetjes helpen.

Bijlage 1

Statistisch overzicht van aantallen verpleegde of gestorven soldaten en andere personen/burgers.

jaar	*aantal verpleegden*	*aantal gestorven*
1621/1625	*125*	*21*
1623/1624	*99*	*26*
1624/1625	*40*	*7*
1625/1626	*108*	*33*
1627	*25*	*7*
1628	*28*	*5*
1629/1630	*201*	*26*
1630	*9*	*4*
1631/1632	*18*	*2*
1632/1633	*23*	*8*
1633	*4*	*1*
1635/1636	*77*	*12*
1636/1637	*16*	*1*
1637/1638	*4*	*0*
1638/1639	*19*	*1*
1639/1640	*12*	*2*
1640/1641	*9*	*0*
1641/1642	*17*	*2*
1644/1645	*9*	*4*
1646/1647	*9*	*2*
totalen	*852*	*164*

Bijlage 2

Ontvangsten en uitgaven ten behoeve van het Soldatengasthuis.
(De bedragen zijn aangegeven in guldens, stuivers en penningen.)

jaren	*ontvangst*	*uitgave*	*tekort*
1653/1654	81-16-0	223-14-14	141-26-14
1652/1653	270-13-0	668- 8-13	397-23-12
1651/1652	97-10-0	941-23- 8	844-13- 8
1650/1651	326-15-4	739- 3- 4	412-16- 0
1649/1650	393-23-8	840-19- 4	446-24- 6
1648/1649	334-20-0	552-11-12	217-19-12
1646/1647	278-23-0	596- 2- 4	317- 7- 4
1645/1646	283-21-0	660-27-10	377- 6-10
1644/1645	307-14-0	520-20- 8	213- 6- 8
1643/1644	284-18-0	500- 2- 8	215-12- 8
1641/1642	345- 4-0	628- 2- 2	282- 6- 2
1642/1643	272-12-0	560- 6-10	287-22-10
1640/1641	306-12-0	559-11- 2	252-27- 2
1639/1640	289-13-0	640-13-10	351-0-10
1638/1639	527-20-0	706- 7-12	178-15-12
1637/1638	352-16-0	555-21-12	203- 5-12
1636/1637	334-12-0	660- 0-12	325-16- 2
1635/1636	340- 7-0	1035- 2- 0	664-23- 0
1634/1635	134-27-0	398- 0- 4	263- 1-12
1633/1634	101-16-0	412-17- 8	311- 1- 8
1632/1633	356-20-0	756-12- 8	399-20- 0
1631/1632	327- 0-0	604-23- 0	277-23- 0
1630/1631	346-22-0	497-22- 2	151- 0- 2
1629/1630	638-14-0	1942-24- 0	1304-10- 0
1628/1629	503-20-0	594- 5-12	90-13-12
1627/1628	356- 5-0	753- 3- 8	396-18- 8
1626/1627	344-20-0	711-13-12	366-21-12
1625/1626	1244-25-0	1621-27-13	377- 2-13
1624/1625	392- 5-0	991-11- 8	599- 6- 8
1623/1624	789-23-0	1655-21- 0	865-26- 0
1622/1623	809-15-0	1367-21- 0	558- 6- 0
1621/1622	224- 0-0	873- 8- 4	649- 8- 4

De ontvangsten bestaan uit bijdragen van de Gedeputeerden voor de Geestelijke goederen, alsmede bijdragen in de kosten van diverse kapiteinen.

De uitgaven betreffen de kosten van verpleging, verzorging en ter aardebestelling van de soldaten, alsmede voor inrichting en onderhoud van het gasthuis.

Bijlage 3

Provisoren van het Soldatengasthuis.

	periode		
Berent Reiners	*1621-1636*	*Caspar van Oelen*	*1638-1649*
Johan Louwerman	*1621/1622*	*Cornelis Goris Verhoef*	*1648-1652*
Diesmer Egbers	*1625-1637*	*Johan Warners*	*1649-1653*
Albert Woltersen Assinck	*1635-1647*	*Tobias Jansen*	*1653/1654*

Bijlage 4

Lijst van barbiers en chirurgijns die voor het gasthuis hebben gewerkt.

	periode
mr. Johannes Castellanus	*1621*
mr. Geurt Gosdey	*1622*
mr. Andries Kollert/Kuilart	*1623-1635*
dr. Hendrik van Gessel	*1626/1627*
mr. Lubbert van Marckel	*1627/1628*
mr. Israel Swave	*1637-1647*
mr. Konrat Lubberdinck	*1639*
mr. Henrick Adams	*1649-1651*
mr. Seine Meiling	*1652-1654*

Lijst van apothekers die medicijnen aan het gasthuis hebben geleverd.

	periode
Henderick Rouse	*1628*
Jacob Thomassen	*1637/1638*
Sergius Brumanus of Brummannus	*1639-1641, 1649-1651*
Gerhard van Dueren	*1642-1647, 1652-1654*

Bijlage 5

Personeel van het soldatengasthuis

***De moer** (wijse moer/moeder)*

naam	**periode**	**gestorven**
Anne	*1624/1625*	*23 juli 1625*
Reingien	*1625-1627*	
Lijsbeth	*1628-1637*	
Wibbechjen	*1649-1653*	
Merritjen Kraenen	*1649*	
Lubbegien	*1654*	

De (ordinaris) maagden

naam	**periode**	**gestorven**
Tonnis(ken)	*1622/1623*	
Dernte	*1623-1626*	
Grete Harms	*1624-1625*	*29 sept. 1625*
Anne Heins		*20 okt. 1625*
Anne	*1628/1629*	
Anna Harms	*1629/1630*	
Feye	*1630/1631*	
Jannegien	*1631/1633*	
Swane	*1632-1640*	
Mechtelt	*1640-1642*	
Teune	*1649*	
Swane	*1649-1653*	

Noten:

1) Naast de gebruikelijke gegevens uit doop-, trouw-, lidmaat- en begraafboeken kunnen ook andere archiefbescheiden een licht werpen op het soldatenleven:
   a. lotings- en militieregisters, alsmede staten van oorlog en monsterrollen
   b. bescheiden van krijgsraden en rechtbanken in geval van processen, erfuitingen of verkoop c.q. aankoop van goederen
   c. bescheiden betreffende fortificatiewerken, zowel ten aanzien van de bouw als het door de Raad van State uitgeoefende toezicht daarop
   d. bescheiden betreffende soldij of andere financiële zaken, veelal in huis- of familiearchieven

   Als belangrijke publicaties kunnen worden genoemd:
   a. de verzamelde werken van H. Ringoir (Bijdragen van de Sectie Militaire Gechiedenis nrs. 1-10)
   b. R. van Drie (red.), **Genealogie, van stamboom tot familiegeschiedenis** (Stichting Teleac en Centraal Bureau voor Genealogie), 1988, p. 90-97.
   c. J.P.C.M. van Hooff, 'Enkele richtlijnen voor het verrichten van genealogisch onderzoek naar militairen, behoord hebbende tot de Nederlandse troepen te land', in: **Gens Nostra** 39 (1984) p. 249-263.
2) Gemeente-archief Zwolle (GAZ), Instellingsarchieven 008 (IA 008), omvang 1 archiefdoos
3) GAZ. inv. nr. AAZ01-05785 rekwest nr. 50
4) GAZ. inv. nr. AAZ01-00901 rekwest nr. 228
5) GAZ. inv. nr. AAZ01-03877
6) GAZ. inv. nr. AAZ01-00901 rekwest nr. 203
7) GAZ. inv. nr. AAZ01-00066 d.d. 13 december 1665, p. 13
8) GAZ. inv. nr. IA004 oud. nr. 906
9) GAZ. inv. nr. IA009 ongenummerd
10) GAZ. inv. nr. IA009 oud. nr. 908
11) GAZ. inv. nr. AAZ01-00071 d.d. 18 juli 1700. p. 293
12) De gegevens voorkomend in dit artikel zijn ontleend aan de rekeningen van het soldatengasthuis annex Oude Manhuis over de jaren 1621-1665 (45 katernen)

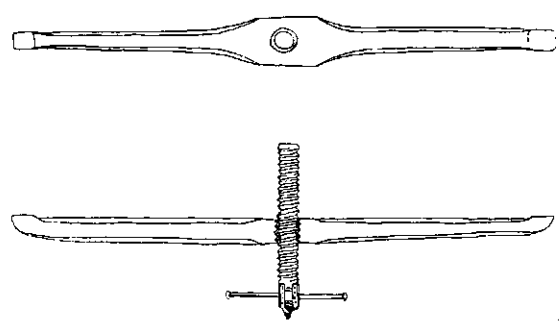
Hooibergen rond Zwolle

A. Goutbeek

Eeuwenlang hebben hooibergen het landschapsbeeld rond Zwolle bepaald. De laatste jaren verdwijnen deze bouwwerken – stuk voor stuk staaltjes van technisch vernuft – echter in snel tempo.

Kijkend naar het landschap van het Overijsselse Vechtdal gaan je gedachten als vanzelf uit naar het vroegere landschapsbeeld. De rivier werd links en rechts omzoomd met lage groene oevers. Daaraan grenzend lag een gordel van riverduinen. Half verscholen in het geboomte, op en tegen die hoge gordel woonden de boeren. Zij lieten hun vee grazen op de groene oevers en verbouwden op de hogere gronden koren.
Voor de jaartelling was de Vecht een kronkelende rivier met veel groen, zaadakkers en lage rieten en strooien daken en daarbij enkele vierkante 'pyramides' van stro en twijgen, de korenspiekers, om het koren te bewaren; een vertrouwd en oeroud landschapsbeeld.
Een dergelijk beeld kunnen we ook nu nog waarnemen, al zijn de rieten daken wat forser en worden ze nu ondersteund door stenen muren in plaats van een vlechtwerk-wand. De kleine korenspiekers hebben bovendien het veld moeten ruimen voor grotere 'pyramides': de hooibergen. Vooral echter de laatste tien jaar zijn deze landschapselementen verdwenen door de komst van de ligboxenstallen en door de teelt van mais.

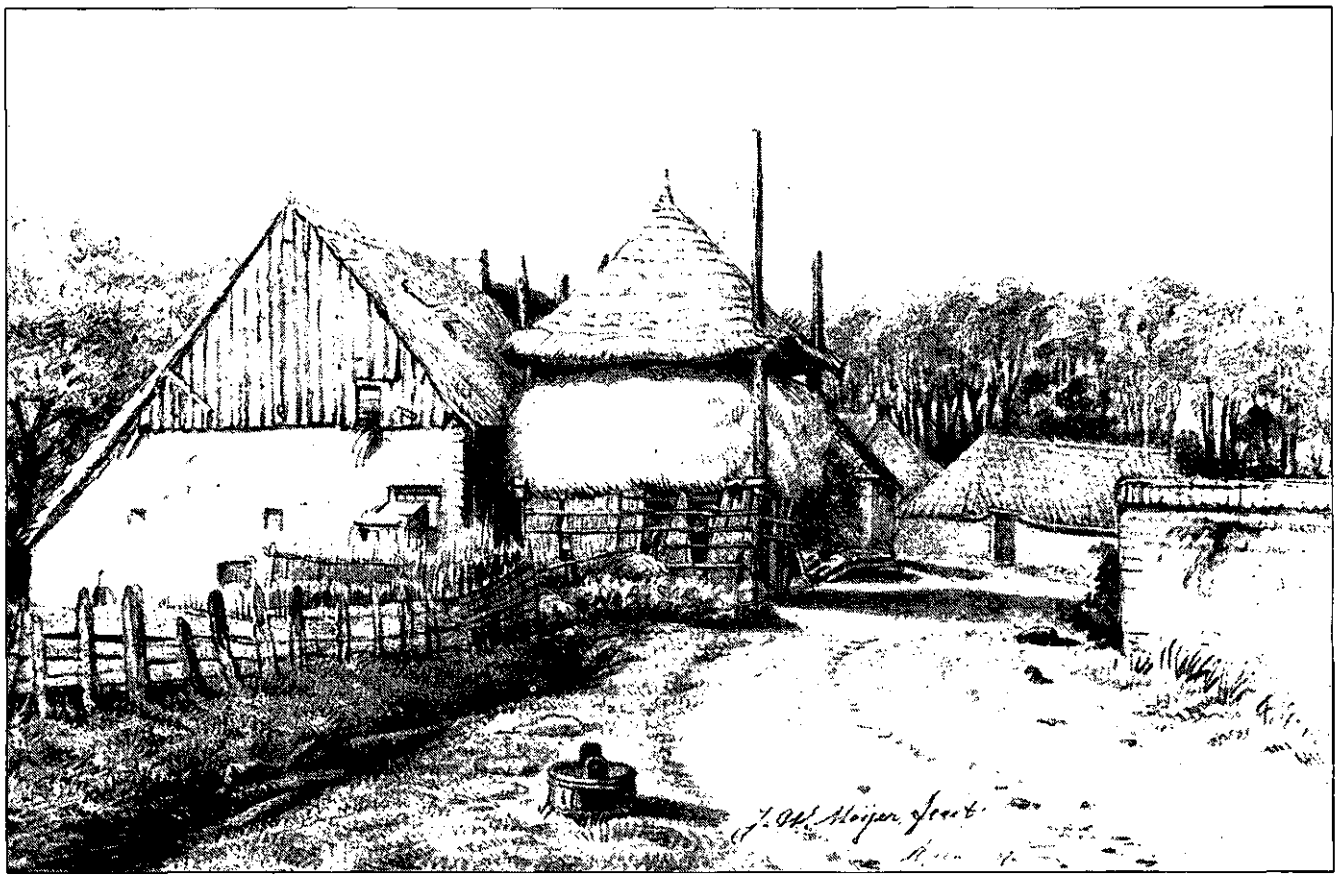
Beelden van hooibergen kunnen we vanaf de vroege middeleeuwen zien. Door nauwkeurig waar te nemen, te tekenen, te fotograferen, schilderijen te bezien, door de archieven in te duiken en te praten met boeren, kunnen we meer zicht krijgen op de geschiedenis en het belang van de hooibergen. Dan begint de hooiberg te leven. Je ziet het vernuft van de boer uit de middeleeuwen erin weerspiegeld. De boer moest immers zijn 'werkkapitaal', het hooi, verpakken voor de winter op een manier die niets mocht kosten, dus met materiaal dat hijzelf voorhanden had zoals eikebomen, dunne stammetjes, eiketwijgen, wilgetenen en stro of riet. Oorspronkelijk werden er helemaal geen spijkers, ijzeren stroppen of draad gebruikt bij de bouw van een hooiberg. Verder moest de constructie functioneel zijn, in alle seizoenen en weersomstandigheden moest de kap zonder veel inspanning op en neer kunnen. Hij moest flexibel zijn tot in elke hoek. Kortom, de hooiberg is een instrument dat door armoede, vernuft en leven met de natuur ontstaan is.
Ook de werktuigen die in en om de hooiberg gebruikt worden, zijn unieke stukjes vernuft. Zo werd een bergwaag gebruikt om de kap op en neer te laten. Een bergwaag is een twee meter lange eikehouten balk met in het midden een gat met een schroefdraad. (fig. 1) Dit apparaat werd

afb. 1. Bergwaag. schaal 1:10. Tekening A. Goutbeek

onder de hoek van het dak geplaatst binnen de roede. (Een roede is een verticale paal waarlangs het dak op en neer schuift.) In het gat van de waag bracht men een houten schroef aan. Hiermee kon men het dak telkens 30 cm. omhoog brengen.

Er bestaan één-, twee-, vier-, vijf, en zesroedige hooibergen. Hoeveel en welke typen hooibergen er bij een boerennederzetting werden gebouwd, werd onder andere bepaald door de grootte van de boerderij. Daarnaast was de verhouding tussen weidegrond en landbouwgrond bepalend. In de omgeving van Zwolle kwamen al deze typen voor. De keuters, arbeiders en tuinders die maar een paar geiten bezaten, hadden meestal een kleine tweeroedige hooiberg. De grotere boeren hadden daarentegen meerdere vier-, vijf-, of zesroedige hooibergen. De meeste van deze hooibergen zijn nu echter verdwenen. Hier en daar staat nog wel een berg, waarvan de kap met kabels opgedraaid wordt en de roeden buiten de berg staan, de zogenaamde industriële hooibergen. Wel zijn er nog échte hooibergen te zien langs de dijk van Zwolle naar Hasselt. Deze staan dan met de daarbij behorende kleine boerderijtjes tegen de dijk gedrukt. In de daken van sommige van die hooibergen zit een luik, zodat het hooi vanaf de wagen op de dijk, in de berg gegooid kon worden. Bij Zalné stond in 1982 nog een prachtige steltenberg. Dat is een berg met een zoldertje, waaronder men wagens of gereedschap kon bergen of jong vee kon houden.
Verder zijn de hooibergen nog te zien in Salland, op de Noord-Veluwe en in de Achterhoek, een snel opdrogende druppel van het eens zo grote hooiberggebied, dat zich uitstrekte van Zweden en Denemar-

afb. 2. Hooibergen bij Assendorp. Tekening van J.W. Meyer (ca. 1900). (foto: Provinciaal Overijssels Museum)

ken via Groningen, Friesland, Drente, Holland, Zeeland en Brabant tot in Duitsland, Polen, Litauen, Lombardije en Hongarije.

In een oorkonde uit het jaar 1022 werd al over een hooiberg geschreven. En, omdat we ervan kunnen uitgaan dat de hooibergen al langer bestaan dan de geschreven berichten erover, kunnen we er voorzichtig vanuit gaan dat deze grote 'pyramides' al zo'n 1200 jaar het landschapsbeeld hebben bepaald. Dit beeld wisselde met de seizoenen. In de zomer werden ze steeds hoger en boller, zodat ze in het najaar, hoog opgetast, in geen verhouding stonden met de gebouwen die mens en dier moesten beschermen. In de winter werden ze weer steeds lager totdat ze in het voorjaar, bijna leeg, weer een geheel vormden met de boerderij.

Vaak zijn hooibergen door kunstenaars afgebeeld. De oudst bekende afbeelding dateert uit de vertiende eeuw. Ook latere, meer bekende schilders zoals Rembrandt, Ter Borch, Grasdorp en Avercamp waren doordrongen van het belang en de waarde van het weergeven van deze landschapselementen. Tekeningen gemaakt door G. Ter Borch jr. van hooibergen uit de omgeving van Zwolle, zijn onder andere bewaard gebleven in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam. 1) Fraai zijn ook de prenten van Grasdorp (ca. 1670), van J.W. Meyer (ca. 1890) en van Han Prins (1951). 2)

Door gesprekken met boeren – vooral de oudere boeren – kan je kennis maken met alle facetten van het leven in en om de hooiberg. Dan blijkt overduidelijk dat een hooiberg een middeleeuws bouwsel is, dat intelligentie weerspiegelt en ook een rol speelde in het maatschappelijke en sociale leven. We hoeven daarbij alleen maar te denken aan de talloze uren die kinderen er spelend in doorbrachten, of aan de duizenden dromen, gedroomd door de boer of knecht die er 's middags even zijn middagdutje in deed. En was het geen gastvrije plaats voor de zwervers in het verleden? In de oorlog was diezelfde hooiberg een ideale plaats voor het verbergen van mensen en materialen. Een laatste sociaal aspect wil ik hier weergeven met de woorden van een oude historicus: "D'r hebt zich hele volksstammen in voortgeplant".

Noten:

1. Alison McNeiling Kettering, **Drawings from the Ter Borch Studio Estate in the Rijksmuseum.** (Den Haag, 1988)
2. Deze, en meer afbeeldingen zijn te vinden in: Ab Goutbeek en Everhard Jans, **Hooibergen in Oost-Nederland.** (Kampen, 1988)

Mededelingen Agenda Personalia

Deeltijdopleiding Geschiedenis

Met ingang van 1 augustus 1990 start de sector Hoger Pedagogisch Onderwijs van de Christelijke Hogeschool Windesheim te Zwolle de deeltijdopleiding Geschiedenis.
Na het eerste propedeutische jaar kiest men óf voor de lerarenopleiding (2e graads), óf voor de Vrije Studierichting Cultuurgeschiedenis/Educatie.
Op donderdagavond 30 augustus vindt om 19.30u. op de Campus een informatie-avond plaats. Indien men nadere informatie wenst kan een folder aangevraagd worden (onder vermelding van: deeltijdopleiding Geschiedenis) bij:
Christelijke Hogeschool Windesheim,
Sector HPO,
Antwoordnummer 2145,
8000 VB Zwolle.
(Een postzegel plakken is niet nodig.)

Tentoonstellingen in het Provinciaal Overijssels Museum:

6 juni t/m 22 juli:
200 Jaar Zwolse Courant.
10 t/m 18 augustus:
Kermistentoonstelling 'de Beer is los' (dieren op de kermis). Tijdens de tentoonstelling diverse activiteiten in de tuin van het museum.
7 september t/m 28 oktober:
'Scheurbuik en Scheepsbeschuit', Nederlandse ontdekkingsreizen tussen 1550 en 1650 (Educatief project).

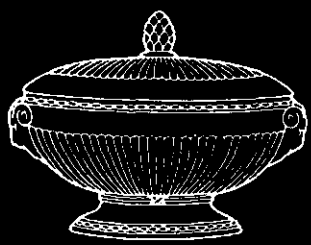
('de Beer is los')

Dr W. van den Broeke
Willem van den Broeke (Middelburg 1941) studeerde economie en economische geschiedenis aan de Nederlandsche Economische Hogeschool te Rotterdam. Sinds 1966 is hij als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de vakgroep geschiedenis (afd. Geschiedenis van de maatschappelijke verhoudingen) van de Rijksuniversiteit Utrecht (sinds 1988 als universitair hoofddocent). In 1985 promoveerde hij aan de Erasmusuniversiteit op het proefschrift **Financiën en financiers van de Nederlandse spoorwegen 1837-1890**. Overige publicaties bewegen zich in de sfeer van de bedrijfsgeschiedenis (zie o.a. zijn bijdrage aan **Het Spoor; 150 jaar spoorwegen in Nederland**).

Wil Cornelissen (1928) was werkzaam in het onderwijs, laatstelijk als adjunct-directeur van de Ambelt te Zwolle. Na zijn pensionering houdt hij zich onder andere bezig met de locale geschiedenis. Daarbij heeft vooral de periode van de Tweede Wereldoorlog zijn belangstelling.

A. Goutbeek (1936) is bloemist te Dalfsen. Hij heeft belangstelling voor, en publiceert over geologie, flora, fauna, archeologie en over de geschiedenis van de Overijsselse Vechtstreek.

J.J. Seekles (1956) was aanvankelijk onderwijzer. In 1979 werd hij archivaris en momenteel is hij als archiefinspecteur verbonden aan het gemeente-archief te Zwolle.

Wedgwood serviezen

tamse-wiertz

Sassenstraat 11-13 - Oude Vismarkt 12-14 - Zwolle
Telefoon 038-216359

met ♡ voor het goede boek

Voor al uw (studie)boeken

boekhandel goedhart

Assendorperstraat 67, 8012 DG Zwolle
tel. 038 - 219802, b.g.g. 210090
maandags gesloten

BOOTDIENST

Maastricht, Roermond, Venlo, Nijmegen, Arnhem, Zutfen, Deventer, Zwolle, v.v.

HERVAT

Aanbrengkantoren:
Maastricht: Maaskade bij silo.
Roermond: Roerkade 13.
Venlo: Maaskade 29.
Nijmegen: Waalkade (Ver. Nijm. Stoomboot Mij.).
Arnhem: Rijnkade (Kooy en Co.).
Zutphen: Tuinstraat 1.
Deventer: Nieuwe Haven.
Zwolle: Thorbeckegracht tegenover no. 81.

Aanbeveland.

JANSSENBOOTEN
(1655)

Wie kan ons inlichtingen verstrekken over

Gerrit Jan v. Vilsteren

wonende Assendorperstraat 210, Zwolle. Eerst concentratiekamp Schwerin achter Hamburg. Verm. laatstelijk in ziekenhuis Belle, Duitsland. Brieven Assendorperstraat 210 of Evertsenstraat 22 Zwolle.

Wie kan inlichtingen geven over

Luit Smid

geb. 1906. Als politiek gevangene uit kamp Amersfoort verm. 10 Oct. 1944 naar Duitsland gevoerd. Sindsdien niets meer vernomen. Adres Zonnebloemstraat 10 of Derk Buismanstraat 20, Zwolle.

IS UW SCHRIJFMACHINE!
Neem een onderhoudsabonnement bij:

KANTOORMACHINEHANDEL VAN BUREN & KUIPERS
WALSTRAAT 10 ZWOLLE TEL. 3077

'n Geregeld vakkundig onderhoud.

Ze komen spoedig weer

Wij zijn klaar!

en garanderen U een spoedige en vakkundige bediening!

H. MENTINK-HERTOG M.H
LUTTEKESTRAAT 50
ZWOLLE

Wij kopen

Radiotoestellen - Platenspelers - Koffergramofoons Gramofoonplaten e.a. enz. tegen contante betaling. Door het gehele land te ontbieden.

Radio Wibu
Luttekestraat 30 - Zwolle
Afdeling Radio Reparaties worden weer aangenomen

Wie ruilt

moderne kinderwagen, voor goede jongensfiets met luchtbanden of electrische wasschmachine, 125 volt. Brieven onder no. 345.
(760)

Wie ruilt mijn z.g.a.n. h.costuum, v.o., voor wandelwagentje, v.o. Zuiderzeestr. S 28 I, Wezep.

WIJ REPAREREN VERANDEREN EN KEREN

uw tricot onder- en bovenkleding. Inlevering bij Uw winkelier. **Met ca. drie weken terug.**
TWENTSE TRICOTAGEFABRIEK, ALMELO (1624)

BON R 13

Levert Uw bon in bij . . . .

KUIPER'S Sigarenhandel

t.o. het Stadhuis

Momenteel leveren wij U het beste wat er op rookgebied te krijgen is. U kunt er van verzekerd zijn, dat wij ons best doen, zo spoedig mogelijk weer de bekende **kwaliteitssigaren** o.a. **White-Ash** en **Eigen merken** te leveren.

VACANTIE?

Dan naar het v. VOORST BAD

Heerlijk Zonnen en Zwemmen!

Hotel v. Gijtenbeek vraagt
KEUKENMEISJE
Flink loon en goede kost.

Wie van de uit

Duitsland teruggekeerden

is in aanraking geweest met één of meer der volgende personen?

Willem Buitenhuis, 37 j.
Willem v. d. Bosch, 37 j.
Johannes v. Someselaar, 27 j.
Hendrik Haverkamp, 39 j.
Hendrik Haverlach, 34 j.
Gerrit (Gert) de Jong, 22 j.
Henry (Hannie) v. d. Kamp 23 j.
Jacob Klok, 33 j.
Marten Klok, 49 j.
Aalt v. Koot, 18 j.
Jan G. v. Ommen, 29 j.
Aart v. Someren, 45 j.
Johannes Veenhuizen, 37 j.
Willem (Wim) Veldhuizen, 29 j.
Jan v. Zoeren, 30 j.

Dezen, in **Nijkerk** woonachtig, zijn 1 Oct. '44 met de **Puttenaren weggevoerd n. h. concentratiekamp Neuengammen** b. Hamburg. Wie verlost de families uit hun pijnlijke onzekerheid? Voor de kleinste inlichting zijn ze dankbaar. Brieven aan A. v. d. Kamp, Singel 24, Nijkerk. Onkosten worden vergoed.

ATOOM-splitsing

van vreedzame aard.
Eén druppel echte **FRANSE PARFUM** verspreid zich in duizenden atomen gedurende vele uren in uw omgeving. Zo'n parfum vindt U bij
(1469)

TAMSE

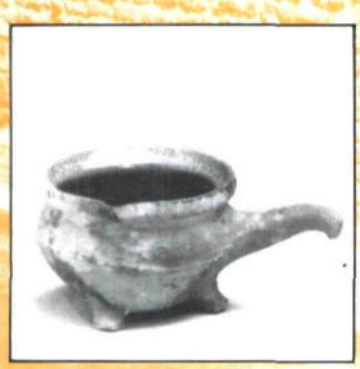
. . . en nu nog ons kopje
ECHTE
koffie en thee van

NIEMEIJER

Zwols Historisch Tijdschrift

7e jaargang
1990, nr. 3
f 9,50

uitgave van de Zwolse Historische Vereniging

Het Zwols Celehuisje, de bewoners en hun afval, 1550-1650

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt vier maal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift:
Redactie-leden: J.H. Drentje, J. Gelderman, H. Halbertsma, J. ten Hove, W.A. Huijsmans, I. Wormgoor, A. van der Wurff.
Adviseurs: N. Lettinck, H.C.J. Wullink.

Redactie-adres:
Westerstraat 17, 8011 CD Zwolle.

Typewerk en vormgeving:
Marinus Prins (bNO).
druk: drukkerij Werktuig.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging:
voorzitter:
J. Hagedoorn,
Tyassenbelt 28, 8014 NW Zwolle.

secretaris:
E. Tijssen,
Tichelmeesterlaan 37, 8014 LA Zwolle.

penningmeester:
Henk Brassien,
Brederostraat 76, 8023 AV Zwolle.

leden:
P.J. Berends, I. Wormgoor, R. Salet,
R.T. Oost.

Secretariaat/ledenadministratie:
Postbus 1448, 8001 BK Zwolle.
(telefoon: 038 - 539 625)

Financiën:
girorekening Postbank: 5570775,
t.n.v. Zwolse Historische Vereniging.

Tarieven lidmaatschap:
jeugdleden, studenten, 65+ .. ƒ 25,00/jaar
leden tussen 21 en 65 jaar .... ƒ 35,00/jaar
huisleden ..... ƒ 7,50/jaar

Redactioneel

Afval is in onze tijd een vaak giftig probleem. Gelukkig is afval uit het verleden soms bewaard gebleven, zodat de bestudering ervan onze kennis van het dagelijks leven kan verrijken. Dit blijkt uit het artikel van H. Clevis en P. Kleij over het afval dat in 1973 in de kelder van het Zwolse Celehuisje gevonden is. Het aardewerk dat in de kelder van het Celehuisje werd aangetroffen, is gebruikt door de arme alleenstaande vrouwen die daar tussen 1550 en 1650 gewoond hebben. Hun grapen, steelkommen, kannen, vetvangers, bakpannen en pispotten zijn in dit artikel nauwkeurig beschreven, waardoor het in de toekomst mogelijk is nieuwe vondsten met de Zwolse gegevens te vergelijken. Zo wordt althans in de archeologie het vergruisde geschiedbeeld voorzichtig weer gelijmd.
In het tweede artikel geeft Peter van 't Riet een heldere uiteenzetting van historische en bouwkundige aspecten van de Zwolse synagoge, waarvan de restauratie in september 1989 voltooid is. Hierdoor kon gelukkig iets van het in Zwolle vrijwel verdwenen joodse leven voor iedere Zwollenaar zichtbaar blijven. In de kleine synagoge kunnen nog diensten worden gehouden. De grote synagoge wordt voor culturele en educatieve doeleinden gebruikt. De inwoners van Zwolle kunnen niet alleen met het gebouw kennis maken, maar ook daadwerkelijk met de joodse godsdienst, taal en cultuur in aanraking komen door middel van de cursussen die de stichting Judaïca in de synagoge organiseert.

76 Het Zwols Celehuisje, de bewoners en hun afval, 1550-1650

H. Clevis en P. Kleij

94 De synagoge van Zwolle, een historisch monument met een aangepast gebruik

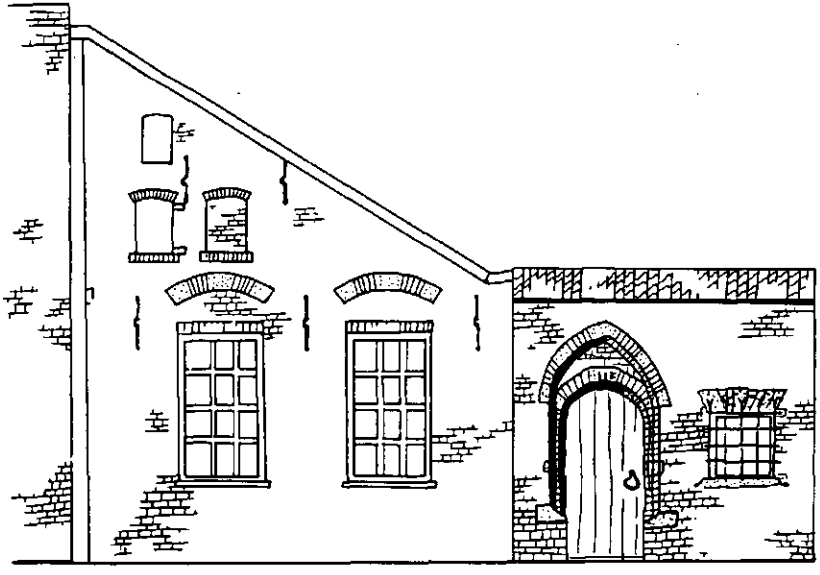
Peter van 't Riet

74 Colofon
74 Redaktioneel
75 Inhoudsopgave
103 Literatuur
105 Mededelingen
106 Agenda
106 Personalia

Het Zwols Celehuisje, de bewoners en hun afval, 1550-1650

H. Clevis
P. Kleij

Het materiaal uit de in 1973 leeggehaalde afvalkelder in het zogenaamde Celehuisje, is in 1989 onderzocht en beschreven. Het bleek grotendeels te bestaan uit aardewerk dat was weggegooid door arme vrouwen in de periode 1550-1650. Het meeste aardewerk was van een soort dat we "roodbakkend" noemen; dit is een goedkoop en locaal of regionaal vervaardigd product. Met de vondst uit deze kelder is één van de 'armste' vondstcomplexen van Nederland beschreven.

Op donderdag 18 januari 1973 werd tijdens restauratiewerkzaamheden in het pand Papenstraat 3 te Zwolle – beter bekend als 'het Celehuisje' (1) – een afgesloten kelder ontdekt. Na opening bleek dat deze kelder gevuld was met vele honderden scherven, wat muntjes, spelden, vingerhoeden en allerlei andere kleine voorwerpen uit de periode 1550-1650. Door tussenkomst van een werkgroep van de Vereniging Vrienden van de Stadskern kon alles op zaterdag 20 januari worden opgegraven. Dit gebeurde door enige leden van de werkgroep; een stadsarcheoloog had Zwolle in die dagen nog niet. In de daarop volgende maanden werd uit de schervenberg een groot aantal complete of bijna complete voorwerpen gereconstrueerd. De mooiste voorwerpen kwamen in een vitrine bij de trouwzaal van het stadhuis te staan; de rest

werd opgeslagen in het bodemdepot van het Provinciaal Overijssels Museum aan de Melkmarkt. Dit bleef zo tot in 1989, toen de inmiddels aangestelde stadsarcheoloog opdracht gaf tot het uitwerken, tekenen, inventariseren en publiceren van dit aardewerkcomplex. (2)

De bewoners van het Celehuisje

In 1416 werd het Celehuisje gekocht door de Lieve Vrouwenbroederschap. Zij gebruikten het als huisvesting voor hun priester Hendrick ter Lynde. Het was in 1518 nog steeds in handen van de Vrouwenbroederschap en werd bewoond door ene Nicolaes van Cleve, misschien ook een priester. Na deze datum veranderde de bestemming en ging het huisje dienen als huisvesting voor arme alleenstaande vrouwen. Wanneer het Celehuisje precies deze functie kreeg is niet bekend, in ieder geval werd het voor het eerst in 1568 als zodanig vermeld. Een jaar later, in 1569, werd zelfs het precieze aantal arme vrouwen genoemd, namelijk vijf. Tegen het einde van de zestiende eeuw nam de Gereformeerde Kerk het huisje over. De bestemming bleef hetzelfde: in 1600 woonden er nog steeds vijf arme vrouwen. (3) Tot in onze eeuw bleef het Celehuisje als arme-vrouwenhuisje in gebruik. Tot 1955 woonden er gratis drie vrouwen van de – inmiddels Nederlands Hervormde genoemde – kerk. (4)

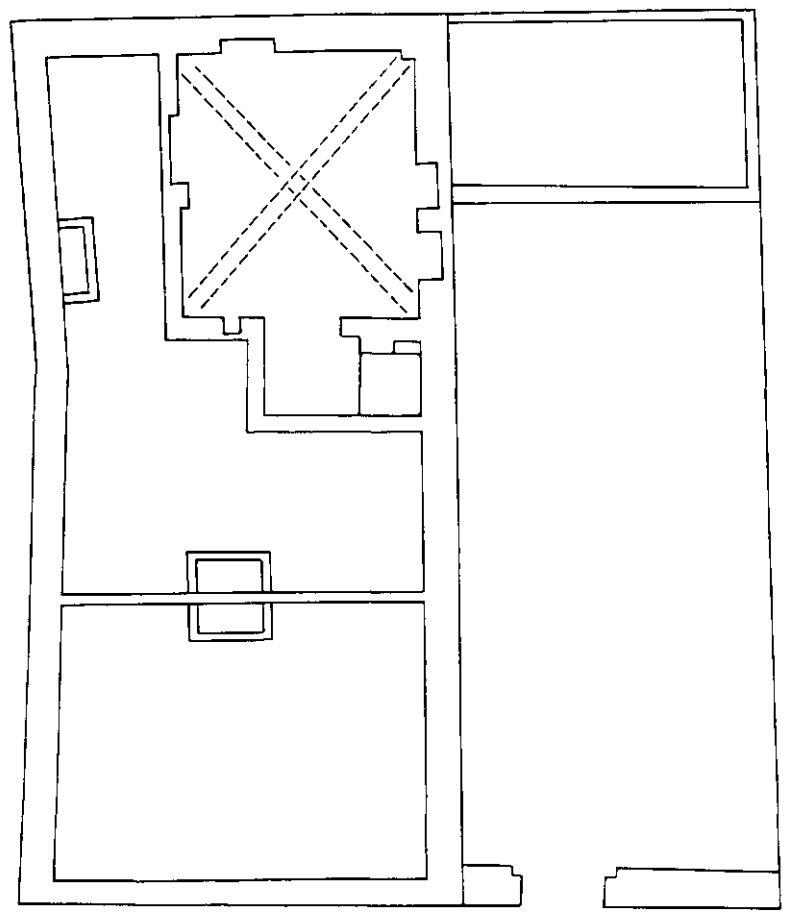
De kelder

De kelder, gelegen in de zuidwesthoek van het huis tegen de achtermuur aan, heeft een lengte van 3,66 m, een breedte van 3,11 m en een grootste hoogte (holte) van 1,90 m. Het plafond wordt gevormd door een gotisch kruisribgewelf. In de muren zitten nissen van verschillende grootte. Een klein nisje naast de ingang kan hebben gediend om een kaars of olielamp in te zetten wanneer een van de bewoners van het huis in de kelder bezig was. Dit zou dan betekenen dat de kelder in het begin als bergruimte heeft gefunctioneerd. Later veranderde de functie in die van afvalkelder. Aangezien in de buitenmuur ter plekke van de kelder geen openingen zitten, kan de kelder alleen vanuit het huis zelf bereikt worden. De voorwerpen kunnen dus alleen door de bewoners van het huis erin zijn gegooid.

De scherven kwamen waarschijnlijk tussen 1550 en 1650 in de kelder van het Celehuisje terecht. Er woonden toen ongeveer vijf arme alleenstaande vrouwen in dit huisje. Van buitenaf was de kelder niet bereikbaar. De in 1973 gevonden scherven vormen derhalve een deel van het huisraad van die alleenstaande vrouwen. Vrouwen die in de zestiende en zeventiende eeuw gratis huisjes van de kerk bewoonden, behoorden over het algemeen tot de armste lagen van de stedelijke bevolking. Alleen daklozen en zwervers stonden nog lager op de maatschappelijke ladder. De Celevondst kan hierdoor een unieke verzameling huisraad genoemd worden. Het geeft immers een beeld van een groep waar verhoudingsgewijs weinig over bekend is.

Het aardewerk

In eerdere publicaties is een groot aantal voorwerpen van aardewerk beschreven en naar typen ingedeeld. (5) Bij de behande-

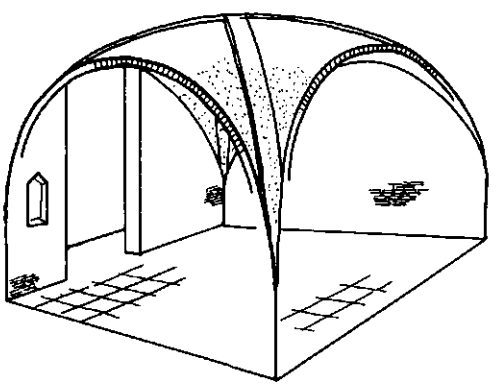

Vooraanzicht (links) en plattegrond (onder) van het Zwols Celehuisje en het poortje van Cele aan de Papenstraat.

ling van het materiaal uit de Celekelder passen wij dezelfde manier van beschrijven en indelen naar typen toe.
De naam van een type, bijvoorbeeld r-bak-5b, is opgebouwd uit drie gedeelten. Het eerste deel wijst op de materiaalsoort. In dit geval staat de 'r' voor 'roodbakkend', eventueel aangevuld met een tweede letter die op het productiecentrum wijst. Zo zitten er in het Celecomplex bijvoorbeeld importen van witbakkend aardewerk uit Keulen (wk) of uit het Wezergebied (we).
Het tweede gedeelte bestaat uit de eerste drie letters van de naam (functie) van het voorwerp. Bak wijst op bakpan. Het derde gedeelte tenslotte, geeft het typenummer aan, soms aangevuld met een letter die nadere informatie verstrekt over bodem (bij bakpannen bijvoorbeeld met of zonder pootjes), oren (bij grapen bijvoorbeeld één- of twee-orige grapen, of grapen met een kromme steel) of de mate van versiering (bij faïence of majolicaborden). Bij de toelichting op de catalogus kunt U dit terugvinden.

Het roodbakkend aardewerk

Wanneer we het aardewerk uit de Celekelder vergelijken met dat van Deventer en Kessel blijkt een aantal voorwerpen niet te passen in de typologie van deze publicaties. (6) Bij het roodbakkend aardewerk zijn enkele nieuwe typen te zien. Voor bakken en braden heeft men voorwerpen gebruikt die we nu omschrijven als bakpannen, steelpannen en steelkommen. In de familie der bakpannen zijn twee verschillende typen te onderscheiden, r-bak-2 (nr. 1) en r-bak-5b (nrs. 2 en 3). Kenmerkend is de rand die geprofileerd is en een kleine dekselgeul heeft. Van de ene pan is de steel massief rond (nr. 2), van de andere hol (nr. 3). Van de steelpannnen is er één type, (R-ste-4) met een hoge rechtopstaande wand en een naar buitenstekende dekselgeulrand (nrs. 26 en 27). De bodem is bol. Deze steelpannen worden ook wel kromsteerten genoemd, naar hun kromme steel. Het verschil tussen bakpan en steelpan is dat in de eerste waarschijnlijk vlees werd gebraden of pannekoeken werden gebakken, terwijl de steelpan geschikt was voor het maken van ragouts. Dat laatste kan men ook zeggen van de steelkommen, maar misschien werden daar ook wel papjes in verwarmd. De steelkom wordt getypeerd door zijn komvorm. Er zijn in het Celecomplex twee verschillende typen aan te wijzen: R-stk-5 (nr. 29) en R-stk-6 (nr. 30). Het eerste type heeft een lichte dekselgeulachtige rand en op de overgang van bodem naar opstaande wand een scherp uitstekende ribbel. Bij R-stk-6 is die overgang ook aanwezig, maar minder geprononceerd. De rand is rond.
In de keuken gebruikte men verder verschillende soorten grapen, de naam voor kookpotten op drie poten. Er zijn verscheidene typen teruggevonden, maar het voornaamste is toch wel R-gra-8 (nr. 8), een 16e eeuwse grape. In het Celecomplex zit een variant. Deze heeft op de grootste diameter een duidelijk geprononceerde ribbel en tussen dit punt en de rand een tweede (R-gra-8b var 4) (nrs. 9 en 10). Enkele grapen hebben in plaats van een oor een kromme steel, R-gra-15c en R-gra-18c (nrs. 11 en 12). De laatste heeft een duidelijke knik op de grootste buikomvang, maar is geheel zonder draairibbels uitgevoerd.
Tot het keukengoed behoren ook drie verschillende nieuwe typen kannen. Als eerste r-kan-6 (nr. 13), gekenmerkt door de zogenaamde 'hoog opgehaalde broek'. Dat wil zeggen dat de grootste bolling van de kan vrij hoog zit en dat net boven de bolling een duidelijke sierlijn is aangebracht, wat het effect geeft van een hoog opgehaalde broek met de riem vlak boven de dikke buik. De rand heeft een dekselgeul. R-kan-7 (nr. 14) heeft ook een dekselgeul en wordt verder gekenmerkt door een hoekig profiel.De sierlijke vorm van r-kan-8a (nr. 15) wijkt sterk af van de vorige twee. Ook heeft deze kan geen dekselgeul; de rand staat onverdikt iets naar buiten.
Voor het afdekken van bijvoorbeeld grapen, heeft men eenvoudige knopdeksels

De kelder met kruisribgewelf.

gebruikt van het reeds bekende type R-dek-1.(7)
Borden, kopjes en papkommen of kleine kommen worden voornamelijk tot het tafelgerei gerekend. De borden r-bor-1 (nr. 4) en r-bor-6 (nr. 5) komen ook in dit complex voor samen met een nieuw type 'bord'. Dit is een zogenaamde voetschaal (R-bor-7) (nr. 6).(8) Normale borden hebben standlobben, een standring of standvlak als bodem maar dit type staat op een hoge voet. De voetschaal is gedompeld in een witte engobe (dunne kleipap) van slechte kwaliteit en vervolgens met behulp van koperkorrels groen geglazuurd. De buitenzijde heeft geen glazuur, waardoor de restanten van de witte engobe het voorwerp een lelijk uiterlijk geven.
Eén bord verdient extra aandacht (nr. 4). Het betreft een exemplaar van het bekende type r-bor-1, dat met slibkrastechniek is versierd. In het midden is een cirkel aangebracht waarin met geel slib een bloemmotief is uitgespaard. Bij nadere beschouwing blijkt dat de cirkel niet met de hand op de pottenbakkersdraai- schijf is gemaakt, zoals gewoonlijk, maar met behulp van een passer. Ook het bloemmotief is met behulp van dit apparaat tot stand gekomen. De overige versieringen van dit bord, waaronder enige halve circels, zijn gewoon uit de losse hand getrokken. Het gebruik van een passer bij de versiering van aardewerk borden komt vrij zelden voor en er wordt nog minder melding van gemaakt. Dit maakt dit bord tot een interresant exemplaar.
De kopjes behoren alle tot de typen R-kop-1 of R-kop-2 (nr. 18). Eén uitzonderlijk exemplaar van het type R-kop-2 heeft drie verticale oren (nr. 17). Handig om door te geven?
Alle papkommen zijn onder te brengen in twee nieuwe typen. R-pap-2 (nr. 20) heeft een horizontaal worstoor. Daar tegenover bevindt zich een kleine min of meer platte drielobbige greep, het zogenaamde 'loboor'. Tot nu toe is dit type alleen in Zwolle gevonden. Mogelijk hebben we hier te maken met een lokaal product. De drielobbige greep is waarschijnlijk afgekeken van de majolica of faïence papkommen. Afwijkend is alleen de kleine vorm. Wellicht ten overvloede zij gemeld dat het horizontale worstoor niet gediend heeft om een vinger door te steken (dat is nauwlijks mogelijk) maar om meer greep op het voorwerp te krijgen bij het uitlepelen van de inhoud. Ook kan het gediend hebben om de kom in de keuken op te hangen.
R-pap-3 (nr. 21) lijkt op het vorige type maar heeft een min of meer platte rand met dekselgeul. Ook zit aan dit type geen loboor.
Aan de kommen kan een nieuw, zeer eenvoudig gevormd, type worden toegevoegd en wel r- kom-9 (nr. 16). Half bolvormig op een gladde standring. Tot nu toe is dit type alleen in Zwolle en Kampen aangetroffen.
Twee categorieën voorwerpen resten nog: verlichting en sanitair. Voor verlichting gebruikten zij olielampen van het type r-oli-2 (nr. 19), waarvan enkele vrijwel gave exemplaren zijn teruggevonden.
Opvallend is het grote aantal pispotten. Er zijn vier verschillende typen aangetroffen. Van het uit Deventer bekende type R-pis-5 hebben we enkele exemplaren, maar ook een variant met een dekselgeulrand (r-pis-5 var 1) (nr. 22) en een afwijkend exemplaar met dekselgeul en een opgestoken bodem of ziel (r-pis-5 var 2) (nr. 23). Verder valt dit voorwerp op door zijn geringe grootte. Het is drie keer zo klein als een normale pispot. De inhoud komt overeen met die van een flinke theekop, maar gebruikssporen sluiten een functie als kinderspeelgoed echter uit.
Eén pispot is vrij uitzonderlijk en vormt een type op zich (r-pis-7) (nr. 24); het is een lomp model met opgestoken bodem of ziel en dekselgeul. Een compleet nieuw type wordt gevormd door een pispot (R-pis-8) (nr. 25) met opgestoken bodem en dekselgeul die niet alleen op de grootste doorsnede een duidelijk geprononceerde ribbel heeft, maar ook op de plek tussen grootste omvang en de onderzijde van de rand. In feite zijn het dezelfde sierlijnen als op grape type R-gra-8b var 4. Hebben we hier weer te maken met een lokaal of regionaal kenmerk ?

Witbakkend aardewerk

Tot de groep van het inheemse witbakkend aardewerk rekenen we de typen w-kan-10 (nr. 32) (gelijk aan R-kan-7), w-kop-2 (gelijk aan R-kop-2) met veelal inwendig een groene kleur door toevoeging van koperoxide aan het loodglazuur en w-pis-5 var 2 die van een gelijke vorm is als zijn roodbakken soortgenoten. Nieuw is w-gra-15c (nr. 31), een bolvormig graapje met dekselgeul. In feite is het een witte uitvoe-

ring van zijn gelijknamige roodbakken soortgenoot. (9) Tot de witbakken import rekenen we wk-kan-7, wk-ste-3 (nr. 34) en wk-ste-4 (nr. 33). Deze drie voorwerpen zijn van Keulse herkomst en behoren tot de zogenaamde Hafnerware (pottenbakkersgoed). (10)

Majolica

Het majolica bestaat uit slechts twee exemplaren, allebei borden behorende tot het nieuwe type m-bor-5 (nrs. 35 en 36), gekenmerkt door het strakke profiel dat zonder hoeken vanaf de standring naar de rand toeloopt in een flauwe, liggende s-vorm. Deze twee borden, die binnen het gehele complex als luxe stukken gezien kunnen worden, zijn misschien relicten uit betere tijden. Om een aantal redenen kan hun datering vóór 1620 geplaatst worden. Vanaf de introductie van porselein in het eerste decennium van de zeventiende eeuw door de openbare verkoop van de inhoud van twee Portugese 'kraken' (bepaald type schepen) begonnen de Hollandse majolica bakkers de Chinese afbeeldingen te imiteren op het majolicagoed. Bovendien gingen ze experimenteren met klei en tinglazuur om het concurrerende porselein zoveel mogelijk na te bootsen. Deze ontwikkeling vindt plaats vanaf ongeveer 1620.
De gevonden majolicaborden hebben nog een typisch Hollands polychroom decor en dateren daarom zeer waarschijnlijk van vóór 1620.

Steengoed

Er zijn minstens vier verschillende steengoed voorwerpen in de kelder gevonden, waarvan slechts twee tot een bepaald type te herleiden zijn.
Eén voorwerp behoort tot de familie der trechterbekers, maar welk lid het is kan niet gezegd worden (s1-tre-?). Het andere, een kan van het type (s2-kan-10) wordt besproken. (11)

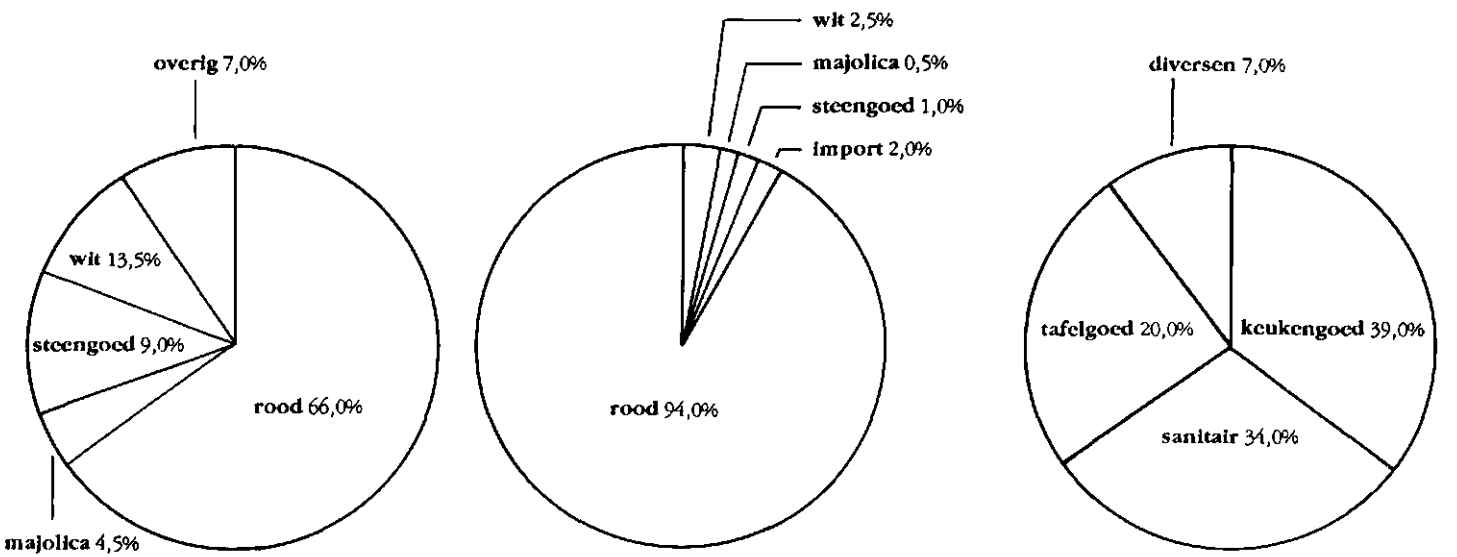
Importen

Een vijftal voorwerpen is afkomstig uit het Wesergebied. Volgens Hurst en van Beuningen is Weser aardewerk voornamelijk geëxporteerd tussen 1580 en 1630 met een piek tussen 1590 en 1620. (12) Waarschijnlijk is het aardewerk vanuit in het binnenland gelegen pottenbakkerijen over de Weser vervoerd naar Bremen, van waaruit het verder verhandeld werd. In tegenstelling tot de grote hoeveelheden via de Rijn geimporteerd steengoed hebben we hier dus zeer waarschijnlijk te maken met over zee aangevoerd aardewerk uit het Duitse gebied.
Het baksel varieert van wit tot zachtrood en is voorzien van een dunne sliblaag als basis voor de versiering. Deze bestaat bij de platte voorwerpen veelal uit concentrische circels in roodbruin of geel, afgewisseld met vlakken die gevuld zijn met slingerlijntjes of stippen in de kleuren geel, groen en roodbruin op een ondergrond van gele of roodbruine slib.
Er zijn vijf voorwerpen gevonden: twee borden, een klein kannetje, een drinkbekertje en een kop. De twee borden behoren tot het type We-bor-1 (nrs. 38 en 39). Dit type heeft een standvlak bodem en een hamer-vormige rand. We-kop-1 (nr. 41) heeft dezelfde bodem, de wand vertoont een knik en de rand is eveneens hamervormig. Beker we-bek-1 (nr. 37) lijkt veel op een klein aardewerk vaatje met standvlak en verticaal oor. Op de buik is een radstempelmotief (een radstempel is een cylindervormig voorwerp met in negatief daarop uitgesneden versieringen). Verder is dit bekertje niet versierd. Van gelijke grootte als het vaatje is kannetje we-kan-1 (nr. 40) dat een standvoet heeft, een bol buikje en een hals met drie duidelijke draairibbels. Er heeft een verticaal oortje aan gezeten.
Eveneens uit het Duitse gebied komt de zogenaamde Wanfried of Werra kom. Ook bij dit soort aardewerk heeft Bremen als exporthaven gediend. Via de rivier de Werra werden de voorwerpen voor de export naar Bremen vervoerd van waaruit het over zee verder ging. De export van deze voorwerpen vond volgens Hurst en van Beuningen voornamelijk plaats tussen 1590 en 1630. (13) Er zijn nogal wat verschillen met het Weser aardewerk. Het baksel is roodbruin en rijk versierd in de zogenaamde slibkrastechniek. De meest voorkomende vormen zijn borden en (pap)kommen.De voorwerpen zijn zeer vaak gedateerd. Net zoals bij het Wesergoed hebben de borden en (pap)kommen een hamervormige rand. Het Wanfried of Werra aardewerk is luxueuzer dan het Wesergoed.
In Nederland is door Bruyn in 1979 in Enkhuizen een oven met vele misbaksels

van Wanfriedaardewerk opgegraven. De productie vond plaats tussen 1602 en 1610. Dit vondstcomplex wordt binnenkort gepubliceerd in de Rotterdam Papers. De in de Celekelder gevonden kom draagt het jaartal 1593 en kan dus niet uit Enkhuizen komen.
Onze kom (Wa-kom-1) (nr. 42) heeft een standvlak, loopt bol en breed omhoog met aan de buitenzijde veel draairibbels en eindigt in een hamervormige rand. Op de spiegel (het platte deel van het bord) is in ringeloor in geel en groen een vogel aangebracht, extra versierd met slibkras techniek. Boven deze vogel zweeft het getal 93 wat het jaar aangeeft waarin deze kom gemaakt is: 1593. De binnenwand van de kom is versierd met cirkels en primitieve bloemen in geel en groen.

Pijpen
In dit vondstcomplex ontbreken, in tegenstelling tot andere complexen die tot na 1600 doorlopen of beginnen, de pijpen en aanverwante rookartikelen. (14) Een verklaring is heel simpel: vrouwen in de zeventiende eeuw werden geacht niet te roken en de vrouwen die het Celehuisje bewoonden deden dit dan ook niet.

De analyse van de vondsten
Wanneer we het totale aardewerkcomplex overzien, valt onmiddellijk de grote hoeveelheid roodbakkend aardewerk op. Van de 348 voorwerpen behoren er 328 tot de categorie roodbakkend, ofwel 94,25% van het totaal. Van de overige categorieën is het witbakkend aardewerk met zeven en het Weser met zes exemplaren vertegenwoordigd; respectievelijk 2,01% en 1,72%. Het steengoed vormt met vier exemplaren 1,15%, het majolica met twee 0,58%, terwijl het Wanfried met één exemplaar slechts 0,29% van het totaal uit maakt.
Dat het aandeel van het roodbakkend aardewerk in dit vondstcomplex buiten verhouding groot is, blijkt wanneer we kijken naar andere vondstcomplexen. In een eerdere publicatie zijn complexen uit Groningen, Amsterdam, Nijmegen en Deventer naast elkaar gezet. (15) Het vroegste begint in de veertiende eeuw en het laatste eindigt aan het einde van de achttiende eeuw. In geen van deze in plaats en tijd gevarieerde complexen is het aandeel rood aardewerk hoger dan 66%.
Wanneer de Celevondst vergeleken wordt met het enige complex uit dezelfde periode – dit is de Groningse beerput uit de periode 1550-1665 – blijkt het volgende: in de Groningse beerput heeft het roodbakkend aardewerk een aandeel van 65,9% tegenover Zwolle met 94%.
De eigenaars van de putten uit Groningen,

Groningen **Aardewerk naar soort** Zwolle

Aardewerk naar functie Zwolle

Deventer en Nijmegen behoorden niet tot de armste lagen van de bevolking zoals in Zwolle, maar tot de betere. Alleen de allerarmsten kochten vrijwel uitsluitend roodbakkend aardewerk. Was men iets beter gesitueerd dan schafte men steengoed, majolica, faïence of witbakkend aardewerk aan. Dit was duurder en stond in hoger aanzien.
Er zijn in de Celekelder vijf Weser voorwerpen gevonden, één Wanfried kom, twee majolica borden en één fraai versierd roodbakkend bord. Dit zijn duurdere voorwerpen. Zijn dit stukken die de vrouwen uit hun jongere jaren hebben overgehouden? Of hebben zij deze voorwerpen via liefdadigheid gekregen?

Locale of regionale producten
Binnen de categorie roodbakkend aardewerk valt het volgende op. Er zitten enkele typen tussen die buiten Zwolle tot nu toe niet zijn aangetroffen. De pispotten van het type r-pis-7, gekenmerkt door de sierlijn halverwege de knik in de wand en de onderzijde van de rand, zijn waarschijnlijk locale Zwolse producten evenals de papkommen r-pap-2 en r-pap-3. R-kom-9 en r-gra-8b var4, de laatste ook met een sierlijn op dezelfde plaats als bij r-pis-7, komen buiten Zwolle alleen in Kampen voor. In totaal gaat het om 25 exemplaren (7,18%) die waarschijnlijk tot de locale producten gerekend kunnen worden.
Verder bevinden zich tussen de voorwerpen uit de kelder enkele roodbakken koppen en een roodbakken bord, waar het uiterlijk van het betere of duurdere witbakkend aardewerk aan gegeven is door het voorwerp eerst te dompelen in een dunne witte kleipap en – na droging – te voorzien van een loodglazuur vermengd met gemalen koperkorrels (koperoxide). Witbakkend aardewerk leent zich namelijk uitstekend om te behandelen met loodglazuur en koperoxide. Het resultaat is een mooi fel groen uiterlijk. De klei om witbakkend aardewerk te maken is echter niet inheems. De locale pottenbakkers hebben dit witbakkend aardewerk geïmiteerd op de hierboven beschreven wijze. Het resultaat is bevredigend, hoewel deze producten beschouwd moeten worden als tweede keus ten opzichte van het echte witbakkend aardewerk.
Het is mogelijk dat deze voorwerpen in Zwolle gemaakt zijn, hoewel ze ook in Kampen zijn gevonden. Het totale aantal locale producten zou hierdoor op 29 (8,33%) komen. Dit wil niet zeggen dat er niet méér lokaal vervaardigde voorwerpen kunnen zijn. De plaatselijke pottenbakkers kunnen vormen gemaakt hebben die in die periode overal voorkwamen. Bij het toewijzen van een voorwerp aan een bepaald pottenbakkerscentrum spelen twee zaken een rol. In de eerste plaats dient het aardewerk van dat centrum bekend te zijn. De vormen en het baksel uit dit centrum kunnen dan worden vergeleken met het 'los' gevonden voorwerp. In de tweede plaats dient er, vooral wanneer een vorm of baksel algemeen voorkomt, een kleianalyse gemaakt te worden van het onbekende product. Het resultaat van zo'n analyse kan dan vergeleken worden met de klei-analyse van een bekend voorwerp uit het pottenbakkerscentrum. In Zwolle is echter nog geen pottenbakkersoven opgegraven, zodat dit onderzoek niet uitgevoerd kon worden. Uit historische gegevens is overigens vrijwel zeker bekend dat er één of meerdere pottenbakkerijen in de stad zijn geweest.

Pispotten
Een ander opvallend element in de Celevondst is het grote aantal pispotten. Van de 290 herkenbare vormen aardewerk behoren er 95 tot de categorie pispotten, een derde deel van het totaal (32,75%). In andere vondstcomplexen is dit over het algemeen minder. Waarschijnlijk begonnen de pispotten na verloop van tijd te stinken zodat ze weggegooid moesten worden voordat ze stuk waren. (16) Hun omloopsnelheid was daardoor groter dan bij andere keramische voorwerpen.
Minstens twee grapen zijn secundair gebruikt als pispot. Dit is te zien aan de kalkachtige aanslag aan de binnenkant, veroorzaakt door urinezuren. Dit brengt het totale aantal pispotten op 97 stuks.
Wordt al het keukengoed, dus grapen, steelkommen, steelpannen, kannen, vergieten, deksels, vetvangers, bakpannen enzovoort, bij elkaar opgeteld, dan blijken er 111 van dit soort voorwerpen te zijn (38,28%). Daarmee zijn er bijna evenveel pispotten als er keukengerei is.
Een verklaring voor de in verhouding geringe hoeveelheid keukengoed kan liggen in het feit dat de vrouwen niet apart kookten. Het huisje meet 11,40m bij 6,20m en

heeft geen verdiepingen; alleen een zolder. Het is dus onmogelijk dat elk van de vijf vrouwen een eigen keuken had. Uit tekeningen van de afdeling monumentenzorg van de gemeente Zwolle, blijkt bovendien dat er slechts drie haardvuren in het huisje zijn geweest. Twee paar vrouwen hebben dus een keuken gedeeld, wat de noodzaak voor elke vrouw om een complete keukenuitrusting te hebben danig inperkte. Ook zal de keukenuitrusting van deze arme vrouwen niet al te uitgebreid geweest zijn. De dames hebben waarschijnlijk wel apart geslapen en ze zullen ook allemaal een eigen pispot hebben gehad. Voor leden van het vrouwelijke geslacht was de behoefte aan dit materiaal nu eenmaal groter dan voor leden van het mannelijke geslacht. Misschien zijn er vrouwen bij geweest die last hadden van incontinentie. Dat zou de toch al hoge omloopsnelheid van de pispotten extra verhoogd kunnen hebben.

De datering van de vondsten

De vondsten kunnen op twee manieren gedateerd worden. Enerzijds door gebruik te maken van historische gegevens en de jaartallen op de munten en het aardewerk, anderzijds door te kijken naar de typologische en stijlkritische kenmerken van de voorwerpen.

Nauwkeurige dateringen worden geleverd door jaartallen op de tussen het afval gevonden munten en door een jaartal op het aardewerk. De oudste munt dateert uit 1425, de op één na oudste uit 1534, de jongste uit 1677. (17) De Wanfried kom draagt het jaartal (15)93.

Op typologische gronden kan het aardewerk gedateerd worden als afkomstig zijnde uit de periode 1550-1650. Voorbeelden van zestiende eeuws aardewerk zijn r-gra-8b, r-pis-7 en r-bak-2. Er zitten geen voorwerpen tussen die typisch zijn voor de eerste helft van de zestiende eeuw, wel enige die typerend zijn voor de periode na 1570; bijvoorbeeld het Weser aardewerk en de grape met de tekst 'ANNO 1579'. In de overgangsperiode van de zestiende naar de zeventiende eeuw vallen de twee majolica borden van het type m-bor-5 en de Wanfried kom met het jaartal (15)93. Uit de eerste helft van de zeventiende eeuw dateren r-gra-10b en r-pis-5. Aardewerk dat typerend is voor de tweede helft van de zeventiende eeuw komt niet voor.

Wel afwijkend wat datering betreft zijn twee steengoed kannen, die beiden uit de vijftiende eeuw dateren. Zij zijn echter een uitzondering. Er zijn geen andere voorwerpen (op een munt na) gevonden uit de vijftiende eeuw. Het is mogelijk dat de scherven van deze kannen in de kelder terecht gekomen zijn toen deze nog in gebruik was als opslagruimte.

Wat de overige voorwerpen betreft geeft een knoop een datering uit het einde van de zestiende of het begin van de zeventiende eeuw aan. Een gelijksoortig exemplaar is onder andere gevonden in het 'Behouden Huys' op Nova Zembla. (18)

Samenvattend kan gezegd worden dat het aardewerk, op een enkele uitzondering na, op typologische gronden gedateerd kan worden als afkomstig zijnde uit de periode 1550-1650.

Samenvatting

Het aardewerk dat uit de Celekelder afkomstig is, dateert voor het merendeel uit de tweede helft van de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw. De bewoners van het Celehuisje waren in deze periode vier of vijf arme, alleenstaande vrouwen. Zij behoorden tot de armste groepen in de maatschappij.

Het teruggevonden aardewerk dat in het bezit van deze vrouwen was, vertoont in vergelijking met ander teruggevonden aardewerk afkomstig van personen uit 'hogere' klassen één opvallend kenmerk: het bevat een enorm aandeel (94%) roodbakkend aardewerk. Deze oververtegenwoordiging gaat ten koste van witbakkend aardewerk, steengoed, majolica en faïence/delfts. In andere, rijkere huishoudens is het aandeel roodbakkend aardewerk veel kleiner. Deze zeer grote hoeveelheid kan volgens ons beschouwd worden als een kenmerk van een arm huishouden.

Het zeven van de vondsten uit de Celekelder. (foto: Han Prins)

Noten:

1. Later bleek dat het ernaast gelegen pand van Mr. Johan Cele was geweest. Het vondstcomplex werd echter 'Cele 73' genoemd. Zo ging dit vondstcomplex het depot in en onder die naam werd het 16 jaar later weer te voorschijn gehaald.
2. De restauratie van de voorwerpen werd verricht door Y. Angioni, R. van Beek, K. v .d. Berghe, H. Duiker, H. Hasselt, M. Klomp, R. Masotto, A. Oechies, I. Sjaarda, T. Visser, A. Vulpen en H. Weevers e.a. De tekeningen werden grotendeels gemaakt door P. Kleij. De foto's zijn vervaardigd door J. de Koning (gemeente-fotograaf Zwolle).
3. Ch. Hofstee, **De fraterhuizen te Zwolle** scriptie. Gemeente Archief Zwolle. Z Kw 57 57. (1976) 75 e.v.
4. G. Berends, 'De gebouwen van het fraterhuis te Zwolle', in: **Bulletin K.N.O.B.** 73 (1974) 96.
5. H. Clevis en J. Kottman, **Weggegooid en teruggevonden. Aardewerk en glas uit Deventer vondstcomplexen 1375-1750** (Kampen 1989).
6. De vondsten uit Deventer zijn beschreven in: Clevis en Kottman; de vondsten uit Kessel zijn beschreven in: H. Clevis en J. Thijssen, 'Kessel, huisvuil uit een kasteel', in: **Mededelingenblad Nederlandse Vereniging van Vrienden van de Ceramiek** nr. 136. (1989).
7. Clevis en Kottman, 94.
8. J.G.N. Renaud, 'Vijftig jaar slib-kras aardewerk', in: **Mededelingenblad Nederlandse Vereniging van Vrienden van de Ceramiek** nr. 134 (1989) 8.
9. Clevis en Kottman, zie r-gra-15c.
10. Gezien het feit dat in Clevis/Thijssen de vormen wk-ste-3 en wk-ste-4 zijn geïntroduceerd onder de benaming steelpan, geven we de Zwolse voorwerpen dezelfde type aanduiding. Eigenlijk zijn zowel de Kesselse als de Zwolse voorwerpen grape-vormen. Bij de Zwolse exemplaren is dit duidelijker te zien. Wk-ste-3 heeft een lintoor en duidelijk de vorm van een eenoorige grape. De Zwolse wk-ste-4 is gewoon een grape met een massief ronde steel. In de catalogus houden we het type nummer aan naar de Kesselse exemplaren, maar noemen we ze onder functie/naam respectievelijk grape, eenoor en steelgrape.
11. Clevis en Kottman.
12. J.G. Hurst, D.S. Neal en H.J.E. van Beuningen, Pottery produced and traded in north-west Europe 1350-1625. in: **Rotterdam Papers** 6 (Rotterdam 1987) 250 e.v.
13. **Ibidem**, 242 e.v.
14. Zie R. de Haan, 'Roken aan de Oosterburgermiddenstraat', in: J.B. Kist e.a., **Van V.O.C. tot Werkspoor. Het Amsterdamse Industrieterrein Oosterburg** (Utrecht 1986) 126.
15. Clevis en Kottman, 56.

16. **Ibidem**, 55.
17. De munten zijn gedetermineerd door Drs. A. Pol van het Koninklijk Penningenkabinet. Het betreft:
    - Bourg. Nederlanden, Philips de Schone – Karel V, groot 1505-1520 (GH 121/173).
    - Holland, oord 1573-1579 (GH 263).
    - Holland, duit ca 1594 (Verkade 57.3).
    - Holland, duit 1604-1605 (Verkade 57.4).
    - Westfriesland, duit 1604 (Verkade 75.7).
    - Utrecht, stuiver 1597 (Verkade 114,2).
    - Gelderland, stuiver 1641 (Verkade 17.3).

    2x – Overijssel, duit ca 1607 (Verkade 144.5).
    - Deventer, duit 1594 (Verkade 157.2).
    - Zwolle, duit 1596 (Verkade 178.4).
    - Kampen, kwart plak ca 1425 (vgl CJ 8).
    - Driesteden, dubbele gosseler 1534 Deventer (FD 19).
    - Driesteden, driebutken 1560 Zwolle (FD 48).

    36x – Driesteden, drieplak 1556 (FD 42), waarvan: 16 zonder klop, 5 met klop ca 1582 Deventer, 1 met klop 1582 Kampen en 14 met klop 1582 Zwolle.

    2x – Driesteden, plak 1559 (FD 45).
    - Driesteden, halve plak 1561 (FD 54).
    - Hasselt, drieplak ca 1583 (vdChijs XVII.2).
    - Friesland, oord 1608-1648 (Verkade 131.3).

    2x – Friesland, duit 1605 (Verkade 131.4).
    - Friesland, duit 1653 (Verkade 131.5).
    - Groningen, plak 1677 (Puister 1.629).
    - Groningen, dubbele plak 1594 (Puister 1.623).
    - rekenpenning, Neurenberg 16e eeuw (Barnard XXIX.18/19).

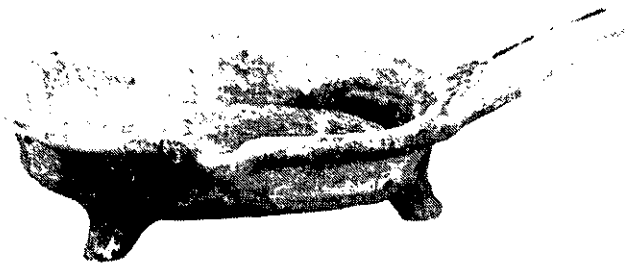
Afkortingen:
Barnard: F.P. Barnard, **The casting-hounter and the counting-board** (Oxford 1916).
vdChijs: P.O. van der Chijs, **De munten der voormalige heeren en steden van Overijssel** (Haarlem 1854).
CJ: H.W. Cost Jordens, **Kamper stempels. Bijdragen tot de Kamper munt** (Deventer 1857).
FD: J. Fortuyn Droogleever, **De Driesteden-muntslag 1479-1588 van Deventer, Kampen en Zwolle** ('s-Gravenhage 1986).
GH: H.E. van Gelder en M. Hoc, **Les monnaies des Pays-Bas bourguignons et espagnols, 1434-1713** (Amsterdam 1960).
Puister: A.T. Puister, Groningse stedelijke munsten. In: **Jaarboek voor Munt- en Penningkunde** 73 (1986) 5-72.
Verkade: P. Verkade, **Muntboek, bevattende namen en afbeeldingen van munten geslagen in de zeven voormalig Vereenigde Nederlandsche Provinciën** (Schiedam 1848).

18. Mededeling van de stadsarcheologische dienst Amsterdam.

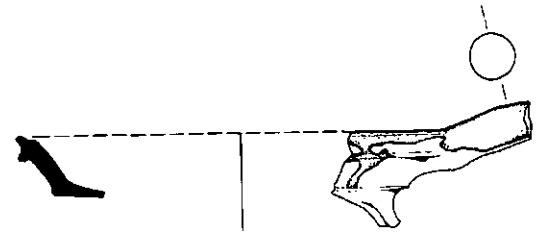
Toelichting op de catalogus:
Het vondstnummer is opgebouwd uit zw(olle)-c(ele)73-volgnummer. Het typenummer is meestal opgebouwd uit de eerste letter van het baksel (soms vergezeld door een tweede letter die dan op het productiecentrum betrekking heeft), de eerste drie letters van de functie/naam en een volgnummer. Achter het volgnummer kan een kleine letter staan die op een nadere onderverdeling slaat. Zo staat bij de grapen de kleine a voor een één-oorige grape, de b voor een twee-oorige en de c voor een steelgrape. Bij de kannen staat de a voor een standring. Bij de bakpannen betekent de a een standvlakbodem en de b drie pootjes.
Voor Wezergoed is zowel een geel als een rood baksel mogelijk. Voor de typen wordt echter gebruik gemaakt van de code We.
Bij de datering staan de kleine letters voor kwart eeuwen en de hoofdletters voor halve eeuwen (a=eerste kwart; A=eerste helft).
Wat het baksel betreft is er bij het steengoed een onderverdeling gemaakt in steengoed 1 en steengoed 2. Onder steengoed 1 verstaan we alle steengoed zonder oppervlakte behandeling (Siegburg). Onder steengoed 2 verstaan we alle steengoed met oppervlakte behandeling, een engobe of glazuur, wat in de praktijk neerkomt op al het andere steengoed.
Bij de maten wordt eerst de maximale diameter genoemd, gevolgd door de hoogte. Beide cijfers zijn afgerond op halve centimeters. Indien de functie/naam voorzien is van een * betekent dit dat het voorwerp archeologisch niet compleet is. Onder 'archeologisch compleet' verstaan we de aanwezigheid van een compleet profiel.

afkortingen voor de soort: r(roodbakkend), s(teengoed)1, s(teengoed)2, w(itbakkend), w(itbakkend)k(euls), we(zer), wa(nfried), gl(as).
afkortingen voor de naam/functie: bak(pan), blo(empot), bor(d), dek(sel), gra(pe), kan, kom, kop, olie(lamp), pap(kom), pis(pot), pot, slu(itpan), ste(elpan), st(eel)k(om), ver(giet), vet(vanger), vuu(rklok), zal(fpot) en fle(s).

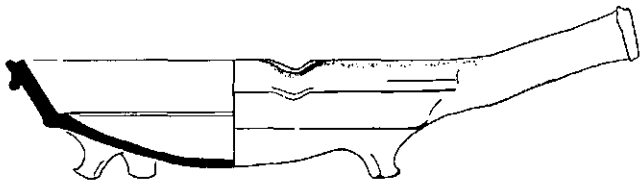
1. vondstnummer
2. typenummer
3. datering
4. maten
5a. baksel
5b. glazuur
5c. versiering
6a. bodem
6b. oor
6c. diversen
7. functie/naam
8. productiecentrum
9. literatuur

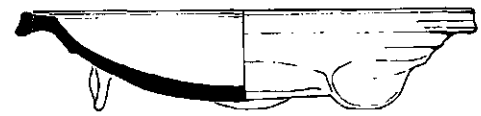
nr.1

nr.2

nr.3

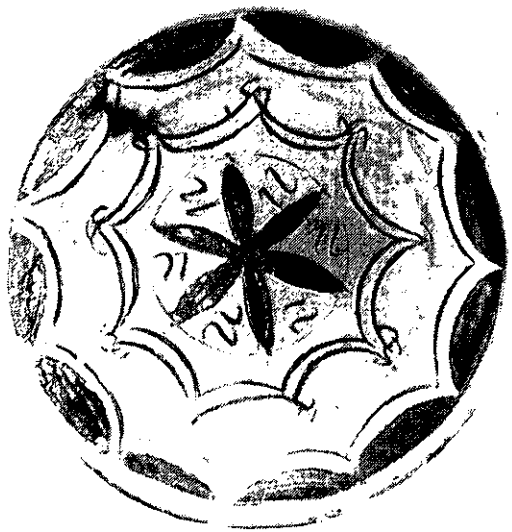

nr.5

nr.4

nr.6

nr.1
1. zw-c73-74 2. r-bak-2b 3. 16B-17A 4. 21.0/6.0 5a. rood 5b. loodglazuur 6a. driepoot 6b. platte steel 6c. schenklip 90 t.o.v. steel 7. bakpan 9. Clevis/Kottman 1989 p. 91.

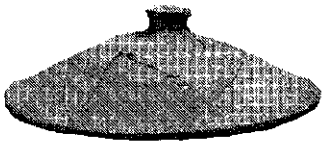
nr.2
1. zw-c73-80 2. r-bak-5b 3. 16B-17A 4. 5a. rood 5b. loodglazuur 6a. driepoot 6b. ronde steel 7. bakpan *

nr.3
1. zw-c73-355 2. r-bak-5b 3. 16B-17A 4. 23.0-6.0 5a. rood 5b. loodglazuur 6a. driepoot 6b. ronde, holle steel 6c. schenklip 90 t.o.v. steel 7. bakpan

nr.4
1. zw-c73-359 2. r-bor-1 3. 17A 4. 28.5/7.0 5a. rood 5b. loodglazuur 5c. gedompeld in een witte engobe met in slibkras geometrische figuren in geel en rood 6a. standlob 6c. gebruik gemaakt van een passer 7. bord

nr.5
1. zw-c73-352 2. r-bor-6 3. 16d-17a 4. 24.5/5.5 5a. rood 5b. loodglazuur 5c. spiegel: wentelend rad in cirkel van dubbele boogjes 6a. standlob 7. bord

nr.6
1. zw-c73-202 2. r-bor-7 3. 17A 4. 18.0/6.0 5a. rood 5b. loodglazuur, koperoxide 5c. groene slib op spiegel 6a. voet 6b. het voorwerp is geheel in slib gedompeld geweest 6c. voetschaal 9. Renaud 1989, pp. 4-12 afb. 9 en afb. 15.

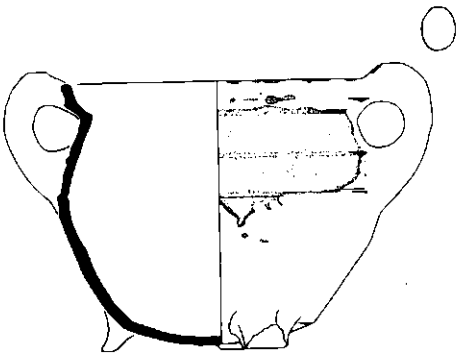

nr.7

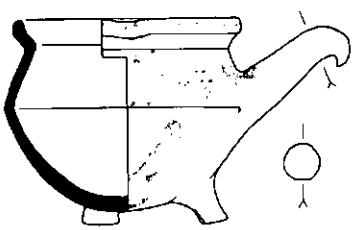
nr.8

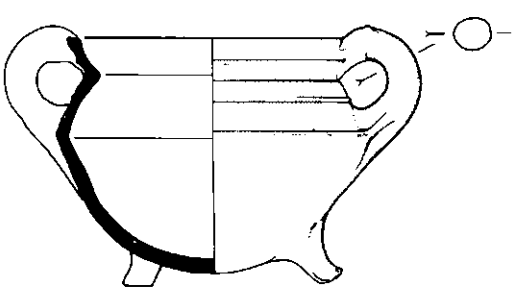
nr.9

nr.10

nr.11

nr.7
1. zw-c73-201 2. r-dek-1 3. 16B-17A 4. 16.0/5.0 5a. rood 5b. geen 6b. knop 7. deksel 9. Clevis/Kottman 1989, p. 94.
nr.8
1. zw-c73-184 2. r-gra-8a 3. 1599 ? 4. 11.0/11.5 5a. rood 5b. loodglazuur 5c. ANNO 15.9 in gele slib 6a. driepoot 6b. worstoor, geknepen 7. grape, eenoor
nr.9
1. zw-c73-154 2. r-gra-8b var 4 3. 16B 4. 16.0/14.0 5a. rood 5b. loodglazuur 6a. driepoot 6b. worstoor 7. grape, tweeoor
nr.10
1. zw-c73-157 2. r-gra-8b var 4 3. 16B 4. 16.0/13.0 5a. rood 5b. loodglazuur 6a. driepoot 6b. worstoor 7. grape, tweeoor
nr.11
1. zw-c73-61 2. r-gra-18c 3. 16B-17a 4. 13.0/11.0 5a. rood 5b. loodglazuur 6a. driepoot 6b. kromme steel 7. steelgrape

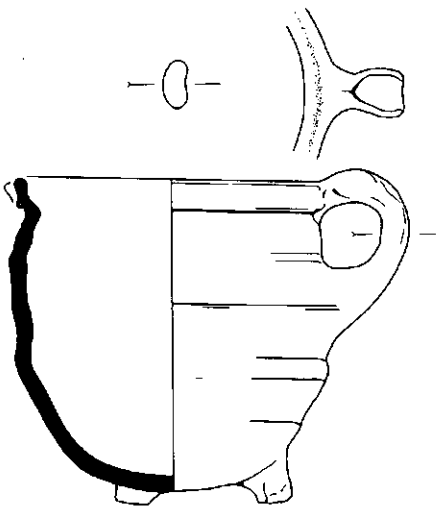
nr.12

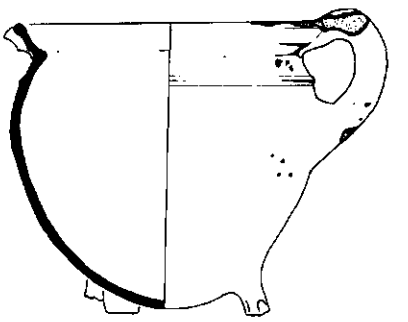

nr.13

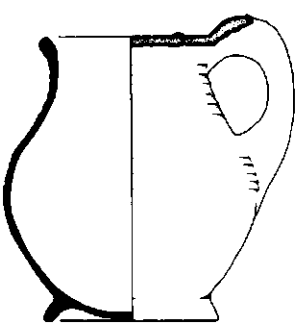

nr.14

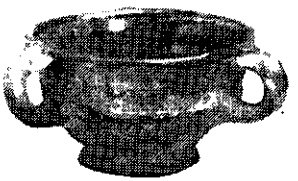
nr.15

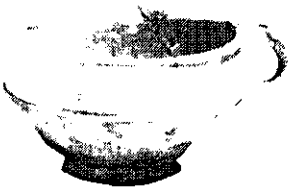
nr.12
1. zw-c73-62 2. r-gra-18c 3. 16B-17a 4. 10.5/8.0 5a. rood 5b. loodglazuur 6a. driepoot 6b. kromme steel 7. steelgrape
nr.13
1. zw-c73-167 2. r-kan-6 3. 17A 4. 16.0/16.0 5a. rood 5b. loodglazuur 6a. driepoot 6b. worstoor, geknepen 6c. schenklip tegenover oor 7. kan
nr.14
1. zw-c73-168 2. r-kan-7 3. 16d-17a 4. 17.7/17.5 5a. rood 5b. loodglazuur 6a. driepoot 6b. worstoor, geknepen 7. kan
nr.15
1. zw-c73-357 2. r-kan-8a 3. 17A 4. 13.5/15.0 5a. rood 5b. loodglazuur 6a. standring, glad 6b. worstoor 6c. schenklip tegenover oor 7. kan

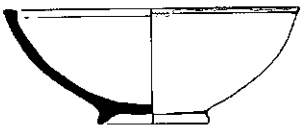
nr.16

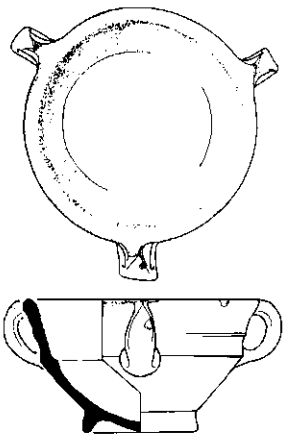

nr.17

nr.18

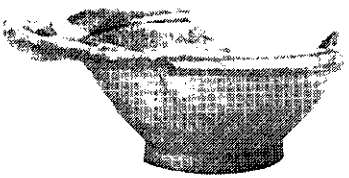

nr.19

nr.21

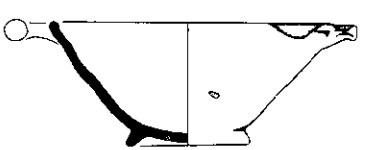

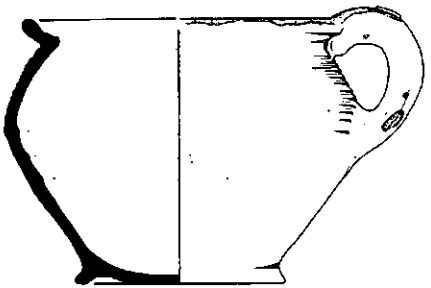
nr.16
1. zw-c73-28 2. r-kom-9 3. 16B-17A 4. 15.0/6.0 5a. rood 5b. loodglazuur 6a. standring, glad 7. kom
nr.17
1. zw-c73-7 2. r-kop-2 3. 16d-17A 4. 12.0/7.0 5a. rood 5b. loodglazuur, koperoxide 5c. inwendig groene slib 6a. standring, glad 6b. drie worstoren, geknepen 7. kop
nr.18
1. zw-c73-1 2. r-kop-2 3. 16d-17A 4. 13.5/7.5 5a. rood 5b. loodglazuur 5c. gedompeld in witte engobe, inwendig gele slib 6a. standring, glad 6b. worstoor, geknepen 7. kop 9. Clevis/Kottman 1989, p. 104.
nr.19
1. zw-c73-351 2. r-oli-2 3. 17A 4. 14.0/10.0 5a. rood 5b. loodglazuur 6a. standvlak 6b. ophangoor 6c. een platte zijde 7. olielamp 9. Clevis/Kottman 1989, p. 105.
nr.20
1. zw-c73-5 2. r-pap-2 3. 16B-17A 4. 14.5/6.5 5a. rood 5b. loodglazuur, koperoxide 5c. inwendig groene slib 6a. standring, glad 6b. worstoor, horizontaal, nokoor 7. papkom
nr.21
1. zw-c73-8 2. r-pap-3 3. 16B-17A 4. 16.0/6.5 5a. rood 5b. loodglazuur, koperoxide 5c. inwendig groene slib 6a. standring, glad 6b. worstoor, horizontaal 7. papkom

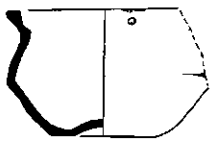
nr.20

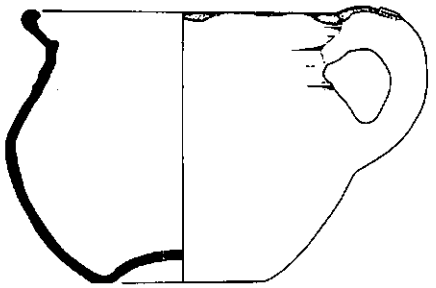

nr.22

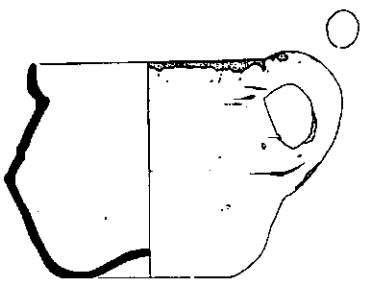
nr.23

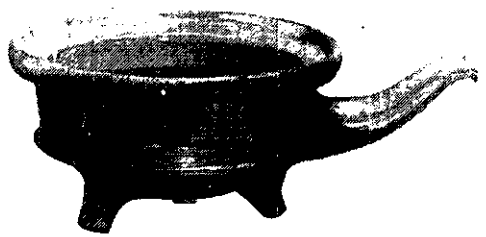

nr.24

nr.25

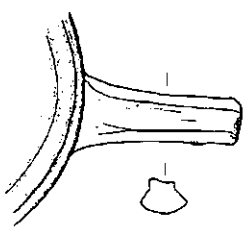

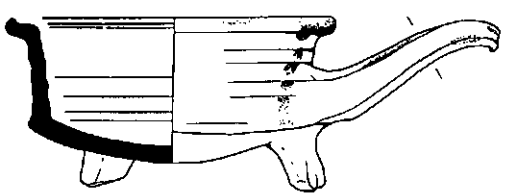

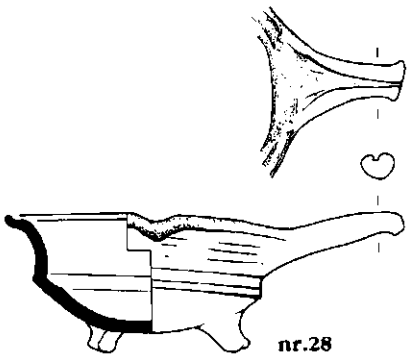
nr.27

nr.26

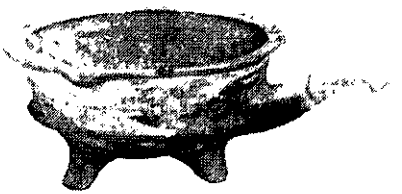

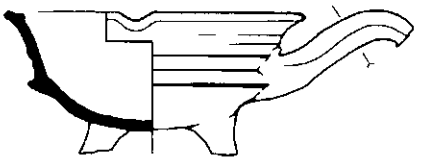

nr.22
1. zw-c73-105 2. r-pis-5 var 1 3. 17A 4. 18.5/13.5 5a. rood 5b. loodglazuur 6a. standring, glad 6b. worstoor 7. pispot
nr.23
1. zw-c73-145 2. r-pis-5 var 2 3. 17A 4. 11.0/7.5 5a. rood 5b. loodglazuur 6a. ziel 6c. gebruikt; kinderspeelgoed ? 7. pispot *
nr.24
1. zw-c73-83 2. r-pis-7 3. 16B 4. 15.0/11.5 5a. rood 5b. loodglazuur 5c. twee sierlijnen op bovenste helft 6a. ziel 6b. worstoor 7. pispot
nr.25
1. zw-c73-103 2. r-pis-8 3. 16B-17A 4. 18.0/14.5 5a. rood 5b. loodglazuur 6a. standring, glad 6b. worstoor 7. pispot
nr.26
1. zw-c73-56 2. r-ste-3 3. 16B-17A 5a. rood 5b. loodglazuur 6a. driepoot 6b. kromme steel 7. steelpan
nr.27
1. zw-c73-58 2. r-ste-3 3. 16B-17A 4. 17.5/9.0 5a. rood 5b. loodglazuur 6a. driepoot 6b. kromme steel 7. steelpan

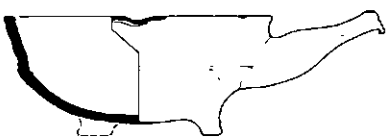

nr.28

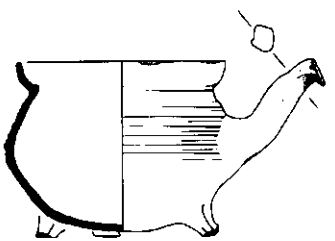

nr.29

nr.30

nr.31

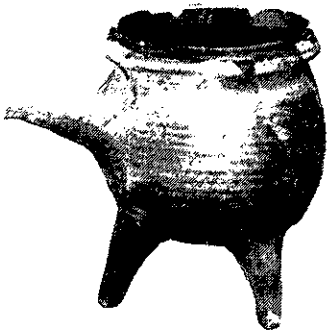
nr.32

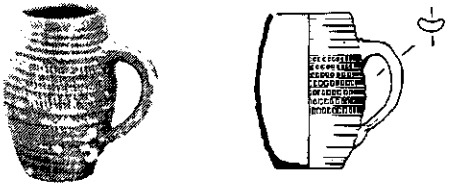
nr.33

nr.28
1. zw-c73-30 2. r-stk-5 3. 16B-17A 4. 15.0/7.0 5a. rood 5b. loodglazuur 6a. driepoot 6b. platte steel 6c. schenklip 90 t.o.v. steel 7. steelkom
nr.29
1. zw-c73-32 2. r-stk-5 3. 16B-17A 4. 15.5/8.0 5a. rood 5b. loodglazuur 6a. driepoot 6b. kromme steel 6c. schenklip 90248 t.o.v. steel 7. steelkom
nr.30
1. zw-c73-35 2. r-stk-6 3. 16B-17A 4. 14.0/6.0 5a. rood 5b. loodglazuur 6a. driepoot 6b. kromme steel 6c. schenklip 90 t.o.v. steel 7. steelkom
nr.31
1. zw-c73-360 2. w-gra-15c 3. 16B 4. 12.0/9.5 5a. wit 5b. loodglazuur, koperoxide 5c. groen 6a. driepoot 6b. kromme steel 7. steelgrape
nr.32
1. zw-c73-361 2. w-kan-10 3. 17A 4. 11.0/14.0 5a. wit 5b. loodglazuur, koperoxide 5c. groen 6a. standvlak 6b. lintoor 6c. 7. kan
nr.33
1. zw-c73-213 2. w-ste-3 3. 16B-17a 4. 11.5/14.0 5a. wit 5b. loodglazuur, mangaanoxide 5c. inwendig paars 6a. bol, driepoot 6b. holle steel 7. steelgrape 8. Keulen 9. Clevis/Thijssen 1989, p 39.

nr.34

nr.37

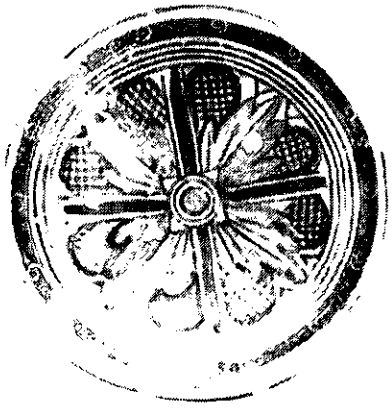

nr.35

nr.38

nr.36

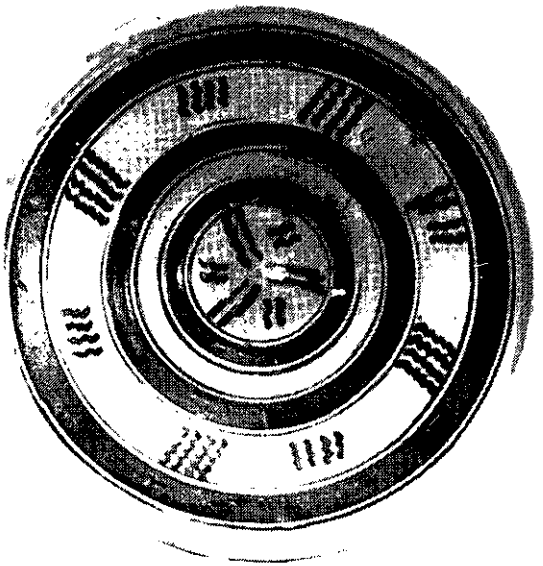
nr.34
1. zw-c73-183 2. wk-ste-4 3. 16B-17a 4. 10.5/10.0 5a. wit 5b. loodglazuur, koperoxide 5c. inwendig groen, uitwendig witte engobe 6a. bol, driepoot 6b. lintoor 7. grape, eenoor 8. Keulen 9. Clevis/Thijssen 1989, p. 39.

nr.35
1. zw-c73-209 2. m-bor-5 3. 16d-17a 4. 24.0/4.5 5a. majolica 5b. tinglazuur, loodglazuur, polychroom 5c. spiegel: gestyleerd bladmotief 6a. standring, glad 6c. ophanggat door standring 7. bord

nr.36
1. zw-c73-362 2. m-bor-5 3. 16d-17a 4. 21.0/3.5 5a. majolica 5b. tinglazuur, loodglazuur, polychroom 5c. spiegel: gestyleerd bladmotief, sgrafitto 6a. standring, glad 6c. ophanggat door standring 7. bord

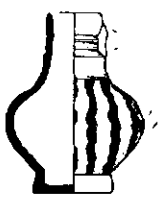
nr.37
1. zw-c73-364 2. we-bek-1 3. 1580-1630 4. 6.0/8.0 5a. geel 5b. loodglazuur 5c. rode sliblaag; radstempelversiering 6a. standvlak 7. beker 8. Wezer 9. Hurst 1986, pp. 250-259.

nr.38
1. zw-c73-207 2. we-bor-1 3. 1580-1630 4. 20.0/4.5 5a. geel 5b. loodglazuur, koperoxide 5c. ringeloorversiering en cirkels in geel en groen 6a. standvlak 7. bord 8. Wezer 9. Hurst 1986, pp. 250-259.

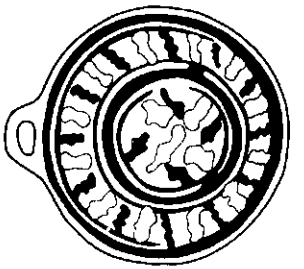
nr.39

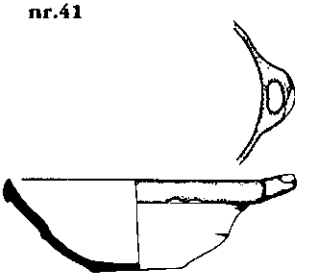

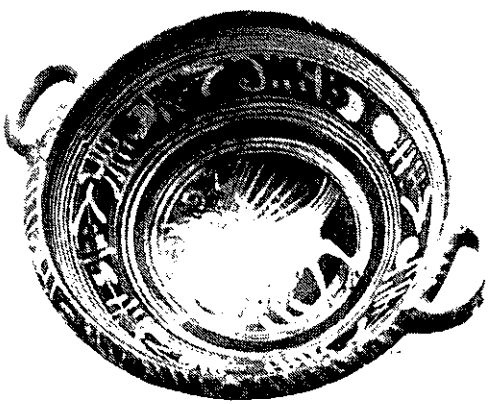
nr.40

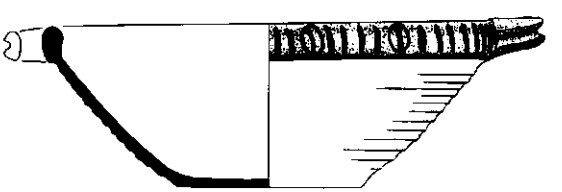
nr.41

nr.42

nr.39
1. zw-c73-208 2. we-bor-1 3. 1580-1630 4. 30.0/6.5 5a. geel 5b. loodglazuur, koperoxide 5c. ringeloorversiering en cirkels in geel en groen 6a. standvlak 7. bord 8. Wezer 9. Hurst 1986, pp. 250-259.

nr.40
1. zw-c73-200 2. we-kan-1 3. 1580-1630 4. 7.0/9.5 5a. rood 5b. loodglazuur 5c. ringeloorversiering in geel 6a. standvoet, met draad afgesneden 7. kan 8. Wezer 9. Hurst 1986, pp. 250-259.

nr.41
1. zw-c73-206 2. we-kop-1 3. 1580-1630 4. 13.5/5.0 5a. geel 5b. loodglazuur, koperoxide 5c. ringeloorversiering en cirkels in geel, groen en rood 6a. standvlak 6b. worstoor, horizontaal 6c. 7. kop 8. Wezer 9. Hurst 1986, pp. 250-259.

nr.42
1. zw-c73-363 2. wa-kom-1 3. 1593 4. 23.0/8.5 5a. rood 5b. loodglazuur, koperoxide 5c. spiegel: vogel met 93 in geel en groen; slibkrastechniek 6a. standvlak 6b. worstoor, horizontaal, geleed 7. kom 8. Wanfried 9. Hurst 1986, pp. 242-250.

De synagoge van Zwolle, een historisch monument met een aangepast gebruik

Peter van 't Riet

In Zwolle staat aan de tegenwoordige Samuel Hirschstraat (voorheen Schoutenstraat) tegenover de Nieuwe Markt een bijzonder kerkgebouw: de synagoge. Het gebouw is aan het eind van de vorige eeuw gebouwd door en voor de Joodse Gemeente die toen ca. 600 leden telde. Nu, veertig jaar na de Tweede Wereldoorlog, zijn er van die gemeente zo weinigen overgebleven dat zij niet langer in staat zijn het gebouw te behouden en te beheren. In 1983 verkeerde de synagoge in zeer slechte staat, maar inmiddels is zij geheel gerestaureerd en weer in gebruik genomen. In dit artikel zal ik een korte uiteenzetting geven over een aantal historische en bouwkundige aspecten van de Zwolse synagoge alsmede een schets van het verloop van de restauratie die in september 1989 tot voltooiing kwam, en van de wijze waarop het gebouw in de toekomst gebruikt zal gaan worden.

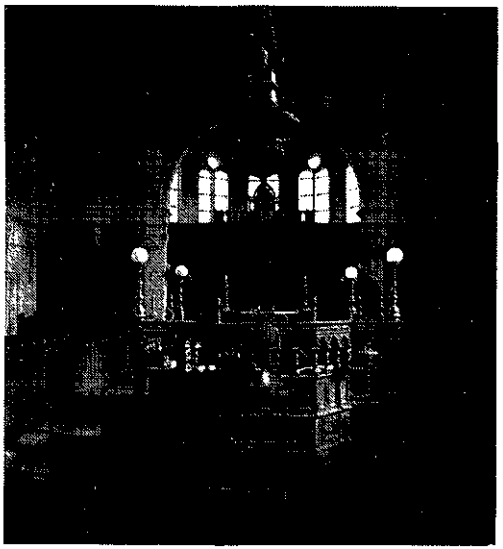
Zwolle en haar joodse gemeenschap
De eerste berichten over de aanwezigheid van Joden in de stad Zwolle stammen uit het begin van de veertiende eeuw. Waarschijnlijk uit Duitsland afkomstig vestigden zij zich in deze contreien als geldschieters en handelaren in allerlei goederen. Maar de niet-joodse bevolking heeft hun in die tijd lang niet altijd een goed hart toegedragen. Een van de oudste berichten over jodenvervolging in ons land is uit Zwolle afkomstig. Op lyrische wijze vertelt de Zwolse burgemeester en kroniekschrijver Albert Snavel, dat in 1349 de Joden in zijn stad zijn vermoord 'uit liefde voor God'.

De geschiedenis van de Joden in Zwolle heeft echter ook heel andere episoden gekend. Vierhonderd jaar later ontmoet de joodse gemeenschap in Zwolle een veel positievere benadering. De stad voerde in de achttiende eeuw een voor die tijd zeer liberale politiek ten opzichte van haar joodse inwoners. Vanaf 1721 werden de Joden in Zwolle in de gelegenheid gesteld het zogenaamde kleine burgerrecht te verwerven. Daardoor konden zij ook worden toegelaten tot het koopmansgilde, waarvan zij druk gebruik hebben gemaakt. Tussen 1724 en 1742 behoorde 32% van de nieuwe leden van dit gilde tot de joodse bevolkingsgroep. Vele Joden uit het Duitse achterland maar ook uit Amsterdam vestigden zich in die periode in de stad. Aan het einde van de achttiende eeuw was de joodse gemeenschap daardoor toegenomen tot ongeveer 350 zielen.
Reeds in 1722 stond het stadsbestuur toe dat de Joden hun eigen begraafplaats buiten de stad op de Luurderschans in gebruik namen. Hun religieuze bijeenkomsten moeten zij aanvankelijk in particuliere woningen hebben gehouden, want eerst in 1746 huurden zij daarvoor het huis van de heer Markloff in de Bitterstraat tegenover de Rozemarijnstraat. Na onenigheid over de huurprijs kregen de Joden in 1757 toestemming een synagoge te stichten in de zogenaamde 'Juffrou Schilders Huysen staande in den Broeren'. Zij werden daarbij welwillend geholpen door de burgemeesters Voet, Sprakel en Waerman. In dit gebouw, nu de Librije, werd van 1758 tot aan het einde van de negentiende eeuw dienst gehouden. Het gebouw is echter steeds eigendom van de burgelijke gemeente gebleven.

De bouw van de huidige synagoge
Deze oude synagoge begon aan het einde van de negentiende eeuw sporen van verval te vertonen. Zij werd bovendien te klein om de groeiende joodse gemeente te kunnen bevatten. En door het Zwolse 'hoge water' kwam het gebouw van tijd tot tijd geïsoleerd te liggen. Toen werd besloten een nieuwe synagoge te bouwen. In 1892 werden vijf percelen aangekocht, gelegen aan de toenmalige Schoutensteeg (tot voor kort Schoutenstraat) tegenover de Nieuwe Markt. De voorbereidingen namen echter nog enkele jaren in beslag. Op 4 november 1897 deed de Zwolse architect F.C. Koch bij B. en W. van Zwolle de aanvraag voor de bouwvergunning van de te bouwen synagoge aan de toenmalige Schoutensteeg. Bij de brief had hij een schetsontwerp gevoegd voor een synagoge met kostershuis. Dit schetsontwerp bevindt zich nog in het stadsarchief van Zwolle en bestaat uit een plattegrond van de begane grond en de eerste verdieping en uit een tekening van de voorgevel en de achterkant van het gebouw. De stadsarchitect werd door B. en W. verzocht dit plan te bestuderen en in zijn antwoord, gedateerd 12 november 1897, bericht deze aan B. en W.: "Naar mijn mening kan het ingezonden bouwplan worden goedgekeurd en de vergunning tot deze bouw (...) worden verleend". Vijf dagen later werd de vergunning afgegeven. Daarna volgde op 25 januari 1898 de aanbesteding. De gunning viel ten deel aan de aannemer L. Meyer jr., waarna met de bouw kon worden begonnen. Anderhalf jaar later was het gebouw gereed. Op 21 juli 1899 kon het plechtig worden ingewijd in aanwezigheid van Gedeputeerde Staten van Overijssel en Burgemeester en Wethouders van Zwolle. Door de hele synagoge waren extra stoelen aangebracht, omdat vele niet-joodse Zwollenaren de dienst bijwoonden.

Het ontwerp van de Zwolse synagoge
Het schetsplan van architect F.C. Koch uit 1897 is vrijwel ongewijzigd gehanteerd bij de uiteindelijke totstandkoming van het gebouw. Zoals gebruikelijk bij synagogebouw in onze streken is het gebouw oost-west georiënteerd. De 'aron ha-kodesj', de heilige ark, dit is de kast met de Tora-rollen, bevindt zich aan de oostkant van het gebouw. Dit is ook de zijde waarnaar Joden zich richten bij het gebed, zowel

foto linkerpagina:
De synagoge van Zwolle tijdens de restauratie.

Interieur van de grote synagogezaal voor de restauratie met bima in het midden en heilige ark in de absidiale ruimte.

thuis als in de synagoge. Het is de richting van Jeruzalem. De ingang van de synagoge bevindt zich aan de tegenoverliggende westzijde. Als we het interieur van het gebouw beschouwen dan zien we dat dit bestaat uit een eenbeukig schip, afgesloten aan de oostzijde door een absidiale ruimte waarin vijf vensters zijn uitgespaard. In deze absidiale ruimte bevindt zich de heilige ark, welke de bijzonderheid heeft dat hij van boven open is, waardoor het daglicht er via de vensters vrij invalt. Voor de ark hangt het voorhangsel, herinnering aan het voorhangsel in de tempel in Jeruzalem. Vanuit de zaal leidt een statige trap naar het platform voor de ark. Beneden voor deze trap bevindt zich een lessenaar, 'amoed' genaamd, waaraan tijdens de dienst de chazzan, dit is de voorzanger, staat. Midden in het schip geplaatst bespeurt men vervolgens de fraaie eikenhouten bima, de verhoging waarop tijdens de diensten de lezing uit de Tora-rol plaatsvindt. Tegen de noord- en zuidwanden zijn de banken geplaatst, oorspronkelijk ook langs de westwand. Daarmee heeft de Zwolse synagoge de voor de traditionele synagoge zo karakteristieke indeling gehandhaafd met de banken in een halve cirkel om de bima.

Tegen de westwand bevindt zich verder een balkon. Vanaf dit balkon, de zogenaamde vrouwengalerij, hadden vrouwen de mogelijkheid de diensten bij te wonen. Op die manier konden de mannen zich bij de uitoefening van hun gebedsplicht niet laten afleiden. Het huidige hogere hekwerk langs de gaanderijen werd eerst in 1920 aangebracht overeenkomstig de wens van de toenmalige opperrabbijn, de heer S.J.S. Hirsch. Kennelijk was hij van mening dat ook oogcontact tussen de mannen beneden en de vrouwen boven de mannen nog te veel gelegenheid gaf zich van hun dienst der gebeden te laten afleiden.

De synagoge is ca. 25 meter lang en 14 meter breed. De zijmuren zijn ca. 10 meter hoog en het dak stijgt tot 15 meter. De voorgevel wordt, afgezien van de aanbouw van de woning, gedomineerd door het grote dubbele venster met roosvenster, gebouwd in Gotische trant. Daaronder bevindt zich de hoofdingang. Toegang tot de vrouwengalerij verkreeg men tot voor de restauratie slechts via het portiek aan de noordzijde, gebouwd tegen de woning aan, en via de ingang aan de zuidzijde. Ter linkerzijde van de hoofdingang zien we nog een raampartij, waarboven in Hebreeuwse letters het laatste deel van Jes. 56:7 is aangebracht: "Want mijn huis, een huis van gebed wordt het genoemd voor alle volken".

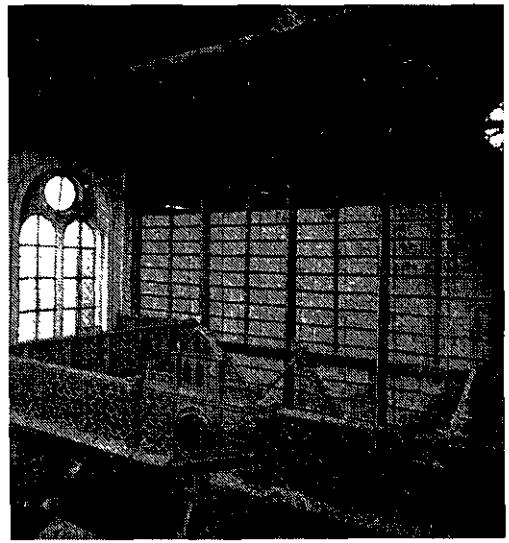

Grote synagogezaal na de restauratie.

De plaats van de Zwolse synagoge in de negentiende-eeuwse architectuur

Bij een nadere beschouwing van het interieur en de voorgevel van het gebouw doet zich al snel de gelijkenis voor met de christelijke kerkelijke bouwkunst. Dit geldt vooral voor de absidiale ruimte waarin de heilige ark, de kast voor de Tora-rollen, is

ondergebracht. In zekere zin geldt dit tevens voor het grote venster boven de hoofdingang, dat sterke reminiscenties vertoont met het Gotische kerkraam. Duidelijk is dat de architect sterk werd beïnvloed door het in de negentiende eeuw gangbare eclecticisme. Hierbij stond centraal de inspiratie door de verschillende bouwstijlen uit het verleden, welke men tot een nieuw geheel combineerde. Kennis van het werk van de Nederlandse architect P.J.H. Cuypers, wiens werk als representatief voor deze historiserende stijl kan worden beschouwd, moet Koch zeker gehad hebben. Dit wordt bevestigd door het feit dat hij samen met Cuypers heeft gewerkt aan de restauratie van de Consistoriekamer van de Grote Kerk te Zwolle in de jaren 1896-1899, precies de periode waarin ook de synagoge door Koch werd ontworpen. Een voorbeeld van deze eclectische stijl zijn de witte banden, die op de voorgevel afwisseling brengen in het baksteenmuurwerk. Zij vormen een inheems motief dat gangbaar was vanaf de vijftiende tot en met de zeventiende eeuw. Daarna komt men dit motief weer veel tegen in de negentiende-eeuwse architectuur met burgelijke of sacrale bestemming.
In de synagogebouwkunst van de negentiende eeuw vindt men naast het gebruik van klassicistische motieven veelal een voorkeur voor oriëntaliserende bouwstijlen. De synagoge in Groningen aan de Folkingestraat, gebouwd in de jaren 1905-1906 naar een ontwerp van de Amsterdamse architect Tj. Kuiper en de Groningse architect IJ. van der Veen, is daarvan nog een fraai, zij het laat voorbeeld. In de loop van de negentiende eeuw ging men namelijk deze oosterse bouwstijlen als minder geschikt ervaren voor een synagoge. Men realiseerde zich dat de cultuur der oude Arabieren en Moren eigenlijk in geen relatie stond tot het 'moderne Jodendom'. Het idee kwam op dat men in navolging van het verleden een bouwstijl moest 'hanteren', die meer in overeenstemming zou zijn met het regionaal gangbare. Volgens de auteur Ludwig Klasen, in diens standaardwerk voor architecten *Grundriss-Vorbilder von Gebäuden für kirchliche Zwecke* uit 1889, was het een eis voor synagogebouw dat de voorgevel het kerkelijke karakter aangaf. Zo is het niet verwonderlijk dat men teruggreep op regionele sacrale bouwstijlen. De synagoge van Koch is daar een voorbeeld van.

Vrouwengalerij, gewelf en tussenwand voor de restauratie.

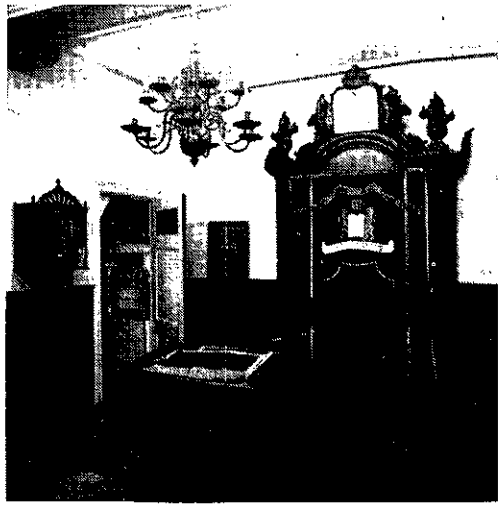
Het zal na dit alles duidelijk zijn dat de Zwolse synagoge ondanks haar bescheiden karakter, als een historisch monument kan worden beschouwd. En niet alleen vanuit architectuur-historisch oogpunt. Ook en vooral is de synagoge een monument van het joodse leven zoals dat in de eerste helft van de twintigste eeuw nog volop in Zwolle aanwezig was.

Het verval na de grote vernietiging

De Tweede Wereldoorlog werpt tot de dag van vandaag zijn schaduwen na. Zo ongeschonden als de synagoge – wonderlijk ge-

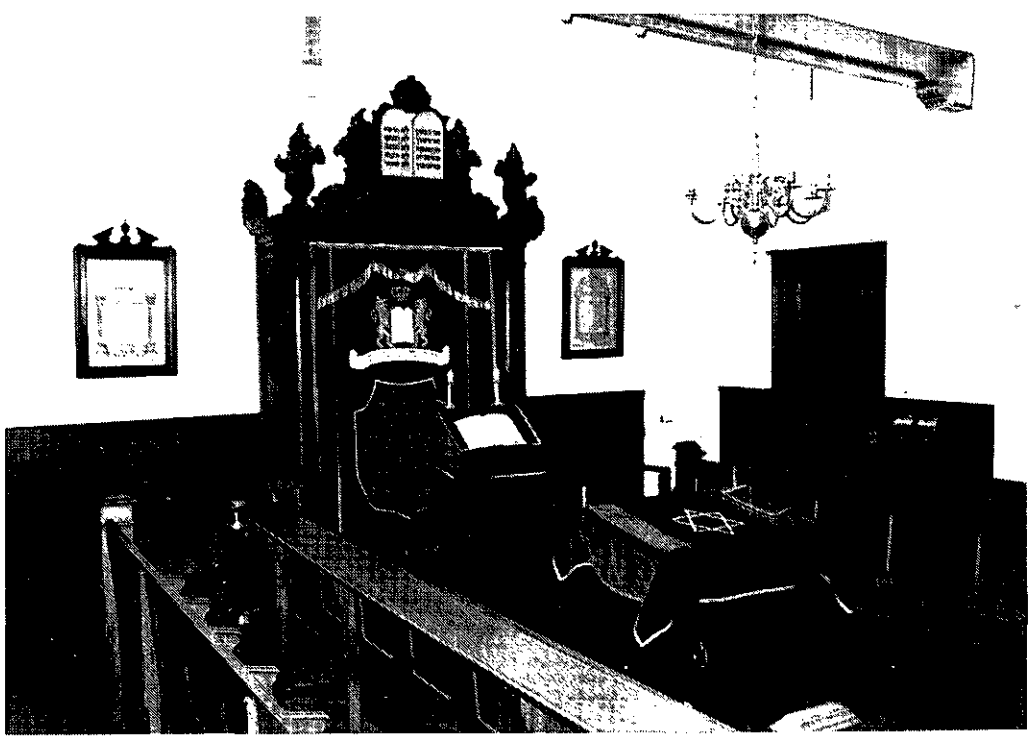

Westzijde van de grote synagogezaal met vrouwengalerij na de restauratie.

Interieur van de bij- of wintersynagoge voor de restauratie.

noeg – door de oorlog en de bezetting is heengekomen, zo beschadigd en gedecimeerd was de joodse gemeente van Zwolle na afloop van de grote vernietiging. Een monumentaal gebouw met een bijna onaangetast interieur stond in 1945 klaar voor een kleine gemeenschap van teruggekeerden. Om het gebouw in de nieuwe omstandigheden te kunnen blijven gebruiken werd het schip van de synagoge verkleind. Achterin werd een wand opgetrokken, waardoor onder de vrouwengalerij een ruimte voor gemeenschapsaktiviteiten ontstond. Ook werd er om de stookkosten te drukken een verlaagd plafond aangebracht in de grote synagogezaal die overbleef. Daardoor werden het gewelf en het balkon definitief aan het oog onttrokken. Aldus verbouwd heeft de joodse gemeente veertig jaar lang gedaan wat zij kon om de synagoge in stand te houden. Maar al deze inspanningen konden niet verhelpen dat het verval langzaam maar zeker voortschreed. Aan het eind van de jaren '70 ging de instandhouding van de synagoge de draagkracht van de joodse gemeente te boven. Er werd aan gedacht het gebouw te verkopen. Besprekingen met kandidaat kopers liepen echter op niets uit. In het begin van de jaren '80 ontstond het idee dat het gebouw behouden zou moeten blijven en op verzoek van het bestuur van de Joodse Gemeente werd de synagoge voorlopig op de monumentenlijst geplaatst. De gemeente kende enige subsidie toe voor noodzakelijke herstelwerkzaamheden aan het dak en aan de ramen, maar het was duidelijk dat er veel meer moest gebeuren wilde men het gebouw van de definitieve onder-

Wintersynagoge of bijsjoel na de restauratie met heilige ark uit de oude synagoge in de Librije en met banken afkomstig uit de vrouwengalerij.

gang redden. In die toestand trof ik de synagoge aan toen ik in september 1983 er mijn eerste bezoek aan bracht.

Een begin van herstel

De sjabbatochtend in september 1983, waarop ik voor het eerst een bezoek bracht aan de Zwolse synagoge, herinner ik mij als de dag van gisteren. Een paar minuten voor negenen, het aanvangstijdstip van de ochtenddienst, wandelde ik in de zonnige binnenstad van Zwolle de Schoutenstraat binnen. Op het bordes voor de synagoge stond een in het zwart geklede heer mij aandachtig op te nemen. Naderbij gekomen stelde ik mij voor in de veronderstelling onmiddellijk naar binnen te zullen gaan teneinde de aanvang van de dienst niet te hoeven missen. Dat pakte echter anders uit.

De man in het zwarte pak en met de zwarte hoed op zijn hoofd bleek de heer J. Moëd te zijn, de voorzitter van de Joodse Gemeente Zwolle, en op dat moment was hij de eerste en enige aanwezige. Dit onverwachte begin van mijn kennismaking met de Joodse Gemeente van Zwolle bleek al snel een groot voordeel op te leveren. Aangezien er nog negen volwassen joodse mannen moesten komen voordat de dienst kon beginnen, was er alle gelegenheid een praatje te maken. Ik vernam over de problemen waarmee de Joodse Gemeente te kampen had: het geringe aantal leden, de grote synagoge die in vervallen staat verkeerde, de vergrijzing van het ledenbestand, het gebrek aan financiële middelen. Gaande weg kwamen er meer heren opdagen en na ongeveer een kwartier kon de dienst beginnen: een handjevol voor mij vreemde mannen in een enorme synagoge... en toch voelde ik mij er thuis!

In de dagen en weken daarna begon het gepieker. Het was toch een bijzonder gebouw? Was het niet het enige monument in de Zwolse binnenstad, dat nog aan het Jodendom herinnerde? Het Jodendom was toch al eeuwenlang een wezenlijk bestanddeel van onze cultuur en onze samenleving? Waren er niet honderden joodse Zwollenaren in de kampen omgekomen? En niets zou aan hen herinneren als de synagoge verviel en verdween? Werden er niet overal in het land synagogen gerestaureerd? Was Groningen in die dagen niet hèt voorbeeld van hoe een synagoge bewaard kon blijven door de inspanningen van een aantal geestdriftige burgers? In Zwolle moest toch iets dergelijks mogelijk zijn?

Een maand later was er weer een dienst. Het was inmiddels herfst en in plaats van de grote synagoge werd nu de bijsynagoge of wintersynagoge gebruikt: een kleine, knusse ruimte met houten stoelen en tafels in plaats van statige banken. Na afloop van de dienst sprak ik weer met de heer Moëd. Elk initiatief om tot restauratie van de synagoge te komen zou hij toejuichen, maar de Joodse Gemeente zelf kon het initiatief niet nemen, was hij van mening. Te gedecimeerd om zelf financieel te kunnen bijdragen zouden de Zwolse Joden het gevoel hebben te moeten bedelen om het voortbestaan van hun synagoge. Ik sprak af me te oriënteren in Groningen. Hij wees me op een mogelijke medestander, die ook al eens over restauratie gesproken had: de heer ds. J.G.K. Littooij, gereformeerd predikant voor Kerk en Israël in Zwolle.

Er volgden een paar verwarrende maanden. De architect die de Groningse synagoge gerestaureerd had, bracht op mijn verzoek een bezoek aan de Zwolse synagoge. Het kontakt met Littooij verliep gunstig. Moëd nodigde een joodse architekt uit Amsterdam uit om de synagoge te bekijken. De gesprekken met het bestuur van de Joodse Gemeente breidden zich uit. Ik maakte kennis met de heren H.I. Kan en D. Stibbe, respectievelijk secretaris en penningmeester. Er bleken inmiddels al vergaande kontakten te bestaan met het Zwolse architectenbureau Verlaan en Nijhof vanwege de herstelwerkzaamheden aan de ramen. Het gebouw was reeds in tekening gebracht. We vonden dat de kring moest worden uitgebreid. Notaris J.J. Sissing werd door Littooij en mij benaderd om zich als juridisch deskundige bij ons aan te sluiten. Op initiatief van Stibbe werd ook de registeraccountant de heer C. van Utteren als financieel specialist bij het gezelschap betrokken. Langzaam maar zeker begonnen alle besprekingen in akties uit te lopen.

De restauratie gaat van start

In de loop van 1984 volgden de gebeurtenissen elkaar regelmatig op. In februari van dat jaar werd er op initiatief van de Joodse Gemeente door het architectenbureau Verlaan en Nijhof een restauratieplan opgesteld. In de maanden daarna ging de Rijksdienst voor de Monumentenzorg gedeeltelijk met dat plan akkoord en kon de restau-

ratie van start gaan met werkzaamheden aan het dak, de ramen, de muren en de funderingen. Er volgden ingewikkelde financiële verwikkelingen tussen de Joodse Gemeente, het architektenbureau, de gemeente Zwolle, de provincie en Monumentenzorg. Met uitzondering van Van Utteren kon niemand er al gauw meer een touw aan vastknopen. In het najaar werden er plannen gesmeed om tot de oprichting van verschillende stichtingen te komen. Ook werd er steeds vaker gesproken over een tweede fase van de restauratie. In november werd door het architektenbureau inderdaad een raming van de kosten voor de tweede fase voor de restauratie van de synagoge opgesteld.

Op 23 januari 1985 werd de Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle opgericht met als doel: "het nemen van initiatieven, alsmede het verlenen van financiële steun ten behoeve van het behoud en het beheer van de synagoge te Zwolle en eventuele andere joodse monumenten in Zwolle en omgeving". In de maanden en jaren die volgden, werd er enorm veel werk verzet door de leden van het bestuur. Met name de heren Kan, Littooij, Stibbe en Van Utteren verrichtten buitengewone inspanningen. Er werd een Comité van Aanbeveling gevormd, een brochure samengesteld, een geldinzamelingsaktie gehouden, een bouwcommissie in het leven geroepen. Er werden kontakten onderhouden met gemeente, provincie en Rijksmonumentenzorg. Fondsen, bedrijven en kerken werden benaderd voor bijdragen. Een veiling van kunstwerken van Zwolse kunstenaars in de raadzaal van het gemeentehuis van Zwolle bracht ca. *f* 13.000,- op voor de restauratie. Een benefiet-avond in Schouwburg Odeon gaf een opbrengst van ca. *f* 15.000,-. Op 18 april 1985 vond de onthulling plaats door de Israëlische ambassadeur de heer M. Ofer van het monument op het bordes voor de synagoge ter nagedachtenis aan de in de Tweede Wereldoorlog omgekomen Zwolse Joden. In de loop van 1986 ging inderdaad de tweede fase van de restauratie van start met werkzaamheden aan het woonhuis en de kleine synagoge. Ook werden daarbij het verlaagde plafond en de tussenwand van de grote synagoge verwijderd. Op 22 september

Voorgevel van de Zwolse synagoge. Oorspronkelijke situatie van links naar rechts: Wintersynagoge (begane grond) en woning (eerste en tweede verdieping), torentje met noordelijke toegang tot de vrouwengalerij, voorgevel van de grote synagoge, portaal met zuidelijke toegang tot de vrouwengalerij.

1988 startte er zelfs een derde fase met werkzaamheden aan de entree, de bijruimten en het interieur van de grote synagogezaal, waaronder de vrouwengaierij. Na de zomervakantie van 1989 was het dan eindelijk zover: de restauratie was voltooid.

De herinwijding

Op woensdag 20 september j.l. was het zo ver. Op een even stralende septemberochtend als waarop het voor mij zes jaar geleden begon, werd de geheel gerestaureerde synagoge van Zwolle tijdens een plechtige bijeenkomst heringewijd met het binnendragen van zeven prachtig aangeklede en versierde Tora-rollen. Zes jaren van vasthoudende arbeid door een relatief kleine groep mensen en van grote medewerking door zeer velen, werden bekroond met een stijlvolle plechtigheid. Ook nu waren geheel in de Zwolse traditie de vertegenwoordigers van de provinciale overheid en de gemeente Zwolle bij de plechtigheid aanwezig: de waarnemend Commissaris van de Koningin, de Burgemeester van de gemeente Zwolle, wethouders en raadsleden. Na afloop werden er kransen gelegd bij het monument voor de synagoge en vervolgens werd dat deel van de Schoutenstraat waaraan de synagoge ligt, hernoemd tot Samuel Hirschstraat naar Samuel Juda Hirsch, de laatste opperrabijn van Overijssel.

En toch is er – terugblikkend op deze periode van zes jaren – niet alleen maar reden tot vreugde. Want zo voorspoedig als het ging met de restauratie van de synagoge, zo zorgelijk verging het de Joodse Gemeente van Zwolle. Uit de zes jaar dat ik haar gast mocht zijn, herinner ik mij één bar mitswa (joodse meerderjarigheidsceremonie), tweemaal een choepa (huwelijk) van bruidsparen die al niet (meer) in Zwolle woonden, geen enkele besnijdenis, maar wel vele begravenissen. Markante leden, waaronder de heren Blog en Moëd die beiden als chazan (voorzanger) optraden, verhuisden naar elders. Steeds moeilijker werd het om een minjan (het benodigde tiental mannen voor een dienst) bijeen te brengen. Zo blij als we zijn met de gerestaureerde synagoge, zoveel zorgen maken we ons over de Joodse Gemeente, die nog draait vooral dankzij de voortdurende inspanningen van slechts enkele families. Dat zij er spoedig niet meer alleen voor zullen staan!

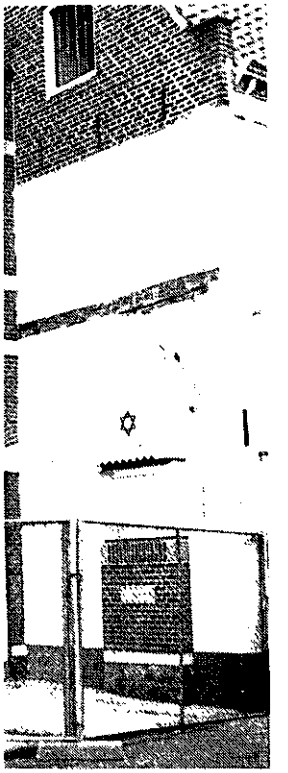
Bouwkundige wijzigingen

Door de restauratie is de synagoge in nieuwe luister gesteld. Het zal niemand verbazen dat de synagoge van na de restauratie niet dezelfde synagoge meer is die zij was voor de restauratie. Met name de indeling van de ruimten is op belangrijke punten gewijzigd ten opzichte van het oorspronkelijke bouwplan. De grootste veranderingen hebben plaatsgevonden in het woonhuis ter zijde van de synagoge. De woning op de bovenverdieping is niet langer vanaf de straat toegankelijk via de deur en het trappenhuis uiterst links in de voorgevel. Dat trappenhuis is bij de wintersynagoge getrokken, waardoor deze ruimte groter werd. De wintersynagoge zelf heeft met de oude banken van het vrouwenbalkon een vaste inrichting gekregen als kleine synagoge. Het is daardoor een zeer fraaie, kleine en knusse 'sjoel' geworden, die groot genoeg is om de Joodse Gemeente te dienen.

Ook de bovenverdieping van het oude woonhuis is veranderd. Er is één grote ruimte van gemaakt welke dienst kan doen als vergader- en cursusruimte. Door de muur tussen deze bovenverdieping en het torentje dat toegang gaf tot het vrouwenbalkon, door te breken, ontstond er een toegang vanuit het torentje. Tevens werden de beide toegangen tot het vrouwenbalkon met de entree van de grote synagoge verbonden door op de begane grond de muren door te breken. Ook de hele entreepartij werd grondig aan de eisen van modern gebruik aangepast door middel van garderobes en toiletten. Voorts werd er aan de zuidzijde van de grote synagoge een bergruimte en een keukentje bijgebouwd.

In de grote synagoge werd de bima verplaatst in de richting van de heilige ark, teneinde meer ruimte achterin de zaal uit te sparen voor multifunctioneel gebruik. Zo ontstond er aan de oostkant een 'sacrale' en aan de westkant een 'profane' ruimte, voorlopig van elkaar afgescheiden door een koord. Te zijner tijd zal die afscheiding waarschijnlijk vervangen worden door een aan joods-wettelijke eisen voldoend hekwerk. De lampen werden in oude, hoewel niet oorspronkelijke, stijl opnieuw gemaakt. Ook de bekleding, waaronder de voorhangsels en Tora-mantels, werden aan herstelwerkzaamheden onderworden

Naast de absidiale ruimte zijn twee bijruimten ingericht waarin de prachtige collectie

Monument voor de synagoge ter nagedachtenis aan de in de Tweede Wereldoorlog omgekomen Zwolse Joden, opname tijdens de restauratie.

van deze voorhangsels en Tora-mantels is tentoongesteld. De vrouwengalerij tenslotte is haar banken kwijtgeraakt aan de wintersynagoge, maar omvat nu een prachtige ruimte voor kleine tentoonstellingen.

Naar een veelzijdig gebruik

De Joodse Gemeente van Zwolle is te klein geworden om haar synagoge in stand te houden. Daarom zal het gebouw niet alleen meer als synagoge dienst kunnen doen, maar ook ruimte moeten gaan bieden aan andere aktiviteiten die niet in strijd zijn met het oorspronkelijke karakter van het gebouw. Bij de restauratie is daarmee al rekening gehouden. De aanpassing van vele ruimten zoals hierboven beschreven, is vooral doorgevoerd vanwege een toekomstig gebruik van het gebouw voor culturele en educatieve doeleinden. Zo werd het achterste gedeelte van de grote synagogezaal ingericht voor concerten, lezingen en tentoonstellingen. De bovenzaal in het oude woonhuis werd geschikt gemaakt voor cursussen, vergaderingen en andere bijeenkomsten van kleinere gezelschappen. Alleen de kleine synagoge zal permanent als synagoge ingericht zijn en als zodanig blijven functioneren.

Speciale aandacht zal besteed worden aan het gebruik van de synagoge voor educatieve en culturele aktiviteiten op het gebied van het Jodendom. Daartoe werd reeds in 1987 de Stichting Judaica Zwolle opgericht, die als doel heeft de verspreiding van kennis over de joodse godsdienst, taal, geschiedenis en cultuur. Deze stichting houdt zich bezig met uiteenlopende aktiviteiten als:

- leerhuiscursussen over Jodendom, Bijbel en Talmoed;
- cursussen Bijbels-Hebreeuws voor beginners en gevorderden;
- cursussen over Joods-Amerikaanse literatuur en andere culturele onderwerpen;
- beheer van een collectie video-banden over Jodendom en Israël (catalogus o.a. in de Mediatheek van de Christelijke Hogeschool Windesheim);
- organiseren van kleine tentoonstellingen over de joodse godsdienst en/of geschiedenis;
- uitgave van een Judaica-Bulletin waarin o.a. opgenomen een Judaica-agenda van alle aktiviteiten op joods gebied in Zwolle en omgeving;
- rondleidingen in de synagoge op aanvraag.

De Zwolse synagoge en de Zwolse bevolking

Voor de bevolking van Zwolle is het behoud van de Zwolse synagoge van groot belang. Vandaag de dag wordt velen steeds duidelijker dat de basis van de Westeuropese, christelijke cultuur, speciaal zoals deze beïnvloed is door het Oude en Nieuwe Testament, door en door joods is. Steeds helderder komt voor ogen te staan dat deze geschriften die zovele sporen hebben getrokken door onze geschiedenis, niet werkelijk te begrijpen zijn zonder hen te zien in het licht van het Jodendom waarin zij zijn ontstaan en waaruit zij nooit losgemaakt hadden mogen worden. De eerste Christenen waren Joden en hun Jodendom lijkt meer op het Jodendom van nu, dan op het Christendom van eeuwen. Daarom is het voor iedere Zwollenaar die zich beweegt in de huidige christelijke of volgens anderen post-christelijke cultuur van belang, dat de synagoge van Zwolle behouden is gebleven. Daar kunnen zij nog iets te zien en te horen krijgen van een van de belangrijkste bronnen van de wereld waarin zij leven.

Wie meer informatie zou willen krijgen over de Stichting Judaica of over een van haar bezigheden kan contact opnemen met de schrijver van dit artikel, tel. 038-536647 of 038-699426.

Gebruikte literatuur:

W.J. van Bekkum, J. Dijkstra, H.A. Verbeek, **De Folkingestraatsynagoge in Groningen**. Groningen, 1984.

M. Broekhuis, S. Johannisse, P. van 't Riet, **De synagoge van Zwolle heeft u nodig**. Zwolle, 1985. (brochure)

J. Hagedoorn, 'Van Zwolse Joden en joodse Zwollenaren, Een schets van de geschiedenis van de Joden te Zwolle'. In: **Judaica-Bulletin van de Stichting Judaica Zwolle** 1 (1987) nr. 3.

P. van 't Riet, 'De restauratie voltooid'. In: **Judaica-Bulletin van de Stichting Judaica Zwolle** 3 (1989) nr. 2.

Literatuur

recensie:
J. ten Hove, **Meer dan stenen muren. 250 Jaar opsluiting in Zwolle, 1739-1989.** De IJsselakademie Kampen, 1989.

In opdracht van het Huis van Bewaring te Zwolle schreef J. ten Hove een prettig leesbaar boekje over de 250-jarige geschiedenis van deze instelling. In de inleiding stelt hij zich mede ten doel duidelijk te maken "dat één van de tekenen van de mate van beschaving van een maatschappij gevormd wordt door de wijze waarop zij omgaat met haar gevangenen." (pag. 7) Indien de situatie in de Zwolse gevangenis representatief is, moet geconstateerd worden dat het met de beschaving van onze maatschappij lange tijd droevig was gesteld. Pas na de Eerste Wereldoorlog werd volgens dee auteur de behandeling van de Zwolse gevangenen enigszins verbeterd. Op christelijke feestdagen kwam er een zanggroep langs, de bezoekregeling werd versoepeld en het werd toegestaan op de eigen kamer een foto, prentbriefkaart of een plantje neer te zetten. In 1925 kon de voorzitter van het college van regenten de minister dan ook met enige trots schrijven: "dat de behandeling der gevangenen in dit gesticht feitelijk al in modernen geest plaats heeft." (pag. 87)
Wat wij in de jaren '90 moeten verstaan onder een moderne aanpak wordt op de laatste pagina toegelicht: door de kleinschaligheid en de inviduele benadering onderscheidt de Zwolse gevangenis zich van vergelijkbare strafinrichtingen. Directeur Tychon stelde in 1988: "Wij zijn geen fabriek die mensen alleen maar opsluit." (pag. 98) Uit de voorafgaande hoofdstukken blijkt dat men in de achttiende en negentiende eeuw andere normen hanteerde.
De auteur heeft de geschiedenis van de Zwolse gevangenis beredeneerd ingedeeld in zes perioden en evenzovele hoofdstukken. Bij iedere periode schenkt hij systematisch aandacht aan het gebouw, het personeel, de gevangenen, hun zedelijke en culturele toestand en de al of niet geslaagde pogingen om te ontsnappen. Vooral de tijd tussen 1821 en 1886 krijgt relatief veel aandacht (34 pagina's). Het gebouw deed toen dienst als burgerlijk en militair huis van verzekering. Er waren toen gemiddeld dertig tot zeventig gedetineerden die zich bezighielden met vlasspinnen, het fabriceren van 'pijpedoppen' en allerhande kleermakerswerk. Er mochten géén spelletjes gedaan worden. Roken en drinken waren verboden. Het aantal uitbraakpogingen steeg behoorlijk. Dit was wellicht te wijten aan de trieste toestand van de gevangenen, maar evengoed kan de nonchalance van het bewakend personeel als oorzaak genoemd worden.
Dat wij juist over deze periode zo uitvoerig geïnformeerd worden komt waarschijnlijk door de beschikbaarheid van het bronnenmateriaal. Over de lange periode 1886 tot 1953 was blijkbaar minder materiaal voorhanden, want de auteur heeft voor de beschrijving hiervan aan 12 pagina's genoeg. Over de functie van de gevangenis tijdens de Tweede Wereldoorlog had ik graag iets meer gelezen, maar de armslag van een historicus wordt nu eenmaal vaak beperkt door de omvang en de aard van het bronnenmateriaal.
Op grond van de documenten die wèl overgeleverd zijn heeft ten Hove een levendig verhaal geschreven over het wel en vooral het wee achter de stenen muren. In het nawoord deelt hij mee dat er bij Justitie plannen bestaan de gevangenis te sluiten. Daardoor komt er wellicht een einde aan een periode van 250 jaar zitten in Zwolle. Ook al worden de muren inderdaad afgebroken, dit boekje zal z'n waarde als bijdrage aan de Zwolse geschiedenis steeds behouden.

Oktober 1927: groep kinderen voor de uitnodigend geopende deur van de gevangenis. (foto: Rijksdienst voor Monumentenzorg)

Literatuur

J.J.J.M. Beenhakker
Historische geografie: landschappen en nederzetting. Zutphen (De Walburg Pers) 1989. 55 pp. ISBN 90.6011.672.0
Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis, 3.

Tom van den Berg e.a. (red.)
Internationaal kunstzwemtoernooi AAbad Zwolle 14 en 15 april 1990. Zwolle (Tijl) 1990. 23 pp.

F.C. Berkenvelder
Some unknown Dutch archivalia in the Gdansk archives. Overdruk uit: From Dunkirk to Danzig: essays in honour of J.A. Faber. Hilversum 1988.
Amsterdamse Historische Reeks, Grote Serie, V.

A.J. Borgman
Losse verhaoln in 't Zwols dialect. Zwolle (?) 1990. 32 pp.

Campherbeek
De Campherbeek in 't zilver: 1965-1990. Zwolle (Openbare Basisschool de Campherbeek) 1990. 44 pp.
Uitgave ter gelegenheid van het zilveren jubileum van de openbare basisschool "De Campherbeek" in Berkum.

Igor en Wil Cornelissen
'Veertien onder één dak: de joodse onderduikers van Atie en Nico Noordhof', in **Vrij Nederland** 5 mei 1990. p. 22-30.

Alfons Dalsing
'Pater Gottfried Buss OSB: ein Sohn der Stadt Zwolle lebte und wirkte von 1787 bis 1851 in Iburg', in **Bad Iburg journal: die actuelle Monatschrift** 9 mei 1990. p. 4-7. ISSN 0934-7917.

J. Folkerts e.a. (red.)
Overijssels biografieën: levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Overijsselaars. Meppel (Boom) 1990. 206 pp. ISBN 90.6009.958.3.

Groen links in de jaren negentig. Gemeenteraadsprogramma 1990-1994 PSP-PPR-CPN. Zwolle (s.n.) 1990. 45 pp.

Jaap Hagedoorn
Blokstraat 37: geschiedenis van een huis. Zwolle (s.n.) 1990. 20 pp.

S. Hietbrink, e.a.
Cultuur als economische infrastructuur: uitstralingseffecten van investeringen in cultureel goed in Zwolle. Amsterdam (Stichting voor Economisch Onderzoek der Universiteit van Amsterdam) 1988. 172 pp. ISBN 90.6733.024.8.
SEO rapport, nr.220.

Arjen Hof
Zwolle. Amsterdam (s.n.) 1990. 31 pp.
Voorbereidend werkstuk op het onderzoeksproject 'Stadsvernieuwing van Binnensteden 1960-1990' in opdracht van het ministerie van VROM.

J. ten Hove
Bronnen voor genealogisch onderzoek in het Rijksarchief in Overijssel. Zwolle (Rijksarchief in Overijssel) 1990. 72 pp. ISBN 90.71238.47.4.
Uitgaven van het Rijksarchief in Overijssel, 32.

B.J. Kam
Inventaris familiearchief Klinkert 20 april 1990. Zwolle (s.n.) 1990. 34 pp.
Met index en een floppy disk voor p.c. (Wordperfect).

P. Kooij
Stadsgeschiedenis. Zutphen (De Walburg Pers) 1989. 72 pp. ISBN 90.6011.671.2.
Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis, 4.

A.L. Mensema en J. Mooijweer
Havezathen van Vollenhove: Marxveld, Oldenhof en Oldruitenborgh. Zwolle (Waanders) 1989. 112 pp. ISBN 90.6630.190.2.
Kleine Monumenten Reeks, nr. 15.

A.F.M. Reichgelt
Inventaris van het archief van de onderprefect van Zwolle, 1811-1814. Zwolle (Rijksarchief in Overijssel) 1989. 113 pp. ISBN 90.71238.40.7.
Uitgaven van het Rijksarchief in Overijssel, 21.

Scheppingskerkgemeente Holtenbroek Zwolle met een voorwoord van Frans Dijk. Zwolle (s.n.) 1990. 40 pp.
Uitgave ter gelegenheid van het zilveren jubileum van de Scheppingskerkgemeente.

200 jaar Tijl Krant: onze krant tweehonderd jaar. Zwolle (Tijl) 1990. 8 katernen.
De katernen hebben ieder een eigen titel in de trant van "U en uw krant", "De regio en de krant" en "De toekomst en de krant".

200 jaar Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant. Zwolle (Provinciaal Overijssels Museum) 1990. 8 pp.
Uitgave bij de gelijknamige expositie ter gelegenheid van het jubileum van krantenuitgeverij TIJL.

Verkiezingsprogramma 1990-1994: samen sterk voor Zwolle. Zwolle (PvdA) 1990. 31 pp.

Michael Werner
'Hansestadt Zwolle: Stadt im Mittelpunkt' in **Bad Iburg journal: die aktuelle Monatschrift** 9 mei 1990. p.8-11. ISSN 0934-7917.

I.W. Westerink-van Bochove
'Het weesje dat om hulp schreit': het weeshuis der Hervormde Gemeente te Zwolle van 1854-1912. Nunspeet 1989. 142 pp.
Scriptie M.O. II Geschiedenis, Noordelijke Hogeschool, Zwolle.

Zwolse Courant: verkiezingskrant. Zwolle (Tijl) 22 maart 1990. 10 pp.
Huis-aan-huis verspreide extra editie naar aanleiding van de gemeenteraadsverkiezingen op 21 maart 1990.

De redactie van Tijl in de jaren 1930-1940.
(foto: Provinciaal Overijssels Museum, Zwolle)

Mededelingen

Stichting Windesheim 600+

In 1987 werd onder grote belangstelling en met een breed scala aan activiteiten herdacht dat 600 jaar eerder – om precies te zijn op 17 oktober 1387 – de kloosterkerk in Windesheim werd gewijd.
De stichting van dit klooster was een uiting van de Moderne Devotie, een religieuze hernieuwingsbeweging met Geert Grote als grondlegger. Het klooster in Windesheim groeide in de vijftiende en zestiende eeuw uit tot het moederklooster van het kapittel van Windesheim.
Tijdens de festiviteiten van 1987 ontstond het plan om te proberen de herinnering aan klooster en kapittel levend te houden.
Inmiddels is de Stichting Windesheim 600+ in het leven geroepen. Deze Stichting wil het mogelijk maken culturele activiteiten te ontwikkelen in en om de kerk van Windesheim. Deze activiteiten zullen voor een deel in het teken staan van de Moderne Devotie.
Jaarlijks zal een concert georganiseerd worden op Hemelvaartsdag en eventueel een tweede concert in het najaar.
Verder zal jaarlijks een lezing of een studiedag gerealiseerd worden. Hier zal vanuit de historische achtergrond van de Moderne Devotie aandacht besteed worden aan ontwikkelingen op het gebied van de spiritualiteit. De lezingen worden gepubliceerd.
Voor 1990/1991 is gekozen voor het thema "Ken-U-Zelf; Godsdienst en Zelfbewustzijn". Dit thema past uitstekend in de traditie van de Moderne Devotie, omdat zelfonderzoek en geestelijke training essentiële aspecten van de spiritualiteit vormden van de spiritualiteit in de kloosters van de Windesheimer Congregatie. Door het aanleren van goede gewoonten probeerden de aanhangers van de Moderne Devotie 'ondeugden' te overwinnen. Met behulp van bepaalde technieken hoopten zij dieper inzicht te krijgen in hun eigen innerlijk en veranderingsprocessen op gang te brengen.
Op 23 oktober ('s avonds) en op 20 april (hele dag) worden vanuit verschillende disciplines lezingen gehouden over deze thematiek.

Belangstellenden kunnen de organisatie van deze activiteiten mogelijk maken door donateur te worden van de Stichting Windesheim 600+. Zij dragen dan tevens bij aan het levend houden van een belangrijk cultureel erfgoed.
Donateurs ontvangen een uitnodiging voor alle activiteiten van de Stichting. Ook krijgen zij korting op de publicaties.
De jaarlijkse bijdrage is minimaal ƒ 15,-.
Aanmelding als donateur kan bij:
Stichting Windesheim 600+
p.a. Culturele Raad Overijssel
Jacob Catsstraat 25
8023 AE Zwolle
tel. 038 - 537527

Verzamelband

De heer T. Bouwmeester van boekbinderij Habes te Zwolle is bij voldoende belangstelling bereid een verzamelband te ontwerpen voor het Zwols Historisch Tijdschrift. Gezien de geringe omvang van een tijdschriftnummer, zal zo'n band drie jaargangen moeten bevatten.
In 1992 zal de redactie u verder informeren over bestelwijze, prijs, e.d.

Cursussen

'Schrijven over geschiedenis'.
Vaak hebben amateur-historici schatten aan informatie verzameld. Dan blijkt het echter regelmatig moeilijk te zijn, dit alles duidelijk op papier te krijgen en alles zo te formuleren dat lezers er door geboeid raken. Het is de bedoeling van deze cursus dat de deelnemers eigen verzameld materiaal meebrengen.
11 oktober 1990 t/m 7 februari 1991.
Tijd : 19.30 - 21.30 uur.
Plaats : Rijksarchief in Overijssel.
Kosten : ƒ 100,-.
Opgave : Culturele Raad Overijssel.

'Oud schrift voor beginners'.
17 september 1990 t/m 4 maart 1991.
Tijd : 19.30 - 21.00 uur.
Plaats : gemeente-archief Zwolle.
Kosten : ƒ 90.-.
Opgave : gemeente-archief Zwolle.

'Oud schrift voor gevorderden'.
15 oktober 1990 t/m 28 juni 1991.
Tijd : 19.30 - 21.30 uur.
Plaats : Rijksarchief in Overijssel.
Kosten : ƒ 100,-.
Opgave : Rijksarchief in Overijssel.

'Genealogie: bedoeld voor beginners op het gebied van de familiekunde'.
15 oktober 1990 t/m 28 januari 1991.
Tijd : 19.30 - 21.00 uur.
Plaats : Rijksarchief in Overijssel.
Kosten : ƒ 100,-.
Opgave : Rijksarchief in Overijssel.

Adressen van organiserende instellingen:
Gemeente-archief Zwolle,
Voorstraat 26,
8011 ML Zwolle.
tel. 038 - 982488.

Rijksarchief in Overijssel,
bezoekadres: Eikenstraat 20,
postadres:
Postbus 1227, 8001 BE Zwolle.
tel. 038 - 540722.

Culturele Raad Overijssel,
Jacob Catsstraat 25,
8023 AE Zwolle,
tel. 038 - 537527.

Agenda

Lezingen

23 oktober:
Lezingenavond georganiseerd door de Stichting Windesheim 600+.
Mw dr P. Bange (Nijmegen): 'Zelfkennis en ideaalbeeld in laat-middeleeuwse didactische teksten'.
Dr O. Jager (Kampen): 'Spirituele zelfontwikkeling als cultureel verschijnsel'.
Tijd : 19.00 uur.
Plaats : Stadhuis, Zwolle.
Kosten : ƒ 5,-.
Opgave : Culturele Raad Overijssel.
Zie ook de rubriek 'Mededelingen'.

20 april 1991:
Symposium georganiseerd door de Stichting Windesheim 600+.
Prof dr H.W.J. Vekeman (Keulen): 'Affectieve communicatie en religieuze ontwikkeling'.
Dr W. Zijlstra (Amersfoort): 'De neurotisering van de religieuze ervaring'.
Prof dr Th.H. Zweerman (Megen): 'Franciscaanse spiritualiteit en haar relevantie voor de westerse mens'.
Prof dr W. Berger (Nijmegen): 'Zelfbeeld – Godsbeeld, Godsbeeld – Zelfbeeld'.
Plaats : N.H.kerk te Windesheim.
Kosten : ƒ 25,- (inclusief lunch; studenten ƒ 15,-).
Volledig programma en opgave: Culturele Raad Overijssel.
Zie ook de rubriek 'Mededelingen'.

11 oktober 1990 t/m 21 februari 1991:
Lezingenserie: Kijken naar Monumenten in Overijssel.
Aan de orde komen kerken, molens, kastelen, boerderijen, woonhuizen, monumenten van bedrijf en techniek, straatmeubulair en archeologische monumenten.
Tijd : 20.00 - 22.00 uur.
Plaats : Rijksarchief in Overijssel.
Kosten : ƒ 95,-.
Opgave: Culturele Raad Overijssel.

14 februari t/m 11 april 1991:
Lezingenserie: Overijsselse rituelen rond de levensloop.
Nadere bijzonderheden worden nog bekend gemaakt.
Plaats : Rijksarchief in Overijssel.
Kosten : ƒ 75,-.
Opgave : Culturele Raad Overijssel.

Tentoonstellingen

Provinciaal Overijssels Museum:

7 september t/m 28 oktober:
Scheurbuik en Scheepsbeschuit. Ontdekkingsreizen (Gouden Kroon en Drostenhuis)

half november 1990 tot half januari 1991:
Trouwen in Overijssel (Gouden Kroon)

half november 1990 tot half januari 1991:
Derk Jan van der Laan (Drostenhuis)

Personalia

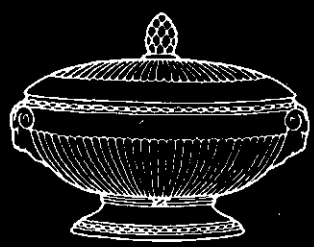
Dr H. Clevis (1953) studeerde in 1982 als historicus af aan de Universiteit van Utrecht. Daarvoor was hij al zes jaar werkzaam als assistent-archeoloog bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort en betrokken bij opgravingen in Nijmegen, Deventer en Dordrecht. Verder was hij drie jaar verbonden aan de Stichting ZWO voor een promotie-onderzoek. Vanaf 1987 is hij gemeente-archeoloog van Zwolle en Kampen. In 1990 promoveerde hij op 'Nijmegen: onderzoek naar de historische topografie en ontwikkeling van de benedenstad van 1300-1500'.

Drs P. Kleij (1960) studeerde in 1989 als archeoloog af aan de Universiteit van Amsterdam op het onderwerp 'Een methode om de herkomst te bepalen van scheepswrakken'. Nadat hij enkele maanden voor de stadsarcheoloog van Zwolle gewerkt had, is hij in dienst getreden bij het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, afdeling onderwater-archeologie.

Peter van 't Riet studeerde wiskunde en psychologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Woont sinds 1980 in Zwolle en is als opleidingscoördinator exacte vakken verbonden aan de lerarenopleiding van de Christelijke Hogeschool Windesheim. Houdt zich in zijn vrije tijd reeds vele jaren bezig met het Jodendom. Publiceerde verscheidene boeken en vertalingen op het gebied van de rabbijnse traditie en de joodse achtergronden van het Nieuwe Testament. Is lid van het bestuur van de Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle en voorzitter van de Stichting Judaica Zwolle.

'Landschap', D.J. van der Laan (foto: POM, Zwolle)

Wedgwood serviezen

tamse-wiertz

Sassenstraat 11-13 - Oude Vismarkt 12-14 - Zwolle
Telefoon 038-216359

met ♡ voor het goede boek

Voor al uw (studie)boeken

boekhandel goedhart

Assendorperstraat 67, 8012 DG Zwolle
tel. 038 - 219802, b.g.g. 210090
maandags gesloten

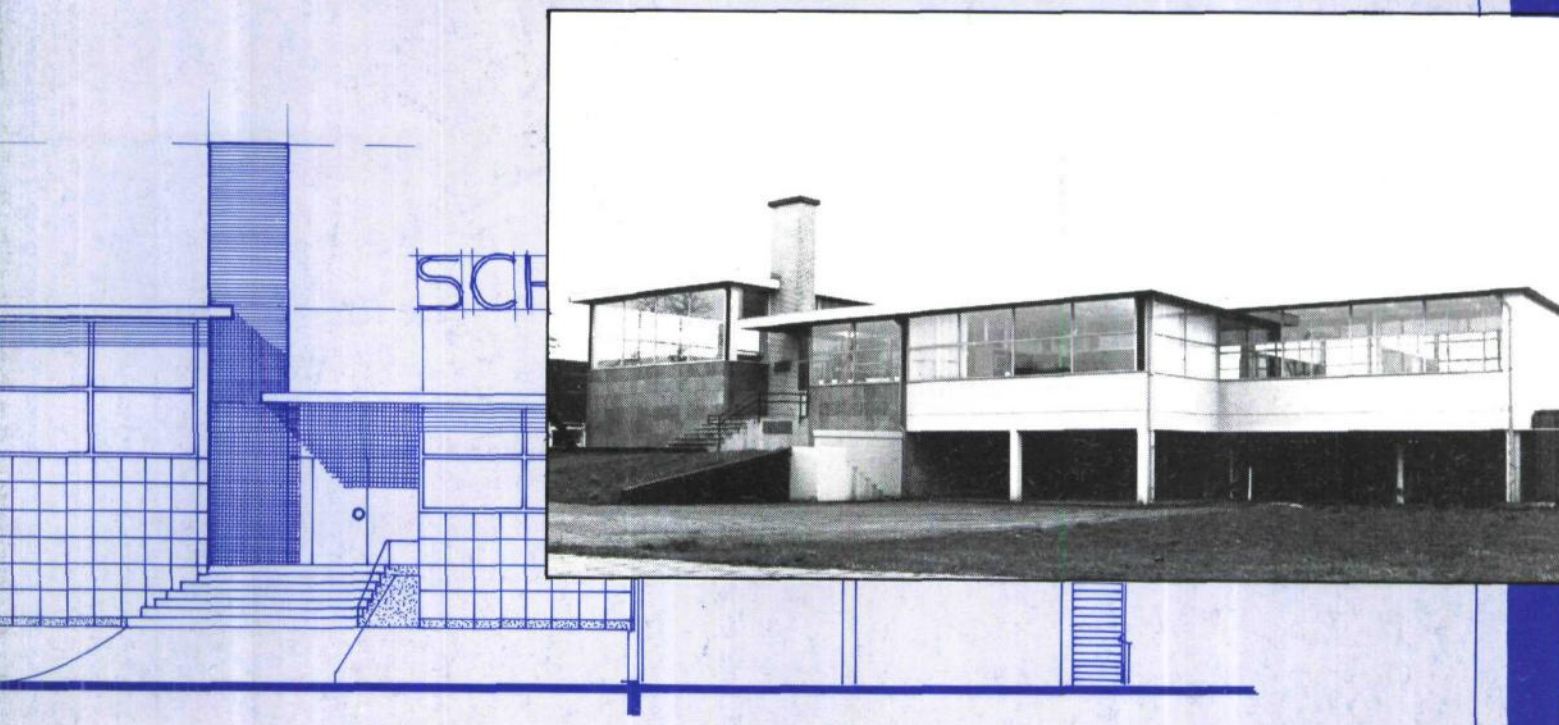

Zwols Historisch Tijdschrift

7e jaargang
1990, nr. 4
ƒ 9,50

uitgave van de Zwolse Historische Vereniging

Jongere bouwkunst

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt vier maal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift:
Redactie-leden: J.H. Drentje, J. Gelderman, H. Halbertsma, J. ten Hove, W.A. Huijsmans, I. Wormgoor, A. van der Wurff.
Adviseurs: N. Lettinck, H.C.J. Wullink.

Redactie-adres:
Westerstraat 17, 8011 CD Zwolle.

Tekstverwerking en vormgeving:
Marinus Prins (bNO).
druk: drukkerij Werktuig.

Fotografie:
Tenzij anders is vermeld zijn de foto's afkomstig van de
Gemeentelijke Fotodienst Zwolle (J.P. de Koning).

Bestuur Zwolse Historische Vereniging:
voorzitter:
J. Hagedoorn,
Tyassenbelt 28, 8014 NW Zwolle.

secretaris:
E. Tijssen,
Tichelmeesterlaan 37, 8014 LA Zwolle.

penningmeester:
H. Brassien,
Brederostraat 76, 8023 AV Zwolle.

leden:
A. Bootsma-van Hulten, B.J. Kam, R.T. Oost, I. Wormgoor.

Secretariaat/ledenadministratie:
Postbus 1448, 8001 BK Zwolle.
(telefoon: 038 - 539 625)

Financiën:
girorekening Postbank: 5570775,
t.n.v. Zwolse Historische Vereniging.

Tarieven lidmaatschap:
jeugdleden, studenten, 65+
(wonend binnen Zwolle).... ƒ 25,00/jaar
overige leden..... ƒ 35,00/jaar
huisleden ..... ƒ 7,50/jaar

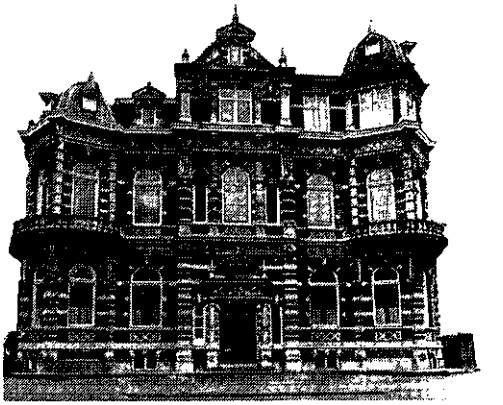
Redactioneel

Lange tijd heeft de bouwkunst uit de periode 1850-1940, de zogenaamde jongere bouwkunst, in de schaduw gestaan van bouwwerken uit een verder verleden. De laatste jaren lijkt daar echter verandering in te komen. In het hele land wordt nauwkeurig geïnventariseerd welke gebouwen er uit die periode bewaard zijn gebleven.
In Zwolle is die inventarisatie al afgerond: het blijkt om ongeveer 1000 objecten te gaan. Dit grote aantal duidt erop dat de stad toen een belangrijke ontwikkeling doormaakte. J.W. van Beusekom gaat, in het eerste artikel van een serie over jongere bouwkunst, in op de stedebouwkundige ontwikkelingen.
Om de jongere bouwkunst meer onder de aandacht te brengen, is onlangs een wandel- en fietsroute langs interessante gebouwen gemaakt.
C. Hamming gaat veel verder terug in de tijd. Hij gaat in op de vraag of Zwolle nu wel of niet aan de IJssel of aan de Vecht heeft gelegen.
In het laatste artikel geeft J.C. Streng achtergrondinformatie bij de tentoonstelling over de schilder Derk Jan van der Laan, die momenteel in het POM te zien is. Hij schetst het beeld van een culturele bloeiperiode in Zwolle tussen 1795 en 1830; dit in tegenstelling tot de gangbare opvatting dat de eerste helft van de negentiende eeuw vooral een tijd van kommer en kwel was.
Tenslotte wensen wij u prettige feestdagen en een heel goed 1991.

Foto omslag: J. Lensink, Het Oversticht.
Bouwtekening op omslag: Dienst Openbare Werken, gemeente Zwolle.
Op de foto op pagina 111: het pand Burgemeester van Royensingel 17-18.

©**Zwolse Historische Vereniging 1990**
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

112 Jongere bouwkunst in Zwolle 1850-1940 (deel 1) Jan Willem van Beusekom

121 Wandel-Fietstocht jonge bouwkunst in Zwolle J.T. Teunis

124 Zwolle aan de Vecht? Een stad aan de IJssel? een recensie-artikel C. Hamming

132 Twee opmerkingen naar aanleiding van de tentoonstelling met werken van Derk Jan van der Laan J.C. Streng

139 Mededelingen
141 Literatuur
142 Agenda
142 Personalia

Jongere bouwkunst in Zwolle, 1850-1940 (deel 1)

Jan Willem van Beusekom

In de periode 1850-1940 vindt een snelle ontwikkeling plaats die verstrekkende gevolgen heeft voor het aanzien van stad en land. Ook Zwolle ondergaat in die periode grote veranderingen. Eén van de oorzaken is de aanwijzing tot provincie-hoofdstad. De groei die daar het gevolg van is uit zich in nieuwe gebouwen en nieuwe wijken. Behalve bestuurlijke, vinden ook economische veranderingen plaats die leiden tot schaalvergroting en noodzakelijke verbeteringen van de infrastructuur. Deze beide factoren, en daarmee samenhangende nevenontwikkelingen, hebben geleid tot de stad (of beter: gemeente) zoals we die nu kennen.

In het kader van de monumentenzorg is tot voor kort nooit veel aandacht besteed aan deze betrekkelijk recente periode. Slechts de oude binnenstad en enkele objecten in het buitengebied waren interessant. Een selectie van gebouwen, merendeels van vóór 1850, is ter bescherming op de rijksmonumentenlijst geplaatst. De laatste jaren is er sprake van een toenemende belangstelling voor de jongere bouwkunst, waarbij behalve aan de gebouwen zelf, ook waarde wordt toegekend aan de omgeving.

In dit eerste artikel in een serie over de ontwikkeling van de gebouwde omgeving in de gemeente Zwolle komen de stedebouwkundige ontwikkelingen van de stad en het buitengebied aan de orde. In de volgende drie artikelen zal ingegaan worden op de objecten in de stad en het buitengebied.

Het Monumenten Inventarisatie Project (M.I.P.)

In 1986 is in de provincie Overijssel een begin gemaakt met het zogenaamde Monumenten Inventarisatie Project (M.I.P.), dat op initiatief van het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur wordt uitgevoerd in de twaalf provincies (en de vier grote steden). De coördinatie berust bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.

De doelstelling is om in korte tijd (circa vijf jaar) een landelijk, eenduidig overzicht te krijgen van de stedebouw en bouwkunst in Nederland in de periode 1850-1940. Het M.I.P. kan dienen als bouwsteen voor toekomstig beleid van zowel Rijk, provincie als gemeente ten aanzien van ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg. Daarnaast kan het M.I.P. dienen ten behoeve van selectie- en registratie-activiteiten ten aanzien van objecten, ensembles, structuren en gezichten. Bovendien bevordert het M.I.P. de kennis en waardering voor de tot voor kort ondergewaardeerde periode 1850-1940 door aanzetten te geven tot publicaties en wetenschappelijk onderzoek.

In Overijssel wordt het Monumenten Inventarisatie Project voor de provincie uitgevoerd door Het Oversticht (Genootschap tot bevordering en instandhouding van het landelijk en stedelijk schoon in de provincie Overijssel). Deze particuliere organisatie bestaat sinds 1925, is gevestigd in Zwolle en is werkzaam op het gebied van welstandstoezicht, landschapsbeheer en monumentenzorg.

De bedoeling van het project in deze pro-

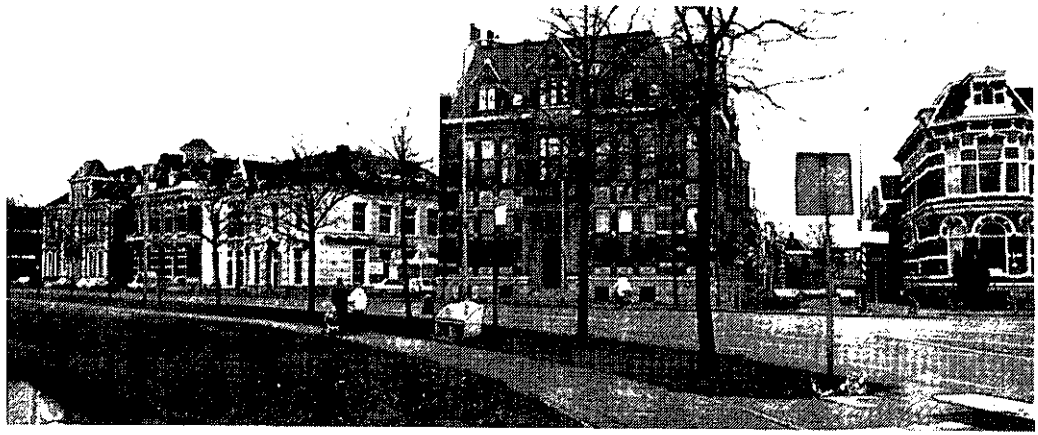

foto 1: Voorbeeld bebouwing van de Stationswijk (Van Royensingel)
Foto: Het Oversticht, Zwolle.

vincie is dat tussen begin 1987 en medio 1990 naar schatting 12.000 objecten in kaart worden gebracht. Daarnaast worden van alle gemeenten historische beschrijvingen gemaakt die zich toespitsen op de periode 1850-1940. Ook wordt een beschrijving van de stedebouwkundige ontwikkeling in die periode, veelal aan de hand van historisch kaartmateriaal, opgesteld.
Overijssel is daartoe in drie gebieden verdeeld: Salland, het Land van Vollenhove en Twente. Van deze drie gebieden wordt een afzonderlijke en uitgebreide gebiedsbeschrijving gemaakt. In januari 1989 werden de rapporten van de tweeëntwintig Sallandse gemeenten aan de toenmalige minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, mr. drs. L.C. Brinkman, aangeboden. In het najaar volgden de vier gemeenten in het land van Vollenhove. Medio 1990 zullen de negentien Twentse gemeenten afgerond zijn.

In de volgende fase van het M.I.P. zal uit de geïnventariseerde objecten een selectie gemaakt worden, in eerste instantie door het Rijk voor plaatsing op de Rijksmonumentenlijst. Naar verwachting zal slechts een zeer klein gedeelte van de objecten daarvoor in aanmerking komen. Daarnaast kunnen ook de gemeenten zelf en/of de provincie hun eigen monumentenlijst hiermee aanvullen of beginnen.
In de tweeëntwintig Sallandse gemeenten zijn ongeveer 4.200 objecten geïnventariseerd, waarvan in Zwolle alleen al ongeveer 1.000. Dit aantal geeft al aan dat Zwolle in de periode 1850-1940 een belangrijke ontwikkeling heeft doorgemaakt.

Stedebouwkundige ontwikkelingen
In de Franse tijd, aan het eind van de achttiende eeuw, vinden grote bestuurlijke veranderingen plaats. Nieuwe bestuurlijke eenheden ontstaan en nieuwe hoofdsteden worden aangewezen. Het in 1798 ontstane Departement van de Oude IJssel beslaat, behalve de huidige provincie Overijssel, ook Drenthe, een deel van Friesland en het noorden van de Veluwe. Zwolle wordt als meest centraal gelegen plaats de hoofdstad van dit Departement. In 1801 vindt een herindeling plaats waarbij Drenthe en Overijssel één provincie vormen die in 1807 weer gesplitst wordt. Van de huidige provincie Overijssel is Zwolle nog steeds de hoofdstad, hoewel het inmiddels niet meer zo centraal gelegen is.
Het aanwijzen van een stad tot provinciehoofdstad heeft tot gevolg dat er tal van voorzieningen getroffen moeten worden voor nieuwe functies en voor huisvesting van personeel.
Na een grote bloeiperiode in de veertiende en vijftiende eeuw gaat door de opkomst van de steden in Holland en Zeeland de handelsfunctie van Zwolle achteruit en komt er aan de groei van de stad een einde. Tot circa 1800 blijft de stadsontwikkeling van geringe betekenis en dus voornamelijk binnen de omwalling uit het begin van de zeventiende eeuw.
In 1790 wordt de vestingfunctie van Zwolle opgeheven, waarna de verdedigingswerken afgebroken worden. Hierdoor ontstaat de mogelijkheid voor stadsuitbreiding op en buiten de stadswallen. Langs de uitvalswegen van de stad zien we voorsteden ontstaan. In zuidoostelijke richting (langs de weg naar Deventer) ontwikkelt

foto 2: Het Assendorperplein in de wijk Assendorp
Foto: Het Oversticht, Zwolle.

kaart 1: Zwolle, 1850 (rechterpagina)

zich Assendorp. In mindere mate zien we een dergelijke ontwikkeling in noordoostelijke richting (langs de weg naar Meppel), de Nieuwstad en in westelijke richting (langs de weg naar Kampen), de Hoogstraat en langs de Willemsvaart (kaart 1).

De uitbreiding van de stad is vooral het gevolg van de bevolkingstoename: in 1850 tellen de gemeenten Zwolle en Zwollerkerspel samen 22.322 inwoners, in 1895 is dit aantal toegenomen tot 35.545 en in 1940 tot 51.901. (zie tabel). In 1850 woont 85% van de bevolking in de stad. De rest woont verspreid in het buitengebied; de gemeente Zwollerkerspel met kleine concentraties in Windesheim, Ittersum, Berkum en Westenholte.

Industrie kent Zwolle nauwelijks. Van een echt industrieterrein is vóór 1940 dan ook geen sprake. Alleen op het Noordereiland en het Rode Torenplein is sprake van enige industriële bebouwing,
Vóór 1850 bestaat de industrie voornamelijk uit huisnijverheid. In 1853 zijn er slechts twee fabrieken met meer dan twintig werknemers. Eén van de belangrijkste industrieën wordt de Centrale Werkplaats van de spoorwegen (1870). Verder bestaat de industrie voornamelijk uit: twee ijzergieterijen; grafische industrieën, een gasfabriek en zeep- en zoutziederijen.

In het midden van de negentiende eeuw komt, vooral onder de vele hoge ambtenaren, de behoefte op in de buurt van de stad, maar toch in het groen, te kunnen wonen. Dit leidt tot de singelbebouwing, zowel aan de zijde van de binnenstad als aan de overzijde waar tot dan toe de onbebouwde Weezenlanden liggen. Nadat in 1864 het station in dit gebied gebouwd is, verrijst hier de deftige Stationswijk (foto 1).
De arbeiderswijk Assendorp breidt zich uit tussen de Assendorperstraat en de Stationswijk, vooral ten behoeve van de werknemers van de Centrale Werkplaats van de spoorwegen (foto 2). De uitbreiding van Assendorp is de belangrijkste stadsontwikkeling in de periode 1850-1900 (kaart 2).

In de eerste decennia van deze eeuw zien we een geringe uitbreiding langs de

Bevolkingsontwikkeling van Zwolle en Zwollerkerspel

jaar	*gemeente Zwolle*	*gemeente Zwollerkerspel*	*totaal*
1850	*17.930*	*4.226*	*22.156*
1860	*19.315*	*4.775*	*24.090*
1870	*20.699*	*5.250*	*25.949*
1880	*23.060*	*5.638*	*28.698*
1890	*26.726*	*5.856*	*32.582*
1900	*30.848*	*5.871*	*36.719*
1910	*33.928*	*6.652*	*40.580*
1920	*35.743*	*7.231*	*42.974*
1930	*40.496*	*8.156*	*48.652*
1940	*43.301*	*8.600*	*51.901*

bron: Databank Universiteit van Amsterdam, vakgroep sociale geografie, 1988

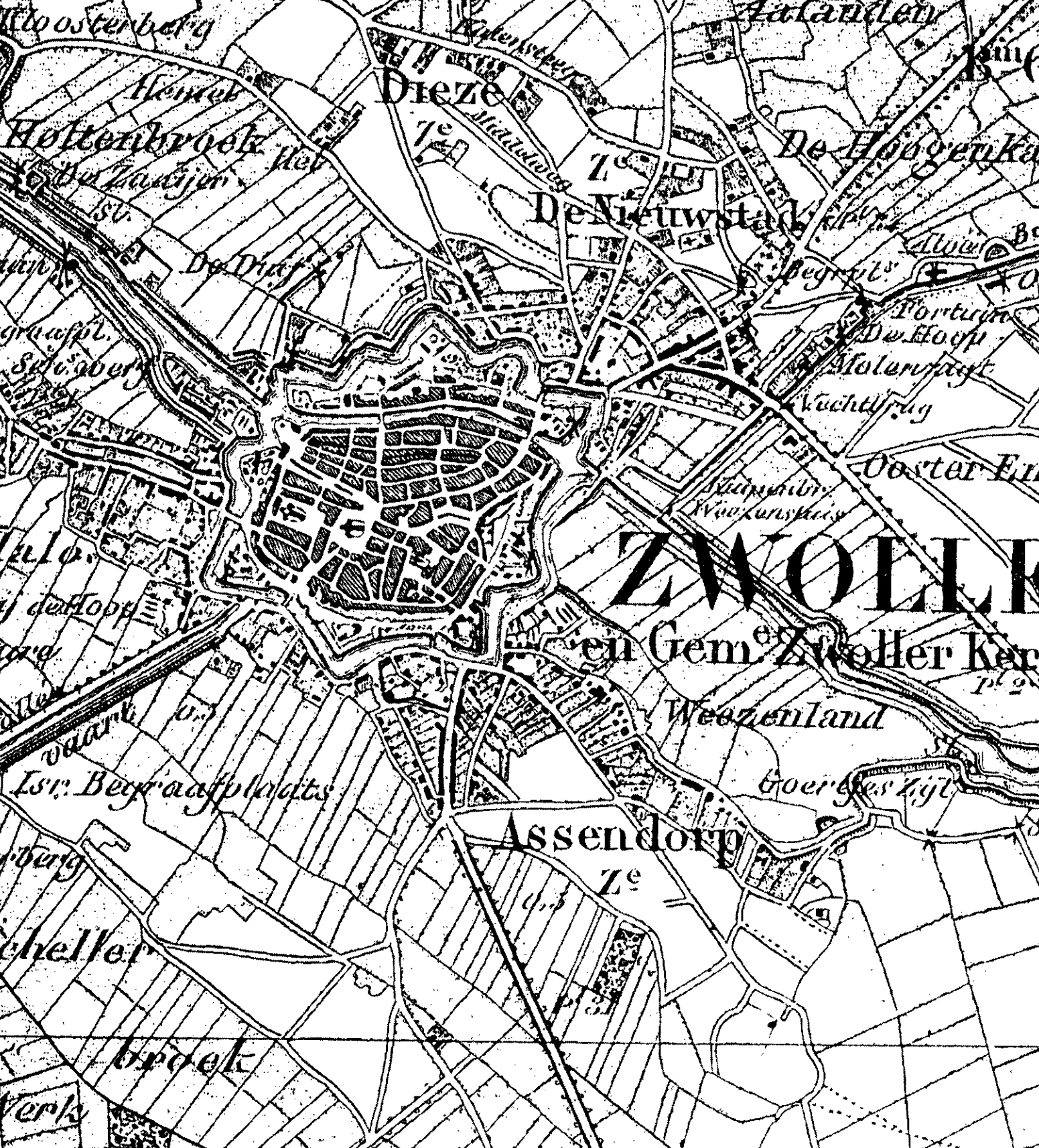

Dieze
De Nieuwstad
ZWOLLE
Weezenland
Assendorp

foto 3: Gevelwand langs de gedempte Willemsvaart
Foto: Het Oversticht, Zwolle.

kaart 2: Zwolle, 1900 (rechterpagina)

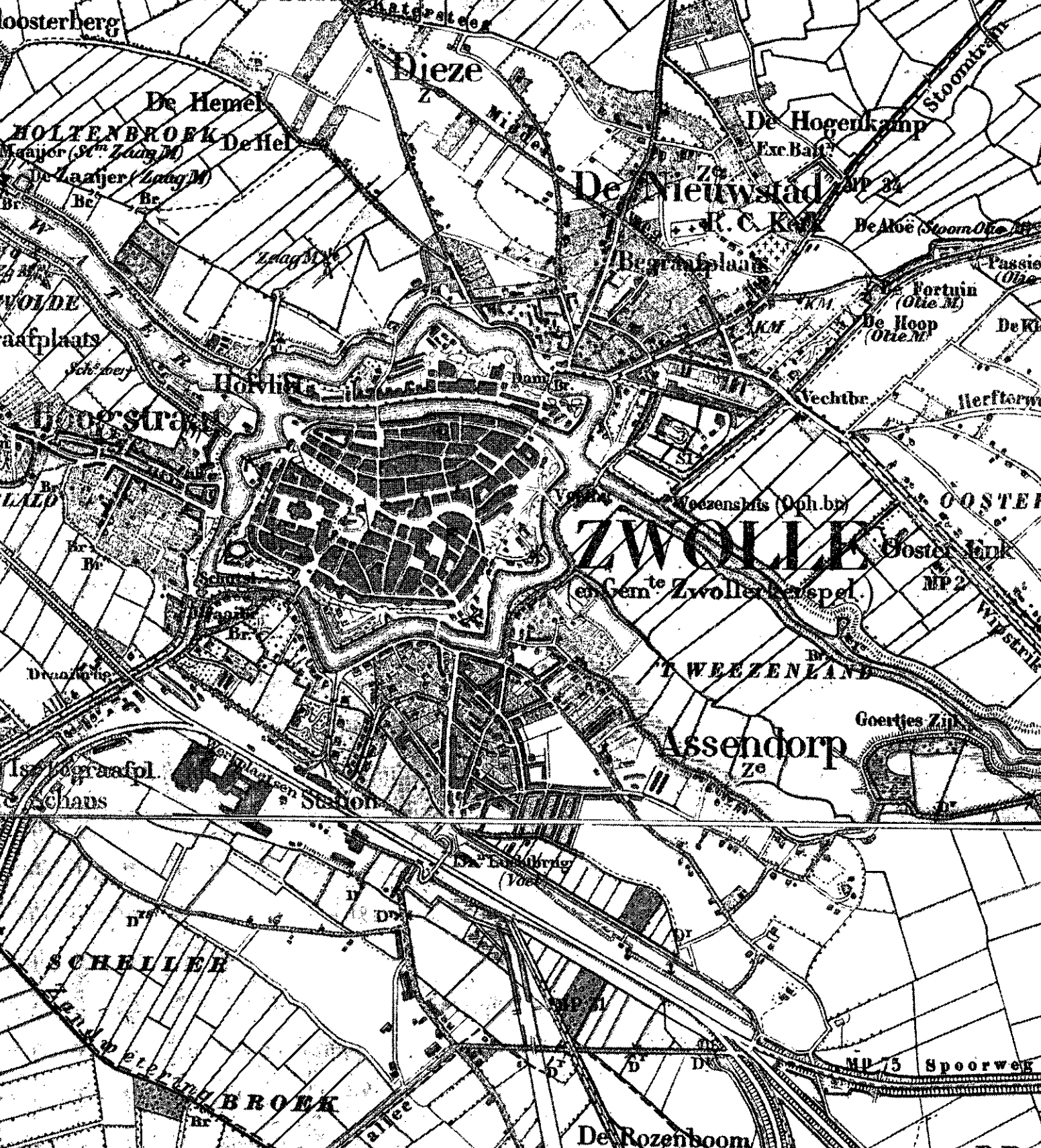
Hoogstraat, voornamelijk bestaande uit arbeiderswoningen. Langs de Willemsvaart ontstaat bebouwing voor de middenklasse (foto 3). Omstreeks deze tijd ontstaat eveneens de Emmawijk. Ten oosten van de binnenstad komt, ten zuiden van de Wipstrikkerallee, de zeeheldenbuurt tot stand en ten noorden van de binnenstad de Indische buurt.
Vervolgens komt de wijk Dieze ten noorden van de stad tot gereed, evenals het ten oosten van Assendorp gelegen Pierik.
Tussen de beide wereldoorlogen wordt de wijk Wipstrik ten noorden van de Wipstrikkerallee aangelegd en tenslotte in de jaren dertig de wijk Veerallee ten behoeve van meer welgestelden (foto 4).
In het buitengebied is vóór 1940 nauwelijks van een stedebouwkundige ontwikkeling sprake. De vier genoemde concentraties kennen slechts een geringe uitbreiding langs het bestaande wegenpatroon (kaart 3).

Infrastructuur
De grote kracht van Zwolle is nog steeds het relatief grote achterland zonder concurrerende grote steden en de ligging van de stad die bepaald wordt door de verbindingen met dat achterland, kortweg de infrastructuur genoemd.
De infrastructuur kunnen we in drie groepen verdelen: de waterwegen, de landwegen, en de spoor- en tramwegen (kaart 4).

De waterwegen
Alhoewel Zwolle niet echt aan de IJssel ligt wordt het vaak met Kampen, Deventer, Zutphen en Doesburg tot de IJsselsteden gerekend. De stad heeft in het verleden toch haar bloei aan deze rivier te danken. Met name het dicht bij elkaar liggen van deze rivier en de Nieuwe Wetering, de Vecht en het Zwarte Water is voor de stad van belang.
Al sinds de bedijking van de IJssel heeft

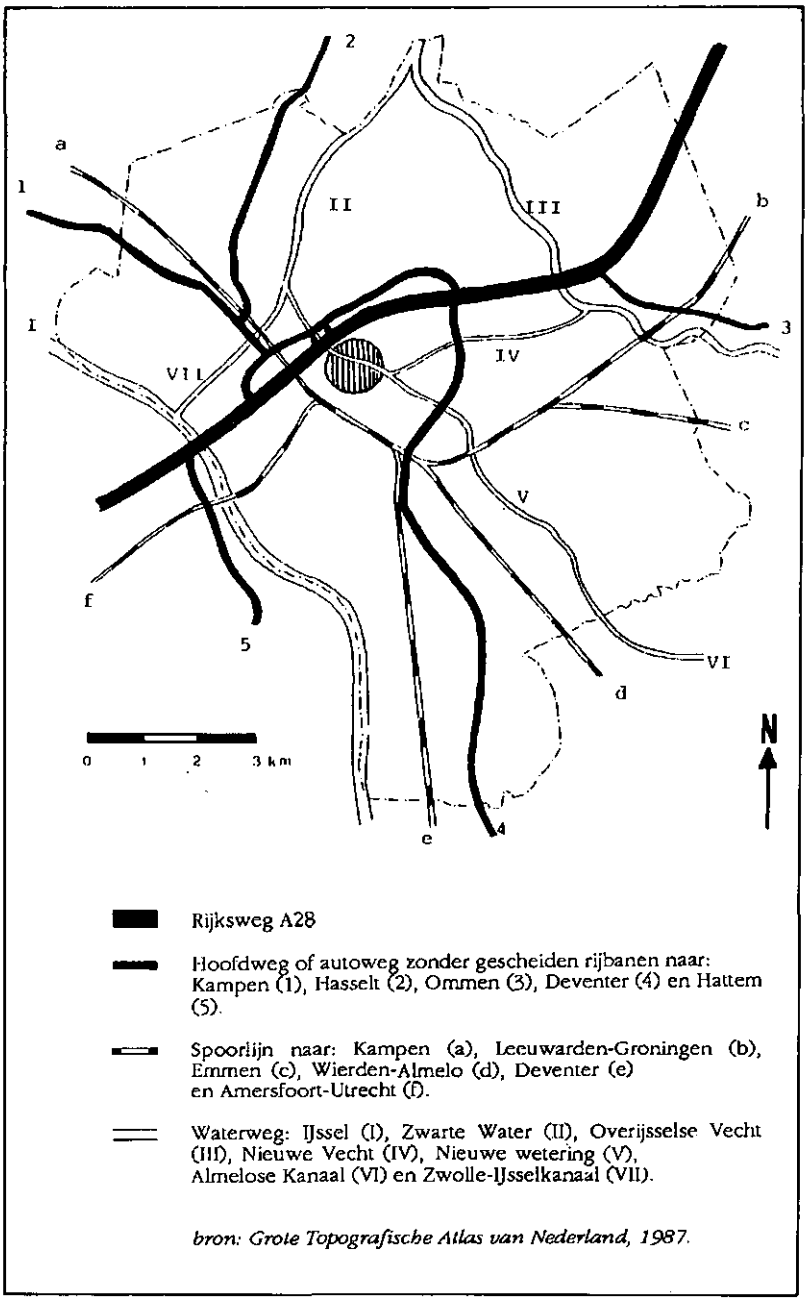

foto 4: De Prins Hendrikstraat nabij de Veerallee
Foto: Het Oversticht, Zwolle.

Dieze
De Hemel
HOLTENBROEK
De Hel
De Hogenkamp
De Nieuwstad
R. C. Kerk
Begraafplaats
De Fortuin
De Hoop
Hoftvliet
Voorstraat
ZWOLLE
en Gem^te Zwolle
Weezenshuis (Oph.bg)
Assendorp
Goertjes Zijde
Stadion
SCHELLER
BROEK
De Rozenboom
Spoorweg

kaart 3: Zwolle, 1940
(rechterpagina)

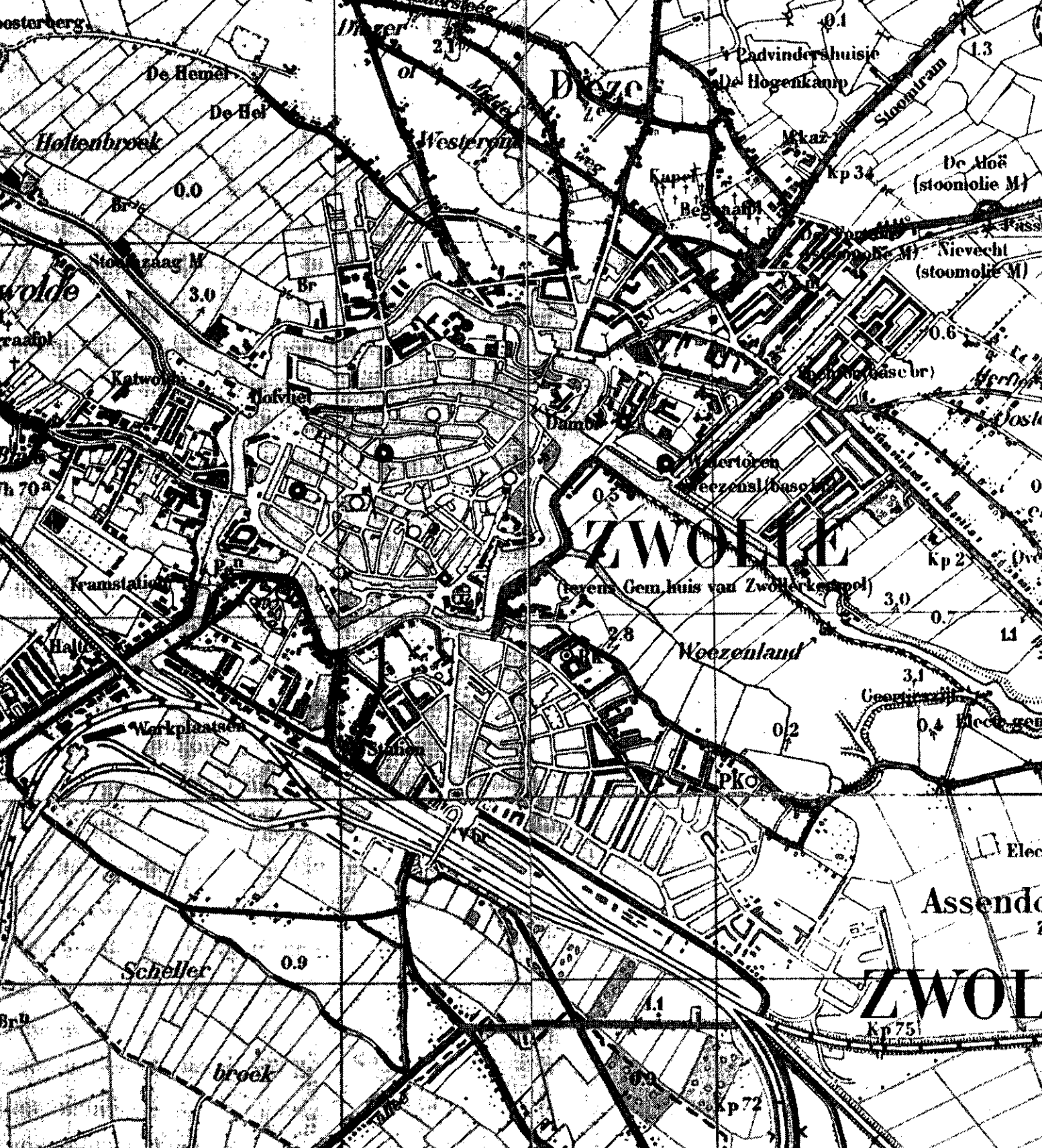
kaart 4: Infrastructuur

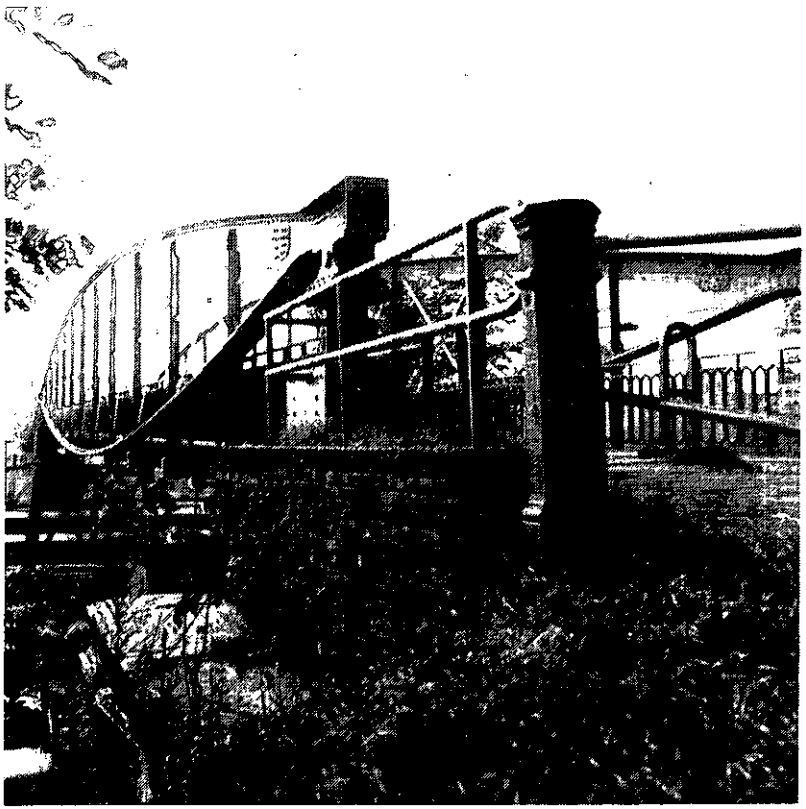

bron: Grote Topografische Atlas van Nederland, 1987.

Zwolle gepleit voor een scheepvaartverbinding met deze rivier. In 1819 wordt deze wens eindelijk vervuld door de aanleg van de Willemsvaart, die later verbreed, verlegd en verdiept wordt. Op de vrijgekomen grond van de oorspronkelijke vaart ontstaat de Emmawijk.
In 1832 komt het Lichtmiskanaal gereed dat voornamelijk van belang wordt voor de afvoer van turf uit de verveningsgebieden langs de Dedemsvaart.
Het Overijssels Kanalenplan uit 1847 heeft tot doel door middel van een uitgebreid stelsel van waterwegen te zorgen voor verbindingen met het oosten van de provincie, waar de Twentse textielindustrie in opkomst is en goede aan- en afvoerwegen nog ontbreken. Het eerste deel van dit kanaal van Zwolle tot de Regge komt in 1853 gereed. Later volgt doortrekking tot Almelo en de verbinding met Deventer. Aan de functie van de meeste waterwegen komt in de loop van deze eeuw een einde door concurrentie van spoorwegen en wegverkeer.

Landwegen
De ligging van Zwolle in een moerassig gebied is een belemmering geweest voor de aanleg van wegen. Gezien de aanwezige waterwegen in die tijd is de behoefte aan landwegen gering. Van oudsher loopt ten noorden van de Vecht de Hessenweg via Berkum over Ommen en Hardenberg naar Noord-Duitsland. De brug over de Vecht bij Berkum dateert in eerste aanleg uit 1450. In de achttiende en negentiende eeuw is deze weg van groot belang voor de handel. In 1836 wordt de weg naar Ommen ten zuiden van de Vecht aangelegd (de Poppenallee), waardoor de Hessenweg aan belang inboet. De oudste verbinding met Twente (de Twentse weg) via Wythmen, ten noorden van Heino, Raalte en Hellendoorn naar Almelo wordt in 1830 vervangen door de verharde en rechte weg Zwolle-Heino-Raalte-Wierden-Almelo.
De weg naar het noorden over Meppel naar Leeuwarden wordt in dezelfde tijd verhard. De grond voor de aanleg is afkomstig uit het Lichtmiskanaal. De weg naar Kampen wordt in 1924 verhard met restanten van het kasteel van Zweder van Voorst te Westenholte.
De verbinding over de IJssel wordt tot in deze eeuw verzorgd door het Katerveer.

De Hemel
De Hof
Holtenbroek
0.0
Br
Stoomzaag M
3.0
Br
Katwolde
Hofvijver
Tramstation
Pn
Halte
Werkplaatsen
Station
Schelfer
0.9
brock
Br
Ingen
2.3
of
Middel
Westerzijl
weg
Dieze
Kapel
Begraafpl
Kp 34
Stoomtram
0.1
Cadvindershuisje
De Hogenkamp
1.3
De Aloë
(stoomolie M)
Nievecht
(stoomolie M)
0.6
Kp 2
0.5
ZWOLLE
(tevens Gem. huis van Zwollerkerspel)
3.0
0.7
1.1
2.8
Woezenland
3.1
0.2
0.4
PKO
Assendo
ZWOL
Kp 75
1.1
Kp 72

'Hoge Spoorbrug' nabij de Van Karnebeekstraat; goed voorbeeld van een negentiende eeuwse ijzeren brugconstructie.

Nadat eerdere pogingen om tot een verkeersbrug over de IJssel te komen mislukt zijn, ontstaan er in 1862 plannen voor een gecombineerde spoor- en verkeersbrug, doch Zwolle ziet van deelname af. Pas in 1927 wordt begonnen met de bouw van een verkeersbrug, die in 1930 in gebruik genomen kan worden als onderdeel van de Zuiderzeestraatweg naar Amersfoort.

Spoor- en tramwegen

Vanaf het midden van de negentiende eeuw worden spoorwegen aan de vervoersmogelijkheden toegevoegd. Zwolle krijgt pas na het gereedkomen van de IJsselbrug in 1864 een rechtstreekse verbinding met Amersfoort en Utrecht. Enkele jaren later wordt deze lijn doorgetrokken naar Meppel. Nadat aanvankelijk een noodstation aan de Willemsvaart gebruikt is, komt in 1868 het huidige station gereed. In 1865 komt de spoorlijn naar Kampen tot stand. In 1866 wordt de verbinding met Deventer, Zutphen en Arnhem geopend. In 1880 komt de verbinding met Almelo gereed, waarmee tevens aansluiting wordt verkregen op het Duitse spoorwegnet. Zo wordt Zwolle steeds meer een knooppunt van spoorlijnen in vele richtingen. In 1888 wordt daar de lijn naar Apeldoorn via Hattemerbroek aan toegevoegd. In 1903 tenslotte wordt op particulier initiatief de spoorlijn naar Ommen aangelegd die vier jaar later wordt doorgetrokken over Coevorden en Emmen naar Oost-Groningen.

Behalve aan spoorwegen ontstaat tegen het eind van de vorige eeuw ook de behoefte aan betere verbindingen met de regio, hetgeen leidt tot de aanleg van tramwegen. Nadat de stad in 1885 een paardentramverbinding krijgt met het Katerveer komen vervolgens drie stoomtramverbindingen tot stand. In 1895 wordt de tramlijn langs het Lichtmiskanaal over Dedemsvaart naar Hardenberg aangelegd. In 1908 komt de Zuiderzeetramweg over Elburg naar Nunspeet gereed. In 1914 wordt de tramverbinding over Hasselt, Zwartsluis en Vollenhove naar Blokzijl in gebruik genomen. Al deze tramlijnen zijn nog vóór de Tweede Wereldoorlog opgeheven als gevolg van toenemende concurrentie van het wegverkeer.

Literatuur:
Het Oversticht, **Inventarisatie jongere bouwkunst 1850-1940. Beschrijving Gemeente Zwolle** (Zwolle 1988).
Het Oversticht, **Inventarisatie jongere bouwkunst 1850-1940. Objecten gemeente Zwolle, deel 1-5** (Zwolle 1988).
Het Oversticht, **Inventarisatie jongere bouwkunst 1850-1940. Gebiedsbeschrijving Salland** (Zwolle 1988).

Wandel-Fietstocht jonge bouwkunst in Zwolle

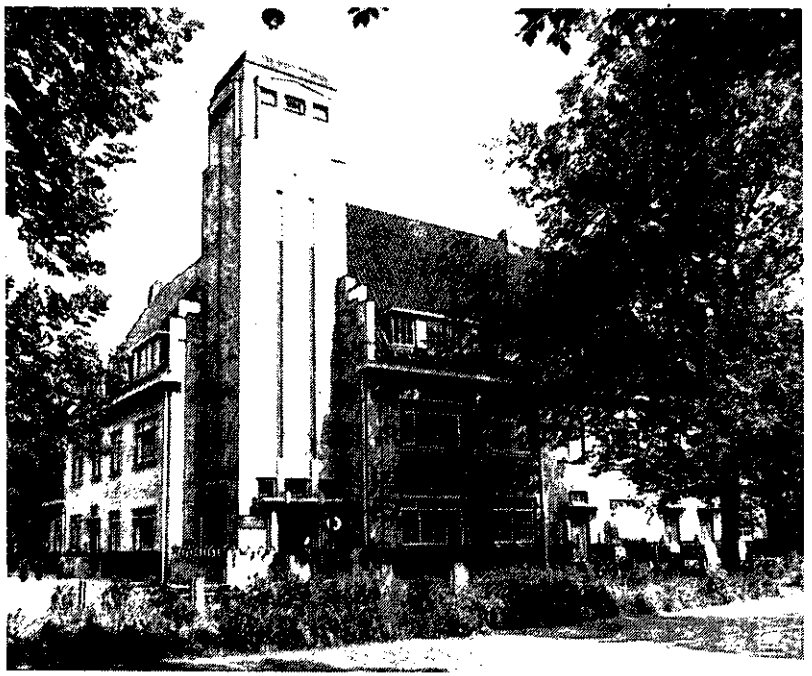
J.T. Teunis

In 1979 werd er voor het eerst vanuit het ministerie van CRM aangedrongen op een onderzoek naar waardevolle architectuur uit de periode 1850-1940. De reden hiervoor was dat steeds meer panden uit die periode werden gesloopt, hetgeen toch tot onrust leidde in de kring van monumentenzorgers en historische verenigingen. Tijdens een inventarisatie bleek dat Zwolle een rijk bestand aan jonge bouwkunst bezat met fraaie woonhuizen en bijzondere kerken en bruggen. Een aantal van deze objecten is in de daarop volgende jaren middels de gemeentelijke monumentenverordeningen beschermd. Ook probeert de gemeente door een informerend en stimulerend beleid de betrokkenheid van burgers en eigenaren bij de monumenten te versterken. Eén van de middelen daarbij is het maken van informatiebrochures over verschillende onderwerpen.

Uit persoonlijke contacten met eigenaren van monumenten en andere geïnteresseerden, was men op de afdeling Monumentenzorg van de sector stadsontwikkeling op de hoogte van de belangstelling naar de jonge bouwkunst in Zwolle en speelde men reeds geruime tijd met de gedachte een wandel-fietsroute als informatieblad uit te geven. Tot nu toe werd door de actualiteit of om andere redenen de voorkeur aan andere onderwerpen gegeven. Toen het comité Open Monumentendagen de jonge bouwkunst als hoofd-item voor

Zeven alleetjes 1, kantoorgebouw IJsselcentrale; goed voorbeeld van de Delftse School.

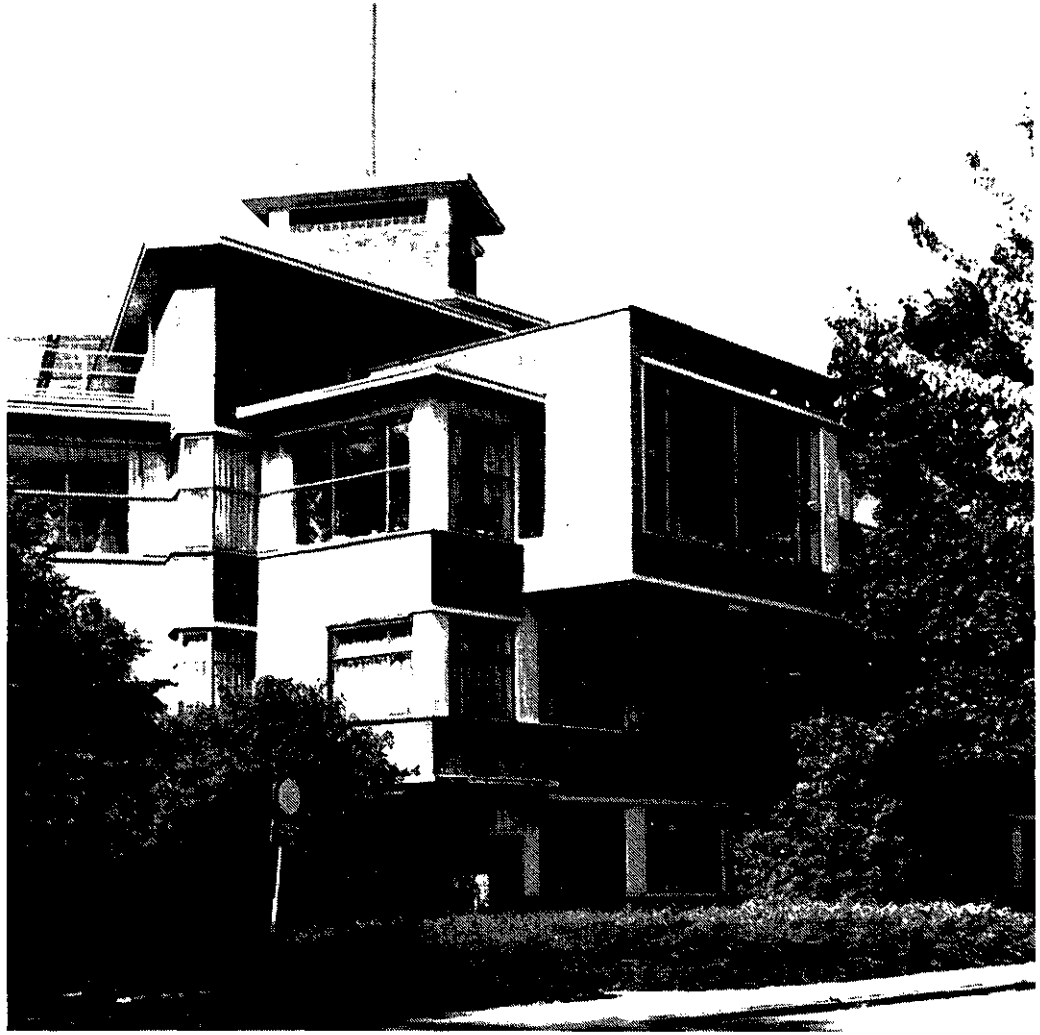
Meppelerstraatweg 19, Marechausseekazerne uit 1929 ontworpen door het bouwkundig bureau der Genie te Groningen met invloeden van de Amstrdamse school, art deco en architect W. Dudok.

de vijfde open monumentendag van 8 september 1990 koos, leek dit het geschikte moment een wandel-fietsroute voor te bereiden en deze op de open monumentendag aan het comité en daarmee aan de Zwolse bevolking aan te bieden. Met de layout werd enigszins afgeweken van de reguliere informatiebladen over monumentenzorg en archeologie in Zwolle.

Het maken van een keuze is bij zo'n groot aanbod erg moeilijk. Hoofdzakelijk is gekozen uit panden en objecten die voorkomen op de gemeentelijke monumentenlijst, geregistreerd staan als rijksmonument of naar inzicht van de afdeling monumentenzorg borg staan voor voldoende bouwkundige of historische kwaliteit. Voor een keuze uit de ongeveer 385 rijksmonumenten, 280 gemeentelijke monumenten en toegevoegde panden zijn een aantal criteria vastgesteld. De historische-architectonische kwaliteit, de naamsbekendheid van de ontwerper, datering van het object en de relatie tot de route speelden een rol bij de selectie. Uit een eerste sortering bleek al snel dat met alleen een wandelroute het niet mogelijk zou zijn alle bouwwerken te bekijken. De uitbreiding van Zwolle na 1850 met wijken als Veerallee, Assendorp en Dieze heeft als gevolg dat gekozen voorbeelden ver weg kunnen liggen en voor ons doel niet beloopbaar zijn. Het splitsen in een wandelroute in de omgeving van de binnenstad en een fietstocht in de buitengebieden is dan onvermijdelijk. Terwille van een aantrekkelijke tocht of uit praktische overwegingen is bij de keuze van uiteindelijk 44 objecten soms afgeweken van bovengenoemde maatstaven. Het zal bijvoorbeeld duidelijk zijn dat de panden aan de Burgermeester van Royensingel stuk voor stuk interessant zijn, maar dat zij alleen al een halve brochure vullen.

Andere redenen voor het niet opnemen in het infoblad kunnen zijn dat al genoeg voorbeelden uit een bepaalde stijlperiode zijn opgenomen of dat een object moeilijk in de route was op te nemen. Soms is daarentegen een object juist opgenomen om een gat in de route te vullen. Bij een aantal bouwwerken speelt het probleem om de tekst kort te houden. Persoonlijke voorkeur voor een bouwstijl of architect gaan al gauw een rol spelen. Zonder de andere te kort te doen behoren de volgende panden tot de pronkstukjes van het infoblad:

- Burgemeester van Royensingel 17 en 18, villa in neo-renaissancestijl ontworpen door S.J.H. Trooster
- Diezerstraat 80, voormalig Provinciehuis met Statenzaal; een ontwerp van rijksbouwmester J. van Lokhorst in neo-gotische stijl
- Diezerstraat 64, bioscoop De Kroon; interbellum architectuur naar een ontwerp van H.J. Voogden
- Samuel Hirschstraat 8, synagoge opgetrokken in eclectische bouwstijl en ontworpen door F.C. Koch
- Willemsvaart 21, kantoorgebouw ontworpen in 1957 door G. Rietveld, een voorbeeld van de international style/Het Nieuwe Bouwen
- Van Karnebeekstraat ong., de zogenaamde 'Hoge Spoorbrug' uit 1883; een goed voorbeeld van een negentiende-eeuwse ijzeren brugconstructie
- Stationsplein, Hoofdgebouw uit 1886 in waterstaatsstijl waartegen een gebogen ijzeren kap met sikkelspanten de oudst bewaard gebleven in ons land
- Assendorperstraat 205-207, Dominicanenklooster en kerk; een neo-gotische kruisbasiliek met klooster naar een ontwerp van J. Kayser uit 1902

Rhijnvis Feithlaan 80-84, voormalig Sophia Ziekenhuis; goed voorbeeld van Het Nieuwe Bouwen. (Foto: M. Malherbe)

- Rhijnvis Feithlaan 80-84, voormalig Sophia Ziekenhuis; goed voorbeeld van Het Nieuwe Bouwen opgeleverd in 1935 naar een ontwerp van J.G. Wiebenga
- Meppelerstraatweg 19, Marechausseekazerne uit 1929 ontworpen door het bouwkundig bureau der Genie te Groningen met invloeden van de Amstrdamse school, art deco en architect W. Dudok
- Zeven alleetjes 1, kantoorgebouw IJsselcentrale; werd in 1939 ontworpen door A. van der Steur in samenwerking met M. Meijerink; een goed voorbeeld van de Delftse School.

Op vrijdag 7 september 1990 kon mevrouw M.C. Meindertsma als wethouder van monumentenzorg het eerste exemplaar van de wandel-fietstocht aan de heer Dikkers, voorzitter van het plaatselijk comité Open Monumentendagen en de VVV Zwolle aanbieden.
Op de open monumentendag van 8 september 1990 maakten velen gebruik van de gelegenheid kennis te maken met de jonge monumenten door een infoblad bij de VVV te halen.
Het infoblad is nog steeds gratis te verkrijgen bij de VVV, de gemeentewinkel in de Diezerstraat en bij het bureau Monumentenzorg in het Flevogebouw aan de Menno van Coehoornsingel.

Zwolle aan de Vecht? Een stad aan de IJssel? een recensie-artikel

C. Hamming

In de Zwolse Courant van 11 november 1989 werd de uitgave aangekondigd van het *Zwols Archeologisch Dagboek*, geschreven door E. Dikken, deels met medewerking van anderen. 1) Vermeld werd dat het boek veel nieuwe archeologische gegevens zou bevatten en tevens dat Dikken zou ingaan op de vraag of Zwolle ooit aan de IJssel gelegen zou hebben. Dikken – zo meldde het bericht verder – was ervan overtuigd dat Zwolle vóór de twaalfde eeuw aan de Vecht zou hebben gelegen en na de twaalfde of dertiende eeuw aan de IJssel. De bewijzen daarvoor stonden in het aangekondigde boek, in het hoofdstuk 'Waternood-Watersnood', geschreven samen met H. Kamphuis. 2)
Hieronder wordt nader ingegaan op de vraag of Zwolle aan de Vecht en later aan de IJssel kan hebben gelegen; dus niet op de vraag of ver vóór de tijd dat de stad bestond, ooit rivieren op die plaats hebben gelopen. Dat laatste is namelijk zeker, omdat er rivierafzettingen voorkomen in de ondergrond. Het gaat er in dit artikel ook niet over of overstromingswater van de Vecht of van de IJssel Zwolle bereikt kan hebben. Ook dat lijkt me een onbetwist gegeven.

Sinds wanneer bestaat Zwolle?
Zwolle heeft in 1230 stadsrechten gekregen, inmiddels ruim 700 jaar geleden. Voordat de bisschop van Utrecht Zwolle stadsrechten verleende, was er uiteraard sprake van een duidelijke bewoning, misschien reeds gedurende een lange periode. Er waren enige buurschappen, waarvan bekend is dat de bewoners verenigd waren in markeverband, onder andere Middelwijk, Dieze en Assendorp.
Dieze en Assendorp lagen buiten de huidige stadsgrachten. In het boek staat dat de buurschap Middelwijk grotendeels binnen de huidige stadsgrachten lag. Genoemd wordt het gebied De Weezenlanden, Van Nahuysplein, Nieuwe Markt. Bij de vondsten van De Weezenlanden wordt als vroegste datering van het schervenmateriaal de achtste en negende eeuw opgegeven, terwijl er van de elfde tot de vijftiende eeuw intensieve bewoning was. Verder lag de buurschap Zwolle tevens binnen de huidige stadsgrachten. Waar die buurschap precies lag wordt niet duidelijk aangegeven. Mogelijk denken de auteurs aan de vindplaats HEMA, waar door hen materiaal uit de negende tot de twaalfde eeuw is gevonden. In ieder geval lag de buurschap Zwolle lager dan het op een zandrug gelegen Middelwijk, dat in 1230 tevens dichter bevolkt en welvarender was.
Een continue bewoning vanaf de achtste of negende eeuw lijkt me denkbaar: eerst de buurschappen Zwolle en Middelwijk en later de stad Zwolle. Die buurschappen zouden best iets meer geweest kunnen zijn dan zuiver agrarische nederzettingen. Mogelijk was er sprake van enige handel, inclusief schipperij.
Door de auteurs zijn echter nog veel oudere vondsten gedaan: bij de vindplaats Weezenlanden en bij de vindplaats Biblio-

theek zijn stukjes bewerkt vuursteen gevonden van ongeveer 8000 jaar oud.
Dat er 8000 jaar geleden wel eens mensen woonden of rondzwierven op de plaats waar nu Zwolle ligt is mijns inziens zeer aannemelijk. We mogen dat echter niet zien als het begin van de latere buurschappen Zwolle en Middelwijk. Op basis van de in het boek aangereikte gegevens mogen we dat begin verwachten in de achtste of negende eeuw of in de direct daaraan voorafgaande eeuwen.

De nieuwe gegevens

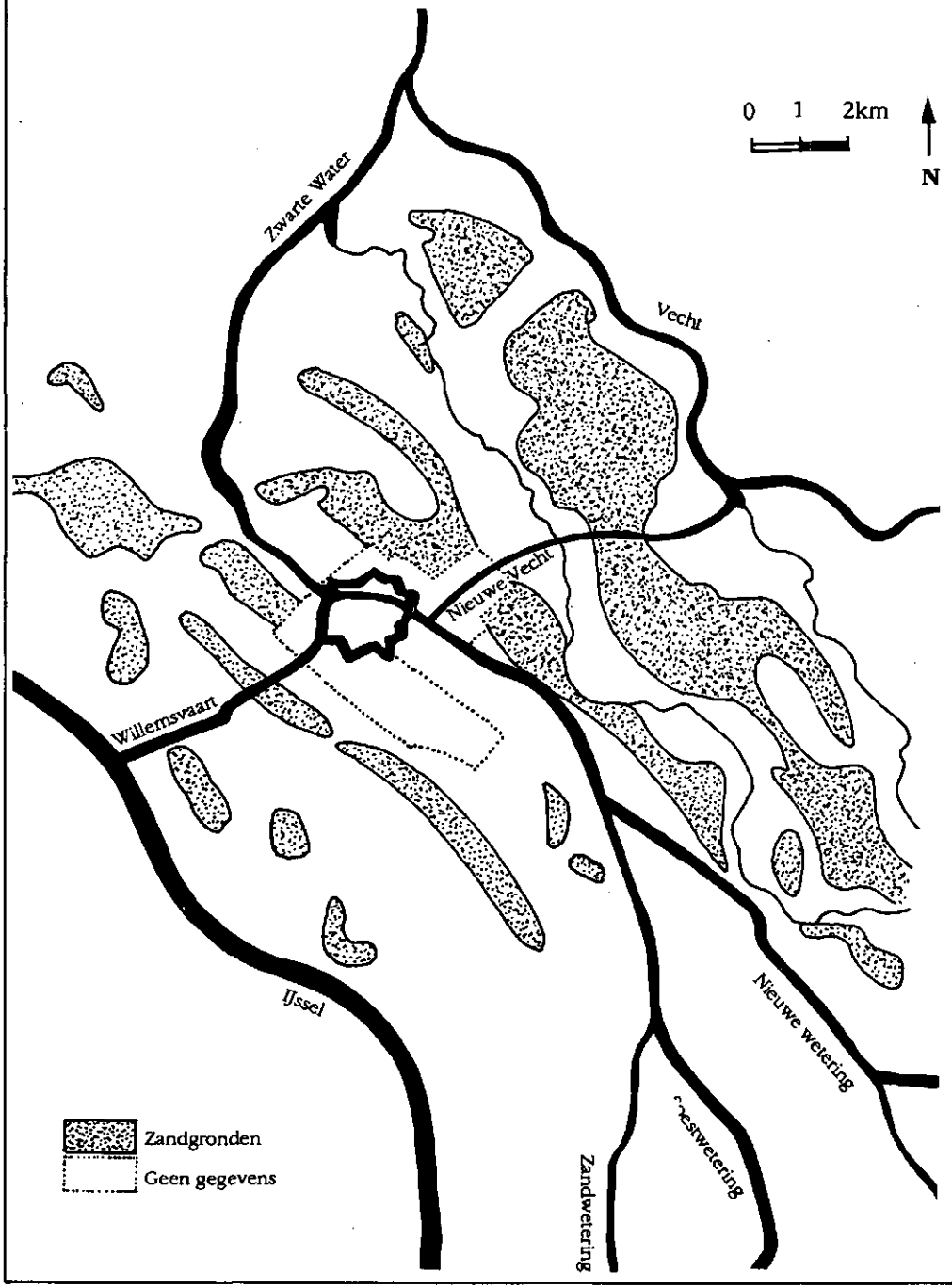
De gedachte over de aanwezigheid van vele rivierbeddingen blijkt voornamelijk afkomstig te zijn uit verwerking van sondeergegevens. De auteurs hebben namelijk gegevens verwerkt van een paar duizend sonderingen in en rond Zwolle. Het voorkomen van onder zand gelegen kleien/of veenlagen viel daarbij op. Deze lagen veelal op diepten van 2 à 4 meter, maar ook wel op 7 à 10 meter of dieper. Het op die diepte voorkomen van klei en veen is volgens de schrijvers het bewijs voor de aanwezigheid van oude stroombeddingen. 3) De diepteligging van die klei- en veenlagen zien zij als de diepte van de geul die open moet zijn geweest in historische tijd. 4)
Door de punten waar klei en/of veen werd aangetroffen met elkaar te verbinden – soms over grote afstanden – werd vervolgens de richting van die beddingen verkregen. Voor de keuze van die richtingen sluiten de auteurs aan bij wat er over West-Salland bekend is, namelijk dat de stroombeddingen eerst in oost-westelijke richting liepen en in latere tijd in zuid-noordelijke richting. Tot in de eerste eeuwen na het begin van de jaartelling loosden de oost-west gerichte beekdalen van het Sallandse zandgebied hun water namelijk rechtstreeks in de IJssel. Door de toenemende waterafvoer van de IJssel en de opbouw van een oeverwal daarlangs, werd de lozing op die rivier geleidelijk aan belemmerd. Het water vloeide sindsdien af in noordelijke richting door het kommengebied evenwijdig aan de IJssel.

De Vecht langs Zwolle

Voor oude stroombeddingen in de omgeving van Zwolle die de auteurs vóór de negende eeuw aanwezig achten, nemen zij op basis van bovengenoemde vergelijking een oost-west richting aan. Daaruit leiden ze af dat de Vecht toendertijd door of langs Zwolle moet hebben gelopen, uitmondend in de IJssel. Ze wijzen een viertal mogelijkheden voor stroombeddingen aan. Eén van die beddingen zou daarbij door oud-Zwolle gelopen hebben. Op basis daarvan beweren zij dat Zwolle vóór de negende eeuw aan de Vecht lag. Als mogelijk tracé komt naar voren: Nieuwe Vecht, door de binnenstad (daarbij wordt onder andere gedacht aan de Luttekestraat, doch uit die omgeving ontbraken sondeergegevens), Willemsvaart.
Indien de Vecht vóór de negende eeuw inderdaad zo door Zwolle gestroomd zou hebben, dan was dat voor de ontwikkeling van de buurschappen Zwolle en Middelwijk tot iets meer dan een agrarische nederzetting een ideale situatie! Aan de Vecht gelegen met een zeer korte verbinding naar de IJssel.

Een moeilijkheid voor zo'n tracé is echter dat tussen Vecht en IJssel een aantal zandruggen liggen, haaks op de veronderstelde richting van de beddingen (afb. 1). Ook aan die moeilijkheid hebben de auteurs gedacht. Ze veronderstellen dat de te passeren dekzandruggen onderbroken waren door diepe laagten met daarin diepe geulen. In de tiende tot de twaalfde eeuw zouden die laagten door verstuivingen dichtgestoven kunnen zijn. In dat verband wijzen ze erop dat in diezelfde periode op de Veluwe bij Kootwijk stuifzanden zijn ontstaan. Toen zou het hier ook wel gestoven kunnen hebben. Wat de schrijvers zich daarbij voorstellen staat kernachtig verwoord in de aankondiging in de Zwolse Courant: "...voor het eerst wordt melding gemaakt van een ongekende droogte waarmee Zwolle in de 10e-12e eeuw te maken heeft gehad. Zandverstuivingen zorgden voor natuurlijke dijken en het afsluiten van beken en dalen. Mede hierdoor is de waterstroomrichting veranderd."
Als gevolg van het dichtstuiven van de geulen dwars door de dekzandruggen zouden de waterlopen vanaf de twaalfde of dertiende eeuw een andere richting hebben genomen, meer zuid-noord. Ze zouden daarbij de laagten gevolgd hebben die gelegen waren tussen de dekzandruggen. De schrijvers maken echter niet duidelijk waarom die wateren vóór de tiende

afb. 1. Zandgronden, grotendeels zandruggen, in de omgeving van Zwolle. (Voor de begrenzing der zandgronden is gebruik gemaakt van diverse kaarten van de Stichting voor Bodemkartering, Wageningen, uit de jaren 1950-1965.)

eeuw geen gebruik maakten van die, ook toen al aanwezige laagten.

De IJssel langs Zwolle

In de bovengenoemde aankondiging van het boek in de Zwolse Courant, staat dat in het boek wordt aangetoond dat Berkenvelder gelijk had met zijn bewering dat Zwolle aan de IJssel heeft gelegen. In het boek laten de auteurs zich echter minder positief uit: "Toen het water Zwolle vanuit het zuiden bereikte, moet er in het begin van de wateroverlast, ca. 13e eeuw, een IJsselloop(je) dichter bij Zwolle hebben gestroomd dan een ieder tot nu toe heeft aangenomen." 5) Als bewijs noemen ze de volgende punten:

de weinige (en slechte) dijken
- het lage gebied 'de Lure'
- de gevonden kleilagen in Assendorp
- het watertje de Riete (Rijt)
- het restant van een oude bedding op de plaats waar later de spoorhaven werd aangelegd
- de vele in elkaars verlengde liggende zuid-noord gerichte verstoringen (= klei- en veenlagen afgeleid uit sonderingen).

Ze stellen dat deze bewijzen aansluiten bij de vermoedens van andere auteurs over een IJsselloop(je) dichter bij Zwolle. In die vroege periode zou het daarom geen probleem geweest zijn om een gracht te graven vanuit Zwolle naar de IJssel.

Deze laatste opmerking is daarbij een anticlimax. Als er op zo korte afstand van Zwolle een IJsselarm lag, waarom zou men dan nog vanaf Zwolle en dwars door die aanwezige IJsselloop een soort voorloper van de Willemsvaart gaan graven naar de hudige IJsselloop?

Waar lag dat IJsselloop(je) precies? Langs Zwolle is dat duidelijk genoeg aangegeven: onder het spoorwegemplacement zuidelijk van Assendorp, oude spoorhaven, langs de Kamperspoorlijn, via de Riete uitmondend in het Zwarte Water. Bovenstrooms van Zwolle wordt geen duidelijk tracé aangegeven. Het water kwam wel uit het zuiden; mogelijk denken de schrijvers daarbij aan de Soestwetering. Waar het water uit de IJssel kwam blijft echter onduidelijk: niet uit de doorbraken bij Harculo, want die dateren uit de zestiende eeuw.

Hoe het verder zou zijn gegaan met het IJsselloop(je) wordt ook nog aangeduid. Nadat Mastenbroek was ingepolderd, zou het meeste water via de westelijk gelegen IJsselloop (de huidige IJssel) zijn afgevoerd. Slechts weinig water zou nog via het Zwarte Water wegstromen. (Het is niet duidelijk waarom; de Riete bleef toch buiten de Mastenbroekerpolder?) Verder stellen de auteurs dat de gehele loop zuidelijk langs Assendorp buiten gebruik raakte door een betere beheersing van het water. Daarvoor in de plaats kwam de Steen-Zandwetering en later alleen de huidige IJsselloop.

Kijken we nu eerst even naar de zes 'bewijzen' voor het IJsselloop(je). Als eerste noemen de auteurs de weinige en slechte dijken. Daaruit is mijns inziens niets anders te lezen dan dat in die tijden meermalen overstromingswater uit de IJssel langs Zwolle zal zijn afgevloeid. Overstromingswater is echter geen IJsselloop! Lage gebieden rond Zwolle zullen vaak door inundaties hebben blank gestaan, zo ook de Lure (2e punt). Als bezinking uit het overstromingswater is een kalkloze, zware klei afgezet (3e punt). Dat dit water onder andere via de Riete naar het Zwarte Water zal zijn afgevoerd, is ook aannemelijk (4e punt).

De andere twee bewijzen, namelijk een oude bedding ter plaatse van de latere spoorhaven en het vaak in een rechte lijn voorkomen van punten met klei- en veenlagen, doen hier vreemd aan. Eerder in dit hoofdstuk worden dit soort bewijzen namelijk gebruikt als argument voor oost-west gerichte beddingen van de Vecht vóór de negende eeuw en nu moeten ze wijzen op een noord-zuid gerichte IJsselgeul na de dertiende eeuw. Dit wordt nog gekker omdat nu het aantreffen van een oude bedding in de vroegere spoorhaven als bewijs wordt aangevoerd voor een IJsselloop aldaar, terwijl eerder aanwijzingen voor een oude bedding bij het stationspostkantoor als bewijs werd genoemd voor een Vechtbedding daar. Het stationspostkantoor is namelijk gebouwd op de plaats waar vroeger de spoorhaven lag.

Klei en veen als indicatoren voor stroomgeulen

Hierboven zijn de bewijsvoeringen nagegaan voor een Vechtloop door Zwolle en een IJsselloop langs Zwolle. In beide gevallen blijkt dat de daarvoor aangevoerde argumenten, op zijn zachtst gezegd, on-

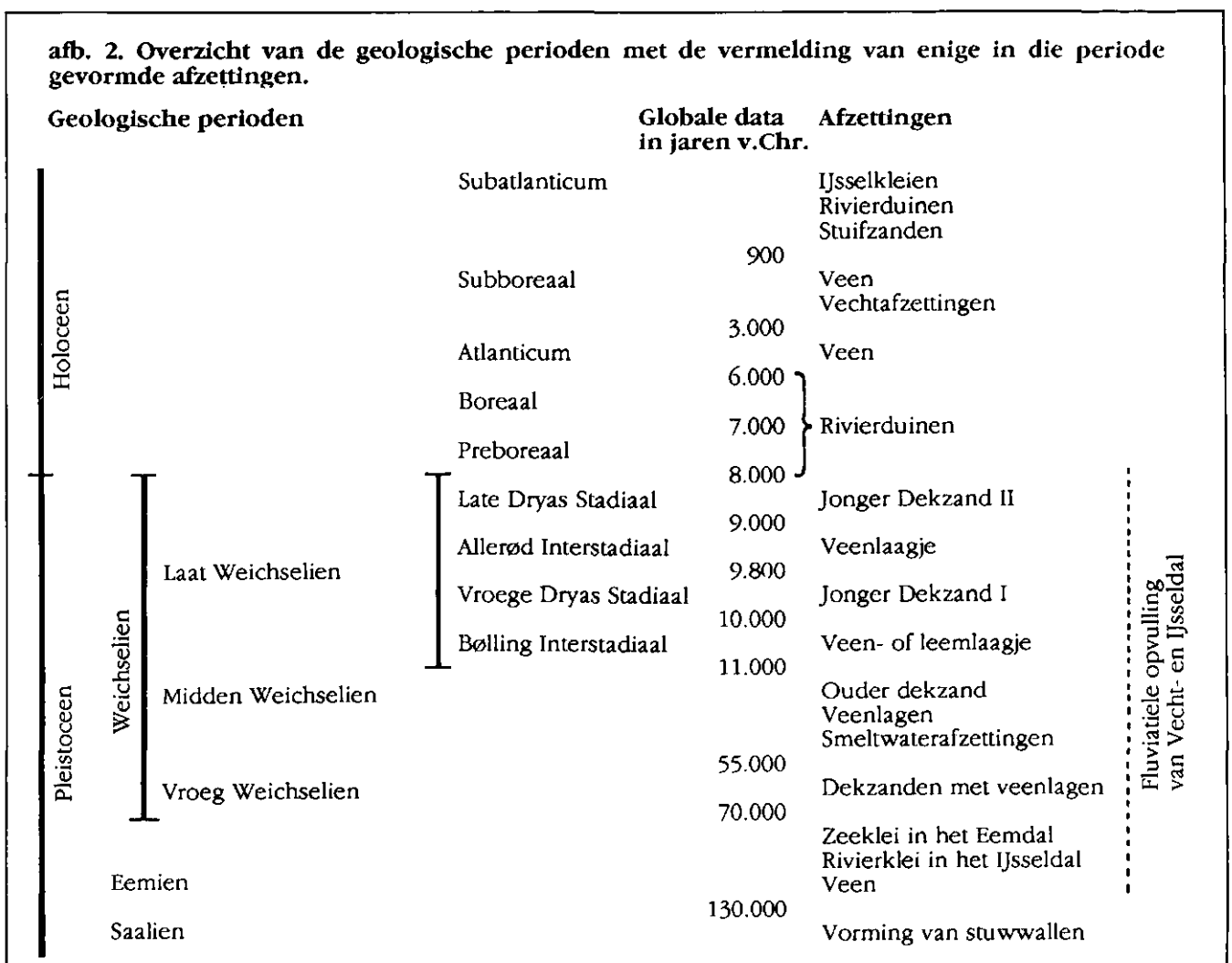
toereikend zijn. Zou het daarbij ook zo kunnen zijn dat de basis voor die argumenten niet juist is?
Die basis is op pagina 139 als volgt omschreven: "Omdat al jaren discussies in publicaties plaatsvinden over 'Heeft Zwolle wel of niet aan de IJssel of Vecht gelegen', zochten we naar bewijzen om die vraag te kunnen beantwoorden. De in de (sondeer)rapporten gevonden klei- en veenlagen ontstaan namelijk daar waar water heeft gestroomd." Kort daarna is echter te lezen dat in het begin van het Holoceen het veen in kommen is gegroeid en dat veengroei tot stilstand kwam in gebieden die weer stromend water kregen.
Dit laatste is juister. In stromend water ontstaat namelijk geen veen; wel in ondiep, stilstaand water en in drassige gebieden. Klei wordt slechts sporadisch in nog functionerende geulen afgezet. Wel is het zo dat vervallen geulen vaak drassige, of met water gevulde laagten zijn. Daarin kunnen dus klei- en veenlagen zijn gevormd.
Bij Zwolle is een heel apart en fraai voorbeeld aangetroffen van klei- en veenlagen die ontstaan zijn in stilstaand water. Na de val van kasteel de Voorst in 1363 is de slotgracht gedeeltelijk gedempt. In het resterende ondiepe, stilstaande water is veen ontstaan en bij inundaties vanuit de IJssel zijn daarin dunne kleilaagjes afgezet.
Een ander voorbeeld heb ik aangetroffen naast de Willemsvaart bij de aanleg van het fietstunneltje onder de IJsselallee. Over een lengte van ongeveer zes meter was daar een verticale, rechte wand zichtbaar; duidelijk de wand van een gegraven gracht, kanaal of lange put. Deze wand was gaaf. Dat duidt er op dat er na het graven weinig mee is gebeurd. De gegraven diepte was opgevuld met daarin gevormd veen.
In noot 18 op pagina 149 wordt gerept van een 'grave', voorkomend in een archiefstuk uit het jaar 1363. Verder is er ook in 1480 sprake van het graven van een kanaal. Of die graafwerkzaamheden ooit voltooid zijn, of onafgewerkt zijn blijven liggen is niet bekend. Het is aannemelijk dat ik bij de Willemsvaart een restant van één van die graafwerken heb aangetroffen. Gezien het daarin gevormde veen was het een stilstaand water dat langzaam is dichtgegroeid. Deze vondst is overigens destijds door Ir. D.M. van der Schrier schriftelijk gemeld bij de ROB te Amersfoort.
In vervallen geulen kunnen dus klei- en veenlagen zijn gevormd. Daarnaast kunnen zij ook in andere terreindepressies ontstaan. In het zandgebied komt op meerdere plaatsen veen voor in kuilvormige, niet doorlopende laagten (dus geen geulen). Soms zijn deze bedekt met een zandlaag. Dat veen is vaak van pleistocene ouderdom. In Zwolle-Zuid zijn door mij zulke kuilvormige en met zand bedekte venen aangetroffen bij de aanleg van de IJsselallee-tunnel onder de spoorlijn naar Deventer en op een paar plaatsen in de omgeving van de spoorwegovergang Oude Deventerstraatweg – Nieuwe Deventerweg.

Ouderdom van klei- en veenlagen

De auteurs laten zich niet rechtstreeks uit over de ouderdom van de klei- en veenlagen, maar uit het geschrevene valt wel het nodige af te leiden. Ze veronderstellen dat die lagen gevormd zijn in open geulen en tevens dat die geulen open waren tijdens de oudste Zwolse geschiedenis. Wat de zandopvulling van de geulen betreft, verwijzen ze naar de zandverstuivingen in Kootwijk van de tiende tot de twaalfde eeuw. De veronderstelde IJsselgeulen zijn jonger, en het veen of de klei daarin dus ook. Ze gaan niet in op de zandopvulling ervan. Wel vermelden ze dat in het zandgebied verstuivingen voorkwamen tot in de zestiende eeuw.
Voor de ouderdom van de diverse klei- en veenlagen is door mij geraadpleegd *Geologische geschiedenis van Nederland* en *Toelichting bij Geologische overzichtskaarten van Nederland*; 6) dit is aangevuld met eigen regionale en locale kennis over bodemlagen. De geologische perioden zijn weergegeven in afbeelding 2. De in die tabel gegeven dateringen moeten niet als absoluut gezien worden. Ze geven een orde van grootte waarin men kan denken; hoe verder terug in de tijd hoe globaler de datering. In de laatste kolom van de tabel zijn een aantal voorbeelden genoemd van afzettingen in de betreffende geologische perioden. De tabel begint met de derde ijstijd, het Saalien, die ook in het hoofdstuk 'Waternood-Watersnood' genoemd wordt.
In het Saalien bedekte landijs ons land voor een deel; onder andere Zwolle en

omgeving. In deze periode werden de Veluwse en Overijsselse heuvelruggen gevormd. In de vierde ijstijd, het Weichselien, ontstond het dekzandlandschap. Tijdens deze ijstijden was het niveau van het zeewater erg laag omdat een grote massa water vastgevroren lag in dikke pakketten landijs.
Tussen de derde en vierde ijstijd lag het Eemien, een periode waarin het ongeveer even warm was als nu. Een groot deel van de ijskap uit de derde ijstijd was gesmolten en daardoor was het zeeniveau gestegen.
Ten noorden van Amersfoort is in het dal van de Eem op ongeveer 15 à 20 meter diepte zeeklei uit die periode aangetroffen en in het IJsseldal is op 12 à 18 meter diepte veen en (rivier)klei gevonden. Het veen dat op 12 meter diepte bij de Hoge Spoorbrug is gevonden en het veen op 16 meter diepte bij de Veerallee, zullen we dan ook mogen zien als bodemlagen uit het Eemien.
Na het warmere Eemien volgde het koudere Weichselien, de vierde ijstijd. Het vroor toen niet constant, maar warmere en koudere perioden wisselden elkaar af. In de warmere perioden lag de gemiddelde zomertemperatuur iets boven de 10 C; in de koelere lag de temperatuur iets lager.
Een voorloper van de Rijn stroomde gedu-

afb. 2. Overzicht van de geologische perioden met de vermelding van enige in die periode gevormde afzettingen.

rende het Weichselien door het IJsseldal naar het noorden en zette daar een flink pakket sedimenten, zoals kleien en zanden, af. Ook in het Vechtdal vonden in die tijd afzettingen plaats, doch daar met materiaal van oostelijke herkomst. Door herhaald verstuiven van die zanden, voornamelijk in de koudere perioden, is een deel van het dekzand gevormd. In de warmere perioden kon in de vochtige laagten veen ontstaan.
De warmere perioden kwamen het meest voor in het Vroeg en het Laat Weichselien, minder in het koudere en drogere Midden Weichselien. Het lijkt daarom logisch voor de ouderdom van veenlagen op een diepte van 7 à 10 meter in hoofdzaak te denken aan de warmere perioden van het Vroeg Weichselien en voor veenlagen op 2 à 4 meter diepte aan warmere perioden uit het Laat Weichselien. Iedere warme periode werd gevolgd door een koudere. Alle toen gevormde veenlagen kunnen dus bedekt zijn geraakt met een laag dekzand, eventueel met veenlagen daarin. Het is daarom helemaal niet vreemd kleien/of veenlagen aan te treffen onder zandlagen van uiteenlopende dikte.
In het IJsseldal ging tijdens het Weichselien de afzetting van rivierzanden door, gelijktijdig met de vorming van dekzanden. Dit is ook te zien in de tabel. Het was uniek ooit deze afzettingen naast elkaar in één ontsluiting te kunnen zien bij de aanleg van de sluisput te Spoolde.
Na de laatste koudere periode eindigde het Weichselien – en daarme tevens het Pleistoceen – en begon het warmere Holoceen. Dit is de geologische periode waarin we nu nog leven en die ongeveer 10.000 jaar geleden begon.

Om weer aan te sluiten bij het artikel van Dikken en Kamphuis, gaan we even terug naar de vindplaatsen Bibliotheek en Wezenlanden. Daar hebben zij stukjes bewerkt vuursteen gevonden van ongeveer 8.000 jaar oud. Toen die mensen hier leefden was, geologisch gezien, het Holoceen dus nog maar net begonnen.
In het warmere Holoceen is veel veen gevormd, bijvoorbeeld het veen in de Mastenbroekerpolder. De Rijn verliet het IJsseldal en ging door de Betuwe stromen. Alleen de Oude IJssel met daarin opgenomen de Berkel, bleef haar water door het IJsseldal afvoeren. Later heeft de Rijn opnieuw toegang gekregen tot het IJsseldal via een zijtak in de omgeving van Arnhem. Daarna zijn langs de IJssel de bekende IJsselkleien afgezet: kalkrijke klei in de nabijheid van de beddingen en kalkloze klei op grotere afstand daarvan. Uit eigen bodemwaarnemingen weet ik dat de afzetting van IJsselklei hier reeds begonnen is tijdens het Subboreaal, in een smalle geul tussen nog groeiend veen.
Gedurende het Holoceen zijn op sommige plaatsen langs rivieren rivierduinen ontstaan, onder andere langs de IJssel en langs de Vecht. In het late Holoceen zijn op meerdere plaatsen in het zandgebied stuifzanden ontstaan, als regel het gevolg van beschadigingen van het ijlere vegetatiedek op de drogere zandgronden. Zo zijn onder andere stuifzanden ontstaan langs druk bereden wegen. Fraaie voorbeelden daarvan liggen langs de Hessenweg onder Ommen-Hardenberg en langs de Oude Twentseweg onder Heino. Beschadiging kon ook ontstaan door overbegrazing door schapen, onder meer bekend van de Veluwe. In de directe omgeving van Zwolle zijn geen grote oppervlakten met stuifzanden ontstaan, al kan locaal wel enige verstuiving hebben plaatsgevonden.

Conclusies
De aankondiging in de Zwolse Courant over het verschijnen van het Zwols Archeologisch Dagboek bevat de uitspraak van Dikken: "Dit boek beschouw ik dan ook als een herschrijving van een deel van de Zwolse geschiedenis; de ware feiten zullen als een bom inslaan." In het Voorwoord van het boek zelf staat iets dergelijks, namelijk dat hij historische 'vaste' feiten heeft kunnen veranderen dan wel verbeteren.
In verband met de aangekondigde gewijzigde opvatting over de vroegere loop van de Vecht en van de IJssel, heb ik het boek op die punten kritisch doorgelezen. Mijn kritiek richt zich dus niet op de archeologische inhoud van het boek. Integendeel zelfs, voor de bewoningsgeschiedenis ben ik uitgegaan van de in het boek aangedragen gegevens.
Mijn kritiek richt zich alleen op de geologische en hydrografische zaken, dus op de bodemlagen en waterlopen; en dan nog alleen voor zover van betekenis voor de geschiedenis van oud Zwolle. Omdat de

auteurs bovendien nogal wat uitspraken doen over de diverse bodemlagen (klei, veen, dekzand, stuifzand), ben ik ook ingegaan op het ontstaan en de ouderdom van die bodemlagen.

Dikken en Kamphuis hebben uit sondeergegevens het voorkomen van klei- en veenlagen op veel plaatsen in en rond Zwolle afgeleid. Ze zien dit als bewijs dat daar geulen gelopen moeten hebben. Door die punten, soms over grote afstand, met elkaar te verbinden, komen ze tot een reconstructie van waterlopen. Die waterlopen moeten daarbij gefunctioneerd hebben tijdens het bestaan van Zwolle.
In de door mij gegeven kritiek is enerzijds aangetoond dat het voorkomen van klei en veen geen bewijs is voor het bestaan van een geul. (In sommige gevallen kan het daarvoor wel een aanwijzing zijn.) Anderzijds is erop gewezen dat klei- en veenlagen, die in deze omgeving onder zand voorkomen, veelal van veel grotere ouderdom zullen zijn dan de eerste eeuwen na het begin der jaartelling.
Een Vechtloop door Zwolle zoals de auteurs voorstellen (Nieuwe Vecht, Binnenstad, Willemsvaart) is niet mogelijk vanwege de op dat traject aanwezige doorlopende dekzandruggen. Dat diepe onderbrekingen in dekzandruggen door stuifzand mooi gaaf toegesloten zouden kunnen zijn, zoals door de auteurs wordt verondersteld, is nog nergens aangetroffen, net zomin als het over grote lengte dichtstuiven van soms zeer diepe geulen. Er is trouwens helemaal geen reden genoemd waarom het (Vecht)water, ook in de vroegste eeuwen, niet gewoon de laagten tussen de dekzandruggen gevolgd zou hebben.
Een IJsselloop langs Zwolle is er evenmin geweest. Dikken en Kamphuis voeren een zestal punten als 'bewijs' aan voor zo'n loop, maar in deze kritiek worden die zes punten alle ontzenuwd. Daarnaast is er nog een duidelijk tegenargument. Hierboven is in de paragraaf over de ouderdom van klei- en veenlagen vermeld, dat vanaf het Subboreaal de afzettingen in en langs de geulen van de IJssel kalkrijk zijn. Langs het door Dikken en Kamphuis aangegeven traject voor een IJsselloop(je) ligt geen baan met kalkrijke kleien. Daar heeft dus ook geen IJsselloop gelegen.

Noten:
1. Egbert Dikken, **Zwols Archeologisch Dagboek** (Zwolle 1989).
2. idem, 141-168. Tenzij anders vermeld, zijn de gegevens in dit artikel aan dit hoofdstuk ontleend.
3. idem, 139.
4. idem, 170.
5. idem, 157.
6. uitgegeven in respectievelijk 1956 en 1975.

Twee opmerkingen naar aanleiding van de tentoonstelling met werken van Derk Jan van der Laan

J.C. Streng

In het Provinciaal Overijssels Museum is van 10 november tot en met 13 januari 1991 een tentoonstelling te zien met werken van de Zwolse kunstschilder Derk Jan van der Laan (1759-1829). Voor de tentoonstelling is een catalogus gemaakt met een levensbeschrijving van Van der Laan, gebaseerd op nieuw archivalisch onderzoek, en een oevrecatalogus van zijn tot nu toe achterhaalde werken. Het is daarom dat hier aandacht wordt geschonken aan twee, met de tentoonstelling verband houdende, maar onderling onderscheiden zaken. Ten eerste komt het culturele klimaat in Zwolle – vooral in de jaren rond 1800 – aan de orde. Vervolgens wordt de tentoonstelling in een bredere Nederlandse context geplaatst.

1. Het culturele leven te Zwolle rond 1800.

Inleiding

De eerste helft van de negentiende eeuw staat vooral bekend als een tijd van kommer en kwel, van Franse overheersing en economische malaise. Toch lijkt het alsof er juist tussen 1795 en 1830 ten opzichte van de voorgaande en volgende periode, sprake is van culturele bloei in Zwolle. Deze culturele bloei was het resultaat van particuliere initiatieven. De Zwolse overheid hield zich – niet door een diepgaande zienswijze over de verhouding tussen cultuur en overheid maar door geldgebrek – volledig afzijdig. Dat was in heel Nederland zo. Dat een Zwollenaar, J.R. Thorbecke, deze culturele onthouding na het midden van de negentiende eeuw tot een staatkundig axioma verhief, is dan ook niet meer dan een toevalligheid. Voorzover het een openbare uitvoering betrof, was het voor de organiserende instantie dan ook zaak in ieder geval quite te spelen en voor commerciële voorstellingen winst te behalen. Lukte dat niet, dan hield elke culturele activiteit op. Onder deze omstandigheden is het opmerkelijk dat er überhaupt in die moeilijke tijden iets ondernomen werd.

De belangrijkste gebeurtenis in 1795 was het einde van het Ancien Régime. Voor Zwolle was in 1798 de aanwijzing tot hoofdstad van Overijssel van grote betekenis. Het einde van het Ancien Régime had grote gevolgen. In 1796 werd de geprivilegeerde positie van de gereformeerde kerk opgeheven. Voor de kerk betekende dit een groot prestige verlies. Katholieken, protestantse dissenters en joden, die twee eeuwen lang als tweederangs burgers waren beschouwd, waren nu juridisch gelijkwaardige staatsburgers. De directe lijn tussen de kerkeraden en de stedelijk besturen werd verbroken. Het gevolg lijkt een afnemende invloed van het kerkbestuur

op de dagelijkse gang van zaken binnen de stad. Het zou een nader onderzoek waard zijn deze veronderstelde ontwikkelingsgang ook voor Zwolle te onderzoeken.
De gewijzigde positie van de adel na 1795 had grote gevolgen. Voor de Overijsselse adel verviel de verplichting een havezate te bezitten. Successievelijk werden de havezaten die hun functie – een jonker moest vóór 1795 in het bezit zijn van een havezate om in de Staten verschreven te worden – hadden verloren in rap tempo te koop aan geboden. Vele jonkers verlieten het platteland en vestigden zich in de steden. Onderzocht zou moeten worden in welke mate deze edelen aan Zwolle, sinds 1802 de permanente hoofdstad van de provincie, de voorkeur gaven boven andere plaatsen. In 1815 werden door koning Willem I vele burgerlijke families geadeld om ingelijfd te worden in zijn 'menagerie du roi'.

Sociabiliteit
Een belangrijk cultureel fenomeen in de samenleving sinds de achttiende eeuw was de groeiende behoefte aan sociabiliteit (de omgang met mensen in groepsverband). In Zwolle waren een aantal verenigingen die aan deze behoefte tegemoet kwamen. Nadat tussen 1787 en 1795 het verenigingsleven goeddeels verboden was geweest, werden na 1795 aarzelend verenigingen opgericht of heropgericht. Er waren organisaties met een los verband zoals leesgezelschappen en vriendenkringen waarbij verhandelingen werden gehouden door en voor de leden. Een voorbeeld was de kring rond Jan ter Pelkwijk. Hij hield in zijn vriendenkring, waaronder Rhijnvis Feith en A. den Goudoever, de rector van de Latijnse school, verhandelingen over geografisch-natuurkundige verschijnselen. 1) Een cultureel marginaal en zelfgekozen geisoleerd bestaan, leidde de in 1802 opgerichtte vrijmetselaars-loge 'Fides Mutua'; circa 1825 waren er 44 broeders aangesloten. 2) De twee belangrijkste organisaties, in omvang en invloed, waren wel de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen – eerst als zelfstandige Zwolse maatschappij, daarna aangesloten bij de landelijke organisatie – en de Groote Sociëteit. Over Het Nut, de organisatie met de grootste maatschappelijke en culturele invloed, is al gepubliceerd. 3) Vooral in

H E E M S E.

Heemse. Titelvignet door J. de Wit Janszoon naar D.J. van der Laan uit: Heemse. Hof-, bosch-, en veldzang (1783). Foto: UB Utrecht.

het eerste decennium van de negentiende eeuw organiseerde 'Het Nut' regelmatig, nadat het zich aan de armoedebestrijding vertild had, concerten en declamatie-avonden. Na de aansluiting bij de landelijke organisatie waren de culturele activiteiten beperkt tot het in stand houden van een bibliotheek en bemoeienis met het lager onderwijs.

De Groote Sociëteit, opgericht in 1802, werd in Zwolle de plaats waar de stedelijke elite elkaar, na ballotage en het betalen van een jaarlijks bedrag, ontmoette. In de goed bijgehouden ledenlijst staan in de periode van 1802 tot 1829 niet minder dan 435 namen genoteerd. 4) Die Zwolse elite bestond uit diverse historisch gegroeide groepen: leden van de oude Overijsselse adel, de nieuwe door koning Willem I geadelde personen én leden uit de patriottische en de Orangistische burgerlijke regentenfamilies uit het Ancien Régime. Ook katholieken, al waren het er niet veel, sloten zich bij deze elite aan. Binnen deze kring werd enige mate van religieuze tolerantie betracht. In 1819 werd de katholieke T.E.F. Heerkens tot voorzitter van de Groote Sociëteit gekozen. Overigens is de associatie met oude heren niet terecht. Een steekproef leert dat de leden zich op zeer jonge leeftijd, meestal al tijdens hun studie of direct na hun promotie, als lid lieten inschrijven. De sociale samenstelling

van de Groote Sociëteit wacht nog op een serieuze historische analyse.
Het Nut en de Groote Sociëteit waren de verenigingen waarvan de leden in aanmerking komen om als klankbord te dienen voor de culturele gebeurtenissen in Zwolle. Of ze deze taak ook in voldoende mate hebben waar genomen is de vraag. Rhijnvis Feith heeft zich in het algemeen niet positief over Zwollenaren – en hij kon nauwelijks iets anders dan de stedelijke elite op het oog gehad hebben – uitgelaten. Het waren in zijn ogen prozamensen, met meer verstand van 'een fijne flesch en eene lekkere pastij' dan van literatuur. 5)

Kunstenaars

Belangrijker dan de instellingen voor de beoordeling van een cultureel klimaat zijn de kunstenaars. De beroemdste Zwollenaar was ongetwijfeld Rhijnvis Feith. Zijn domicilie in Zwolle veroorzaakte een constante stroom van bezoekers naar de Bloemendalstraat en naar Boschwijk. De bezoekers werden gastvrij – Feith was niet armlastig – onthaald. Mocht Feith van het algmene culturele klimaat in Zwolle geen hoge dunk hebben, sommige individuele personen kon hij waarderen. Feith had vrienschappelijke betrekkingen met diverse Zwolse kunstenaars waaronder de schilder Derk Jan van der Laan en de dichter Lubbertus Rietberg. Over de muzikale kwaliteiten van Johan Gotlieb Nicolai, organist in de Michaëlskerk en componist liet hij zich positief uit. Feith heeft een grote invloed op het Zwolse culturele leven uitgeoefend. Zijn toneelwerken en cantates werden regelmatig uitgevoerd. Dat hij in Zwolle op een breed publiek kon rekenen blijkt in 1824 als er niet minder dan 96 Zwolse inschrijvers zijn op de uitgave van zijn verzamelde werken. 6)
In de schaduw van Feith beoefenden nog heel wat personen de dichtkunst. Slechts twee zijn van enig belang. De al genoemde dichter en notaris Lubbertus Rietberg, bereikte landelijke bekendheid met vier dichtbundels. 7) Zijn eerste uitgave is een gedicht dat hij eerder voorgedragen had

Glooiend landschap (circa 1800). Foto: Provinciaal Overijssels Museum.

op een Zwolse Nutsavond. Van Jan Coenraad Pruimers werd één bundel gedichten uitgegeven. Hij stierf 'veelbelovend' – hét epitheton voor jonggestorven dichters – al op tweeëntwintig-jarige leeftijd.
Als kunstschilders werkten in Zwolle de generatie-genoten Antoine Daniël Prudhomme, geboren te Zwolle in 1745, en Derk Jan van der Laan. Beide kunstenaars zonden werk in naar de tentoonstellingen van 'kunstwerken van nog in leven zijnde Nederlandsche meesters' te Amsterdam, Haarlem of Den Haag. Van een latere generatie was Willem Gerrit van Ulsen. Van Ulsen was leraar aan de openbare tekenschool. Deze tekenschool was op initiatief van koning Willem I tot stand gebracht. In 1819 werd te Zwolle met tekenles gestart. Tentoonstellingen werden in die tijd te Zwolle niet gehouden.

Uitvoeringen
Aan de hand van de culturele uitvoeringen die aangekondigd werden in *De Zwolsche Courant* is een beeld te vormen van het culturele leven in Zwolle. Het openbare culturele leven werd gedomineerd door muziekuitvoeringen en toneelvoorstellingen.
Naar het muziekleven werd al een onderzoek verricht door Ten Bokum. 8) Wat opvalt bij de serieuze muziek is de hegemonie van de religieuze over de profane muziek. Religieuze muziek betekende in die tijd in de eerste plaats muziek in en rondom de gereformeerde eredienst. Nu was de zangkunst van de gemeenteleden notoir slecht, klachten daarover kwamen vooral uit eigen kring. De gereformeerden hadden echter een troetelkind waar alle muzikale aandacht op geconcentreerd werd: het orgel. Uitvoeringen van religieuze muziek waren in Zwolle dan ook in de regel orgelconcerten of concerten waarin het orgel een belangrijke plaats innam. De kerkvoogd Pieter Queisen zorgde nog eens voor een verruiming van de mogelijkheden door in het tweede decennium van de negentiende eeuw twee orgels te schenken, één aan de Broerenkerk en één aan de Bethlehemkerk.
Werken van contemporaine buitenlandse componisten werden zelden uitgevoerd. Van Joseph Haydn werden in 1803 de 'Schepping der Waereld' en in 1804 de 'Jahreszeiten'uitgevoerd. Voor de Zwolse cultuur waren de composities van de plaatselijke organisten en muziekmeesters Johan Gotlieb Nicolai en Johan Carl Röhmer belangrijker. Nicolai componeerde de opera *De geboortdag*. Voor Feith schreef hij muziek bij diens geestelijke cantate *Het onweder*. Ook Röhmer schreef muziek voor Feith's *Het onweder*,9) waarbij niet duidelijk is of dit een bewerking van Nicolai is of een eigen compositie. Eveneens op een tekst van Feith componeerde hij de muziek bij *De verlossing van Nederland*. Bovendien schreef hij twee opera's: één op tekst van (alweer) Feith, *Melfort en Clare* en: *De storm of het betoverde eiland*. Daar hield het niet mee op. Voor Hendrik Kraijenstein schreef hij in 1814 de muziek voor diens 'tooverzangspel' *Klein Duimpje en de reus Fayel*. 10) Al deze werken zijn in Zwolle uitgevoerd. Omdat *De Zwolsche Courant* geen commentaar levert op de uitvoering, is het niet mogelijk enig inzicht te krijgen in de kwaliteit van de uitvoering of de ontvangst door het publiek.
Profane muziek werd verzorgd door de in Zwolle ingekwartierde militairen. Zij verzorgden regelmatig muzikale optredens. Jacob van Lennep en Dirk Hogendorp brachten in 1823 een bezoek aan Zwolle. Op een zondag konden ze direct na de hervormde dienst in de Michaëlskerk, op de Markt luisteren naar muziek die door dragonders uitgevoerd werd. 11) Het lijkt de normaalste zaak van de wereld maar vóór 1795 was dit op een zondag ondenkbaar geweest.
Over het toneel in Zwolle bestaat geen literatuur. Wat hier volgt is niet meer dan een globaal overzicht, voornamelijk gebaseerd op aankondigingen in *De Zwolsche Courant*.
De opvoeringen werden verzorgd door rondtrekkende gezelschappen. In de jaren 1790 tot 1792 speelde een troep onder de naam van 'Nederduitsche Schouwburg' in Zwolle. De troep stond onder leiding van mevrouw C.E. van Dinsen, geboren Kraijenstein. In 1790 traden ze op tijdens de kermis; in de volgende jaren in de herfst en winter. De invloed die de kerk toen nog had, wordt zichtbaar in het verzoek van mevrouw Dinsen om, zolang er op de vrijdagavond niet gepreekt werd, een toneelstuk te mogen opvoeren. 12) Het was dus kennelijk vóór 1795 nog verboden om tijdens de uitvoering van kerkdiensten te spelen.

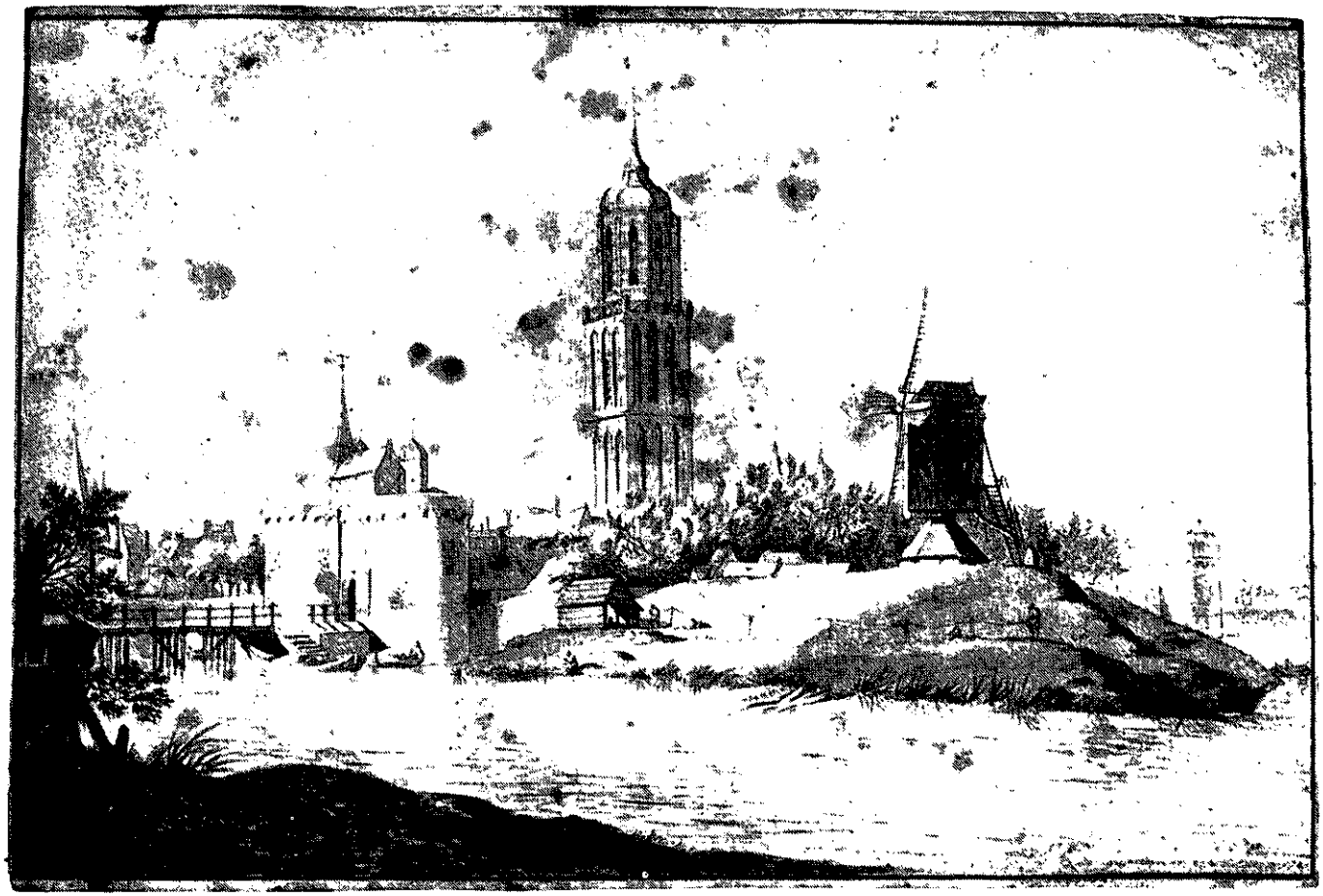
Vooral tijdens de kermis in de laatste week van juli was er een hele week lang een vol programma. Toneel tijdens de kermis was meer dan volksvermaak. In 1815 bezocht tijdens de jaarmarkt de beroemde acteur Ward Bingley met zijn troep Zwolle. 13) De notaris-dichter Lubbertus Rietberg raakte zeer onder de indruk van de manier waarop Bingley diverse emoties uitbeeldde.
Het repertoire van de toneelvoorstellingen werd gedomineerd door de toneelstukken van de immens populaire Duitser August van Kotzebu. De tweede plaats werd ingenomen door Rhijnvis Feith. Zijn *Thirsa of de Zege van den Godsdienst*, *Ines de Castro* en *Lady Johanna Gray* werden regelmatig opgevoerd. In Zwolle was men blijkbaar over de revolutionaire stemming heen, het revolutiestuk van Feith, *Mucius Cordes*, komt niet in de aankondigingen voor.

Op 24 februari 1814 werd de Nieuwe Zwolse schouwburg geopend met een zinnebeeldige voorstelling. 14) De schouwburg, met nog diverse zalen, werd geëxploiteerd door 'meester timmerman' en kastelein D.W. Diepenheim. Het complex was verlicht met Engels lamplicht en voorzien van een buffet. De opening stond onder leiding van de al genoemde Hendrik Kraijenstein die vermoedelijk voor de gelegenheid uit Middelburg was gehaald.

Het einde van een periode
Door een aantal sterfgevallen kwam er tussen 1821 en 1830 een einde aan een cultureel opmerkelijk tijdvak. De belangrijkste kunstenaar van allen, Rhijnvis Feith stierf, nationaal betreurd, in 1824. De organist en componist Röhmer was in 1821 vervangen door Sicco Albertus Hempenius. Pruimers was al gestorven in 1822. Lubbertus Rietberg stierf in 1826. Van de kunstschilders stierf Prudhomme in 1826, Derk Jan van der Laan in 1829 en Van Ulsen in het volgende jaar, 1830.
Of er sprake was van een korte periode van culturele bloei te Zwolle is afhankelijk van de gehanteerde maatstaven. De indruk bestaat dat er in de achttiende eeuw en de periode na 1830 toch veel minder op cultureel gebied gebeurde dan tussen 1795 en 1830. Maar misschien is die indruk ook alleen maar een gevolg van gebrek aan onderzoek.

2. De tentoonstelling van Derk Jan van der Laan in een Nederlandse context.

Al enige tijd is de belangstelling voor de schilderkunst uit de patriottentijd in de achttiende eeuw, sterk toegenomen. Tot nu toe hebben de beschouwingen over kunst uit die periode meer aandacht gekregen dan de kunstenaars. In al deze artikelen komt sterk naar voren dat men in de achttiende eeuw sterk het besef had in een vervalperiode te leven. Kunstbeschouwers in die tijd waren van mening dat de vaderlandse schilderkunst een laag niveau had. Zij wensten weer – termen als 'patriottisch' en 'vaderlands gevoel' waren daarbij niet van de lucht – tot een nieuwe hoogstaande Nederlandse kunst te komen. En zij wezen de weg. De Hollandse meesters van de zeventiende eeuw moesten de moderne kunstenaar tot voorbeeld dienen om de contemporaine schilderkunst uit het culturele dal te halen. In de praktijk betekende dit dat zeventiende eeuwse meesters die rond 1800 als grote, typisch vaderlandse kunstenaars werden beschouwd, tot navolgenswaardige voorbeelden werden gesteld. Die eer viel onder andere Johannes Vermeer en Pieter de Hoogh te beurt. Zelfs een heel genre, het landschap, dat in kunsttheoretische beschouwingen laag op de ranglijst stond, steeg in waardering. Het landschap werd door kunstkenners als een typisch vaderlands genre beschouwd waarmee in het verleden door Hollandse kunstenaars veel eer werd behaald.
De feitelijke schilderkunst in de periode 1780-1825 blijft ondanks de recente literatuur, onderbelicht. Een vergelijking van de kunstbeschouwingen en de daadwerkelijke schilderijen van die tijd is niet goed mogelijk omdat de toegenomen belangstelling voor de laat achttiende eeuwse kunst nog niet heeft geleid tot een breed opgezette tentoonstelling. Op de recente tentoonstelling in Haarlem onder de titel *Op zoek naar de Gouden Eeuw* in 1986 werd wel de invloed van de zeventiende eeuw op de kunst in het laatste kwart van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw in artikelen in de bijgaande catalogus behandeld, 15) maar op de tentoonstelling waren voornamelijk kunstenaars te zien van een veel latere generatie. Bovendien kreeg men in het be-

De Kamperpoort (1780). Foto: Provinciaal Overijssels Museum.

gin van de negentiende eeuw belangstelling voor historie-schilderingen en raakten de zeventiende eeuwse kunstenaars op de achtergrond.
Voor de geïnteresseerde kijker is het niet gemakkelijk om na te gaan in hoeverre een kunstenaar de bovengenoemde beschouwingen volgde of niet. Tentoonstellingen met kunstwerken van individuele kunstenaars uit deze periode zijn zeldzaam. Ná 1945 werden tentoonstellingen ingericht over de gebroeders van Strij (Dordrecht 1956), Johannes Jelgershuis (Nijmegen, Den Haag, Amsterdam 1969-1970), Egbert van Drielst, de Drentse Hobbema (Assen 1968), en de laatste grote tentoonstelling was in 1972 met het werk van Wybrand Hendriks (Haarlem 1972). Het is slechts een fractie van het aantal toen levende kunstenaars.
Het is dan ook toe te juichen dat er nu in Zwolle een tentoonstelling gehouden wordt met werk van een kunstenaar uit de late achttiende en vroege negentiende eeuw, Derk Jan van der Laan.
Van der Laan is een interessante figuur om overeenkomsten en/of verschillen tussen de contemporaine kunstbeschouwingen en de schilderpraktijk waar te nemen. Hij was patriottisch gezind en hij stond in vriendschappelijk contact met zijn stadgenoot Rhijnvis Feith. Feith was niet alleen dichter maar ook patriot en een belangrijk kunstbeschouwer.
Op de tentoonstelling hangen gewassen tekeningen, een experiment in aquarel en olieverf schilderijen alsmede enkele ontwerpen van boekillustraties voor werken van zijn stadgenoten Rhijnvis Feith en Lubbertus Rietberg. Van iconografisch belang zijn de experimenten die Feith in samenwerking met Van der Laan ondernam voor de illustraties van zijn *Fannij* en *Julia*.

In de schilderijen en gewassen tekeningen van Van der Laan is inderdaad de invloed van de zeventiende eeuwse voorbeelden waar te nemen. Nu was het niet zo dat beinvloeding van de meesters van de zeventiende eeuw ontaardde in louter copiëren. Thema's en compositieschema's werden overgenomen maar de concrete voorstellingen werden gezocht in de realiteit. Dit is in ieder geval zo bij de stadsgezichten. In de loop van de tijd neemt bij Van der Laan de invloed van de zeventiende eeuwse voorbeelden zichtbaar af en verdwijnt vrijwel geheel in zijn werken van na 1800.
Schilderde Van der Laan aanvankelijk naast landschappen ook stadsgezichten, na 1800 schilderde hij alleen nog maar landschappen. De gestegen waardering voor het landschap zal daar niet vreemd aan zijn. In de landschappen van Van der Laan trad een verschuiving op in het gebruik van de menselijke figuur. Aanvankelijk werden figuren gebruikt in een anecdotische context, in zijn latere werk zijn de figuren er alleen maar om het landschap te stofferen. De landschappen zijn bij Van der Laan steeds idyllisch.
Een van de opmerkelijkste zaken met betrekking tot Van der Laan is dat werk van hem in de negentiende eeuw abusievelijk toegeschreven werd aan Johannes Vermeer. Over het algemeen heeft die relatie meer aandacht gekregen dan ze waard was. Bij sommige schrijvers wordt gesproken over enige werken van Van der Laan die verkeerd aan Vermeer waren toegeschreven. In feite gaat het om slechts één schilderij, 'Het landhuis'. 16)
Het is een slechte zaak als een tentoonstelling meer belooft dan ze waar kan maken. Van der Laan was geen Vermeer. En dat is maar goed ook. Wie de tentoonstelling bezoekt kan beter Vermeer tijdelijk uit zijn hoofd verbannen om Van der Laan op zijn eigen merites en die van zijn tijd te bekijken en te beoordelen. Dan is een interessante kennismaking met deze kunstenaar mogelijk. De tentoonstelling geeft samen met de catalogus een vrij volledig beeld van het oeuvre van Van der Laan.

Noten:

1. G. Luttenberg, **Levensberigt van J. ter Pelkwijk**, (Zwolle 1835) 36.
2. J. Vos, 'Vrijmetselarij in Zwolle', in: **Zwols Historisch Jaarboek** (1984) 7-35.
3. M. Voorhorst, '"De deugd der weldadigheid". De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in Zwolle van 1815 tot 1830', in: **Zwols Historisch Jaarboek** (1989) 25-56 en J.H. Drentje, **Minnaars der deugdbevordering**, MO-scriptie geschiedenis Noordelijke Leergangen (Zwolle 1987).
4. Gemeente-archief Zwolle (GAZ), Ledenregister Groote Sociëteit, inv. VA 001-212.
5. J.A.F.L. Baron van Heeckeren, 'Iets over Rhijnvis Feith', in: **Taal en Letteren**, 4 (1894) 152.
6. Zie de lijst van intekenaren in: R. Feith, **Dicht- en prozaische werken**, zesde deel (Rotterdam 1824).
7. J.C. Streng, 'De Zwolse dichter Lubbertus Rietberg (1783-1826)' (nog niet gepubliceerd artikel).
8. J.G.A. ten Bokum, **Muziek in de IJsselsteden** (Utrecht/Antwerpen 1988) 12-22.
9. Een partituur van het werk dat voor een opvoering is gebruikt, is bewaard gebleven, zie: W.J. Meeuwissen, **Inventaris van het familiearchief Heerkens (1371) 1614-1908** (Zwolle 1982) inv. nr. 1549.
10. J.A. Worp, **Geschiedenis van het drama en van het toneel in Nederland**, II, (Rotterdam 1907) 372.
11. **Nederland in den goeden ouden tijd**. Zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennep en zijn vriend Dirk van Hogendorp door de Noord-Nederlandsche provintiën in den jare 1823 (Haarlem 1980).
12. GAZ, Resoluties schepenen en raden, 15-7-1790 224; 7-10-1790 343; 13-10-1790 321; 27-11-1791 649; 21-07-1792 206.
13. V[an] D[oorninck, J.I.], 'Het toneel te Zwolle', in: **Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel**, 5 (1879) 275-277.
14. **De inwijding van Apollo's Tempel [...]** (Zwolle, J. de H. Tijl, 1814) Knuttel nr. 23957.
15. L. van Tilborgh en G. Jansen (red.), **Op zoek naar de Gouden Eeuw. Nederlandse schilderkunst 1800-1850**. Tentoonstelling Frans Halsmuseum Haarlem van 20 september tot en met 30 november 1986 (Zwolle 1986). Met uitgebreide literatuurlijst.
16. In de catalogus, die in verband met de tentoonstelling wordt uitgegeven, wordt aandacht aan deze kunsthistorische vergissing besteed.

Mededelingen

Zwolle als Boekenstad 1350-1525.

In het gemeentearchief van Zwolle bevindt zich een grote en belangrijke verzameling handschriften uit de tijd vóór de uitvinding van de boekdrukkunst en boeken uit de beginperiode van de boekdrukkunst. Deze boeken zijn onvoldoende beschreven door het archiefpersoneel, omdat noch de opleiding tot archivaris, noch die tot bibliothecaris voorziet in het toegankelijk maken van dergelijk materiaal.
In binnen- en buitenland bestaat echter een grote belangstelling voor de middeleeuwse boeken van de gemeente Zwolle.
De vakgroep Mediaevistiek van de faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit Groningen (R.U.G.) acht het mogelijk om Zwolle als boekenstad in de late middeleeuwen naar voren te brengen. Het feit dat in het gemeentearchief een collectie middeleeuwse boeken aanwezig is, waarbij van elk plaatselijk klooster ten minste één exemplaar aanwezig is, is volgens de codicologen uniek. Een onderzoek naar de boekproduktie, boekenbezit en boekengebruik is daardoor mogelijk en zal de rol van Zwolle op onderwijskundig en cultureel gebied kunnen verduidelijken. Uiteindelijk zal een en ander kunnen resulteren in een grote tentoonstelling en een literaire stadswandeling.
Het gemeentebestuur van Zwolle wil daarom het historische gemeentelijke boekenbezit uit de periode 1350-1525 laten beschrijven en toegankelijk maken.
Omdat de gemeente van mening is dat het belang van de collectie gemeenteoverstijgend is, wil zij ook anderen (als sponsors) bij het project betrekken. Begin augustus hield dr J.M.M. Hermans, docent Westerse Handschriftenkunde, Paleografie en Mediaevistiek aan de R.U.G., dan ook een lezing in het gemeentehuis om potentiële sponsors voor het project te interesseren.
Op voorstel van de R.U.G. is inmiddels besloten het onderzoek te laten verrichten door een onderzoekster, mw. drs A. Lem, die in het kader van haar doctoraalstudie reeds is ingevoerd in de diverse aspecten van het Zwolse boekenbedrijf in de late middeleeuwen. Zij zal het onderzoek verrichten als A.I.O. (Assistent in Opleiding). De vakgroep Mediaevistiek zal het onderzoek begeleiden en toezien op de resultaten.
In afwachting van de reactie van de potentiële sponsors, heeft de gemeente uit het fonds incidentele activiteiten het benodigde bedrag voor 1990 toegezegd. Het onderzoek zal in totaal vier jaar in beslag nemen. Aan het einde van dit jaar moet er duidelijkheid komen over de verdere financiering.

Archeologisch onderzoek te Ittersum

Na een melding op zaterdag 21 april jl. door de coinhunter en amateur-archeoloog Henri Wolf, van de vondst van scherven en grondsporen in een uitbreidingsplan in Zwolle-Zuid, kon direct de volgende dag al een nood-opgraving worden verricht. Onder leiding van provinciaal-archeoloog dr A.D. Verlinde en stadsarcheoloog dr H. Clevis, werden door een groot aantal vrijwilligers – vooral leden van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland en coinhunters – alle grondsporen in de desbetreffende cunet van een weg blootgelegd en ingemeten. De voorlopige conclusie was dat hier sprake was van een nederzetting uit de midden en late bronstijd, terwijl er ook enkele vondsten uit de vroege ijzertijd waren gedaan. De opgraving zou dan de periode van ca. 1500 tot ca. 700 voor Chr. omvatten.
Op 7 mei kon met financiële steun van de gemeente Zwolle en met hulp van de technicus P. Alders en diverse vrijwilligers, het verdere archeologische onderzoek in het uitbreidingsplan in Ittersum beginnen. Dit onderzoek duurde, met enige onderbrekingen, tot 12 juli.
Ondanks de problemen die ontstonden doordat het onderzoek moest plaatsvinden in een in uitvoering zijnd uitbreidingsplan (het onderzoek moest daardoor grotendeels beperkt blijven tot de nog te maken cunetten), konden belangrijke gegevens worden verzameld. Deze komen er – kort en voorlopig samengevat – op neer, dat er in de bronstijd in Ittersum een grote agrarische nederzetting is geweest. Deze nede-rzetting bestond uit enkele hoofdgebouwen en tientallen bijgebouwen, zoals schuren en spiekers (gebruikt voor de opslag van graan). Tot de schuren of stallen behoren zeker vier zogenaamde rondbouwhuizen, zoals die ook enige jaren geleden in Spoolde zijn opgegraven. In Nederland wordt ervan uitgegaan dat dit schaapskooien zijn. Ze worden tot de zogenaamde Hilversum-cultuur gerekend. Deze cultuur wordt op zijn beurt weer met de Zuid-Engelse Wessex-cultuur (denk aan Stonehenge) in verband gebracht.
Onder de vele en in het algemeen kleine vondsten, bevindt zich een klein, met visgraat-motieven versierd potje van de standvoetbeker-cultuur. Het moet ca. 1900 voor Chr. gemaakt zijn en afkomstig zijn uit een kindergraf. Ook het voorkomen van scherven met een zogenaamde wikkeldraad-versiering, duidt erop dat in Ittersum ook al in de late steentijd en de vroege bronstijd mensen hebben gewoond.
Met spanning wordt gewacht op de uitkomsten van het C-14 onderzoek, waarmee het houtskool uit grondmonsters gedateerd wordt. Ook de uitslagen naar de grondmonsters en de eventueel daarin voorkomende verkoolde graansoorten zijn nog niet bekend. Te zijner tijd zal over alle resultaten van de opgraving een boekje verschijnen.

Zwolsche Vrijwillige Burgerwacht, 1919-1942.

Op welke wijze konden burgemeesters nu rekenen op versterking van hun politiekorpsen en tijden van nood? Artikel 184 van de Gemeentewet (1851) bood daarvoor een oplossing. Dat artikel gaf burgemeesters de bevoegdheid om ingeval van oproerige bewegingen en ordeverstoringen de hulp van de schutterijen of het in de gemeente aanwezige garnizoen in te roepen. Op grond daarvan had men in augustus 1914 in 's Gravenhage 400 man tot zogeheten burgerwachten geformeerd.
Ook in Zwolle had men niet stilgezeten en op 15 november 1914 de Zwolsche Vrijwillige Burgerwacht opgericht. Vermoedelijk behoorden J.S. Piquet en de amateur-fotograaf en fabrikant C.J.J. Schaepman tot de oprchters.
Het doel van de burgerwacht lag volgens J. Reinking, commandant van de gewapende afdeling, in haar optreden als reservekorps van de gemeentepolitie. Vooral na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werd het gemis gevoeld van een plaatselijke organisatie die de politie zou kunnen steunen in het handhaven van de orde. Het verlangen naar een dergelijke organisatie werd nog eens versterkt door de revolutiepogingen die in 1918 in Nederland en elders in Europa plaatsvonden.
Reinking formuleerde het tijdens een lezing in 1924 als volgt:

"Bedenken wij, dat de organisaties die de revolutie willen niet stilzitten. Vele hunner leiders worden gesalarieerd voor hunne propaganda. Zij moeten ageeren, zij moeten tot ontevredenheid opwekken. Die ontevredenheid kan tot stakingen leiden en de stakingen zullen honger en ellende, vooral bij de lagere klassen der maatschappij, brengen.
.... En het hellende vlak naar revolutionaire woelingen is voorbereid. Dat 't communistische gevaar nog niet is verdwenen, is een ieder toch zeer bekend. Denk slechts aan de cellenbouw die overal wordt toegepast en in alle kringen tot uiting komt. Het bestaansrecht of beter de noodzakelijkheid van de hedendaagsche burgerwachten moge uit het vorenstaande voldoende zijn gebleken."

Mededelingen

Toch was er tegen het bestaan van de burgerwachten een sterke oppositie. Dit leidde in de Zwolse gemeenteraad tot pittige discussies. Aanleiding hiertoe was een verzoek om subsidie van 1000 gulden te verdienen. Dit werd besproken in de raadsvergadering van 23 december 1919. Het was vooral de sociaal-democraat Leusink die fel van leer trok tegen deze subsidie-aanvraag:

"Het is van algemene bekendheid, dat de sociaal-democraten niet te vinden zijn voor toelage voor de burgerwacht, ontstaan uit de belachelijke vrees van de bezittende klasse voor de revolutie. Men gaat uit van een naieve meening, dat, als de tijden rijp zijn voor een ommekeer, de burgerwacht die tegen zal houden, die 1000 gulden is weggesmeten geld!
Trouwens ik begrijp niet, waar die 1000 gulden voor dient, de leden van de Burgerwacht spelen met geweren, maar die krijgen ze kosteloos van het Rijk, het is zeker om te tracteren, als de heeren met dat spelletje bezig zijn. Het zou ongemotiveerd zijn 1000 gulden weg te gooien voor deze hansworsterij!"

Het voorstel tot subsidieverlening werd echter wel aangenomen. Ook in de jaren 1921-1923 probeerde Leusink tevergeefs de subsidieverlening te laten stoppen.

Op 15 november 1939 werd de Vereniging opnieuw voor 29 jaar aangegaan. In de meidagen van 1940 verleenden de leden van de Burgerwacht bewakingsdiensten bij het spoorwegemplacement aan de Assendorperlure. Kort nadien ontving de waarnemend burgemeester een schrijven van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, waarin de opheffing van de Burgerwachten werd aangekondigd.
Tijdens een buitengewone algemene vergadering in de bovenzaal van 'de Harmonie' vond op 23 augustus 1940 de laatste bijeenkomst van de Zwolsche Vrijwillige Burgerwacht plaats.

Het kleine archief (0,1m) berust in het gemeente-archief van Zwolle, Voorstraat 26.

Vereniging tot Verbetering der Arbeiderswoningen, 1859-1956.

Op 16 februari 1859 werd door mr A. van Naamen van Eemnes een korte lezing gehouden over de ontstaansgeschiedenis van soortgelijke verenigingen in Amsterdam en 's Gravenhage. Tijdens die bijeenkomst kreeg een voorlopige commissie opdracht de statuten te ontwerpen. Deze statuten werden bij Koninklijk Besluit van 21 maart 1860 no. 64 goedgekeurd. De eerste bestuursvergadering vond plaats op 21 april 1860.

Evenals in andere grote gemeenten werd ook in Zwolle de behoefte gevoeld om goede woningen voor de arbeidende klasse te bouwen, deze tegen lage huurprijzen beschikbaar te stellen en zodoende bij te dragen aan een verbetering van de veelal slechte woonomstandigheden van de arbeidersbevolking.
De vereniging trachtte dit doel te bereiken door zorg te dragen voor de verwerving van het benodigde kapitaal, terwijl tevens pogingen werden ondernomen om de gemeenteraad te bewegen tegen een lage prijs onbebouwde terreinen af te staan.
In een brief van 7 oktober 1861 deed de vereniging een gepassioneerde oproep aan de gemeenteraad van Zwolle om haar werk te steunen:
"Het oog vestigende op de akelige spelonken in sommige achterbuurten onzer stad, zoals de Van den Bergsgang, de Gloepengang en de Kwade Negen 1), zouden wij willen, dat de Vereniging die aankocht en sloopte om ze door nieuwe, ruimere, voor licht en lucht toegankelijke en daardoor gezonde woningen te doen vervangen.
Dit mag de Vereniging, naar het oordeel van haar bestuur, echter niet. 't Ware in strijd met het beginsel harer statuten. De huurprijs der woningen, met zoveel kosten daargesteld, zou moeten opgevoerd worden tot boven het bereik van den handwerksman.
Op hem alleen zouden de kosten van aankoop en amotie drukken, op hem, die, bij de duurte der levensmiddelen nauwelijks genoeg heeft om zijn gezin voor gebrek te bewaren. Men zou op zijn schouders eenen last leggen, ten bate van de geheele bevolking.
Neen!, dat ware eene onmenschelijke daad, onder den dekmantel der menschlievendheid!

Voorgeve Evoor een blok van 5 Woningen.

Gedeelte van een bouwtekening van vijf woningen in de Borneostraat. (aanwezig: Gemeente-archief Zwolle)

Literatuur

Intusschen vordert het welbegrepen belang der ingezetenen, dat die ellendige woningen worden afgebroken, die holen, waar de onreinheid zetelt, doen besmettelijke ziekten ontstaan en voortduren, onzedelijkheid huist er en brengt misdaden voort, het eergevoel wordt er uitgebluscht, de armoede vertoont zich daar in al hare verschrikkelijkheid!
Maar het ligt niet op den weg der Vereniging daarin te voorzien. De raad der gemeente bewerkstellige, wat de Vereniging niet bij magte is te doen. Hij brengt jaarlijks een vasten post op de begroting: eene uitgaaf van allen voor allen om die onheilaanbrengende woningen te koopen en af te breken. Gaarne neemt de Vereniging, tegen billiken prijs, de geschikte terreinen over en zorgt, dat de verblijven van ellende, ondeugd en ziekte herschapen worden in gebouwen waar het geluk kan huisvesten."
De gemeenteraad besloot echter in de vergadering van 12 november 1861 afwijzend op dit verzoek te beschikken, aangezien het bezwarend voor de geldmiddelen van de stad zou zijn en reeds bij politieverordening was geregeld dat nieuw te bouwen woningen aan eisen van reinheid moesten voldoen.

Niettegenstaande allerlei tegenslagen slaagde de Vereniging erin om haar eerste woningen te bouwen. Daartoe was in augustus 1861 de tuin van G. Alferink buiten de Sassenpoort aangekocht. Op die verkregen percelen werd besloten 21 woningen te bouwen. De straat waaraan deze woningen verrezen, was de Assendorperstraat.
In de jaren daarna namen de bouwactiviteiten gestaag toe: huizen werden gebouwd aan de Molenstraat (1863), de Stropsteeg (1868), de Molenweg (1884), het Frankenhof (1892), de Grote Baan (1895), de Assendorperweg (1903), de Meppelerstraatweg (1909), de Borneostraat (1924-1936) en de Lindestraat (1933). 2)

Na de Tweede Wereldoorlog namen de bouwactiviteiten duidelijk af. Dit had verschillende oorzaken. Tijdens een bestuursvergadering in november 1951 werd het voortbestaan van de Vereniging aan de orde gesteld. De leden en aandeelhouders kwamen slechts ten dele aan de wensen van het bestuur tegemoet. Besloten werd de slechtste huizen, te weten die in de Commissiestraat en aan de Molenweg te verkopen. Een jaar later stelde het bestuur opnieuw de liquidatie aan de orde. Het voorstel werd met algemene stemmen aangenomen. Het huizenbezit (circa 130 woningen) werd in de jaren 1953-1955 onderhands verkocht. De laatste bestuursvergadering vond plaats op 12 januari 1956.

Het zeer onvolledige archiefje van de Vereniging (0,1m.) berust in het Gemeente-archief van Zwolle, Voorstraat 26.

Noten:
1. Waar de Van den Bergsgang is geweest, is niet bekend.
   De Gloepengang komt uit in de Bitterstraat.
   De Kwade Negen bevond zich bij de opgang naar de Sassenpoortenwal, het huidige Van Nahuysplein.
2. Met Molenstraat is bedoeld het Diezerplein of het laatste gedeelte van de Van Karnebeekstraat. De naam kwam op beide plaatsen voor.
   Met Stropsteeg is bedoeld een steeg buiten de Diezerpoort of een steeg buiten de Sassenpoort. Ook deze naam kwam op twee plaatsen voor.
   Waar de Frankenhof lag is niet bekend.
   Met Assendorperweg wordt de Assendorperstraat en omgeving bedoeld.

boekaankondiging:
J. ten Hove, **Bronnen voor genealogisch onderzoek in het Rijksarchief in Overijssel**. Zwolle (Rijksarchief in Overijssel) 1990. ISBN 90.71238.47.4.

Genealogie of stamboomonderzoek mag zich als boeiende vrijetijdsbesteding in een steeds toenemende populariteit verheugen. Vaak gaat dat onderzoek ook verder dan het noteren van geboorte-, doop-, trouw- en overlijdensdata en strekt het zich uit tot beroep, levensomstandigheden, welstand en het hele historische decor van het leven van onze voorouders.
Voor het eerst is nu een uitgebreid overzicht van de belangrijkste archieven en verzamelingen voor genealogisch onderzoek in het Zwolse Rijksarchief verschenen. **Bronnen voor genealogisch onderzoek in het Rijksarchief in Overijssel** is een onmisbare steun voor beginners en gevorderden. Het bevat niet alleen een opsomming van de primaire en secundaire bronnen voor genealogisch onderzoek in het Rijksarchief, maar ook wordt onder de genoemde bronnen in het kort uiteengezet wat voor informatie de betreffende bronnen bevatten, in welke vorm ze beschikbaar zijn en op welke wijze ze toegankelijk gemaakt zijn. Zeer verhelderend voor de raadpleging van de rechterlijke archieven van na 1811 is bijvoorbeeld de korte schets van de gevolgde procesgang. De gids is voorzien van een bijzonder aardige en duidelijke illustraties en is zeer overzichtelijk ingedeeld.
Van deze gids wordt hier melding gemaakt omdat zich in het Rijksarchief ook materiaal bevindt dat van belang is voor diegenen die onderzoek doen naar Zwolse voorouders. Voorbeelden hiervan zijn de zo juist genoemde rechterlijke archieven van na 1811, de memories van successie en de hypothecaire en kadastrale archivalia.
Het boek is verschenen als nr. 22 in de reeks Uitgaven van het Rijksarchief in Overijssel en kost bij bestelling ƒ10,- (+ ƒ2,50 portokosten = ƒ12,50) te storten op postrekening 865784, ten name van het Rijksarchief in Overijssel te Zwolle, onder vermelding van 'RAO-Uitgaven nr. 22'. Het boek is ook te koop bij de receptie van het Rijksarchief aan de Eikenstraat.

F.C. Berkenvelder met medewerking van W.A. Huijsmans
Maandrekening van Zwolle 1439.
Zwolle (Gemeentearchief) 1990. 113 pp.

De beer is los: dieren op de kermis. Zwolle (Provinciaal Overijssels Museum) 1990. 18 pp.

J. Erdtsieck
Van locaal tot kerk: geschiedenis van de christelijke gereformeerde kerk in Zwolle 1895-1940. Zwolle (eigen beheer) 1990. 45 pp.

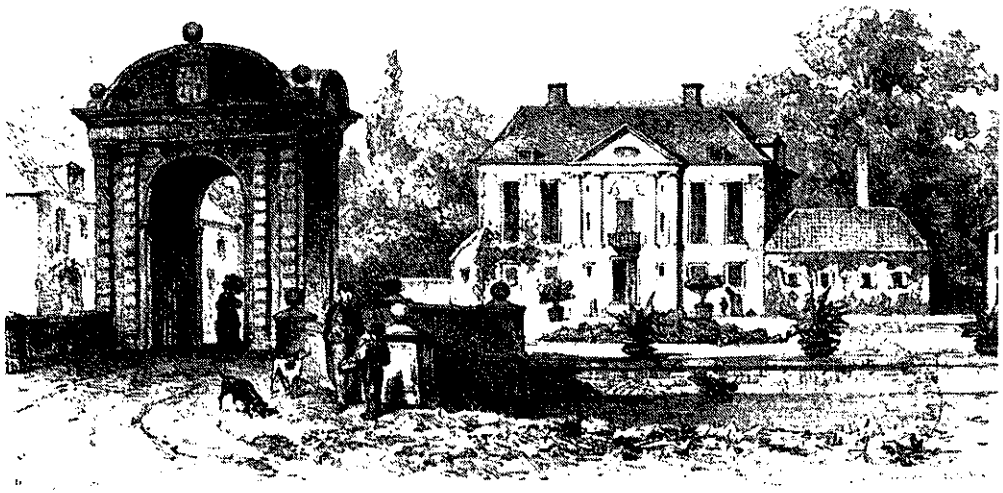
Bert Evenboer
Neem nou Zwolle. Een kleine historie over de ontwikkeling van Zwolle. dl. 2 Oranjebuurt tot Blijmarkt. Zwolle (Evenboerboek) 1990. 157 pp. ISBN 90.72778.01.4.

Provinciehuis, Bureau Voorlichting (red.)
Almanak voor de provincie Overijssel. Zwolle (Waanders) 1990. 186 pp. ISBN 90.6630.201.1.

H. Sarfatij (red.)
Verborgen steden: stadsarcheologie in Nederland. Amsterdam (Meulenhof) 1990. 200 pp. ISBN 90.290.9936.4.

F.D. Zeiler
Uit Zwolle's geschiedenis. Zwolle (Provinciaal Overijssels Museum) 1990. 48 pp. ISBN 90.73429.03 X.

Agenda

Tentoonstellingen

Provinciaal Overijssels Museum:

tot half januari: tentoonstelling over de schilder Derk Jan van der Laan (het 'Drostenhuis', Melkmarkt); zie ook het artikel van J. Streng elders in dit tijdschrift.

tot half januari: Trouwen in Overijssel ('de Gouden Kroon', Voorstraat)

26 januari – 24 februari: Prenten uit eigen collectie. Wandelingen in Overijssel (het 'Drostenhuis', Melkmarkt)

9 maart – 24 mei: Heksen (het 'Drostenhuis', Melkmarkt)

half maart - 9 mei: Markten ('de Gouden Kroon', Voorstraat)

(illustratie: Schipperus, 'Huis te Diepenheim')

Lezingen

De Vereniging 'Vrienden van de Stadskern' organiseert lezingen op:
woensdag 16 januari
woensdag 6 maart
vrijdag 26 april

zaterdag 20 april:
Symposium 'Godsdienst en zelfbewustzijn' georganiseerd door de Stichting Windesheim 600+.
(Bijzonderheden in het vorige tijdschrift.)

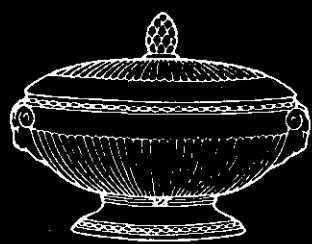
Personalia

Jan Willem van Beusekom (1954) studeerde architectuur en restauratie te Delft en architectuurgeschiedenis te Leiden. De afgelopen drie jaar hield hij zich bezig met de uitvoering van het Monumenten Inventarisatie Project in de provincie Overijssel.

C. Hamming werkte van 1945 tot 1985 bij de Stichting voor Bodemkartering te Wageningen. Hij verrichtte onderzoek in vele gebieden van Nederland en kwam daarbij in aanraking met geologisch, hydrologisch en archeologisch onderzoek.

Jean Cornelis Streng (1945) was enige jaren werkzaam in het bedrijfsleven en ging daarna geschiedenis studeren; eerst aan de Noordelijke Leergangen te Zwolle (MD) en vervolgens aan de Rijks Universiteit Groningen. In 1986 legde hij zijn doctoraalexamen geschiedenis af en twee jaar later het doctoraal kunstgeschiedenis. Thans is hij werkzaam als freelance historicus.

J.T. Teunis (1950) is medewerker bij de dienst Openbare Werken, afd. Bouwkunde/Monumentenzorg te Zwolle.

Wedgwood serviezen

tamse-wiertz

Sassenstraat 11-13 - Oude Vismarkt 12-14 - Zwolle
Telefoon 038-216359

met ♡ voor het goede boek

Voor al uw (studie)boeken

boekhandel goedhart

Assendorperstraat 67, 8012 DG Zwolle
tel. 038 - 219802, b.g.g. 210090
maandags gesloten